

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халықаралық ғылыми журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

Международный научный журнал

ACTUAL PROBLEMS OF MODERNITY

The international scientific journal

№3 (41)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Рысмагамбетова Г.М. з.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Кадырова Г.А., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., э.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Нұр-Сұлтан)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжигүлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Шевякова А.Л., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Пименов А.В., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Пахомова Д.К., м.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)
ISSN 2312 - 4784

ISSN 2312 – 4784

Состав редакционной коллегии по разделам журнала:

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Рысмагамбетова Г.М., к.ю.н., ассоциированный профессор (Караганды)
Заместитель главного редактора: Кадырова Г.А., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Нурғалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)
Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Шевякова А.Л., к.э.н., доцент (Караганды)
Ответственный секретарь: Пименов А.В., к.э.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филол.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Алексеев А.П., д.филол.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филол.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филол.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шашанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Пахомова Д.К., к.м.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2023

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.
При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу **75319**

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Rysmagambetova G.M., candidate of legal sciences, associate professor (Karagandy)
Deputy chief editor: Kadyrova G.A., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)
Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)
Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)
Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)
Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkestan)

Economics

Academic editor: Shevyakova A.L., candidate of Economic Sciences (Karagandy)

Corporate secretary: Pimenov A.V., candidate of economics, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Nur-Sultan)
Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)
Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Baimurynov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)
Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Nur-Sultan)
Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)
Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)
Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)
Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)
Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Pakhomova D.K., candidate of medical sciences (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)
Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ISSN 2312 - 4784

© Private Institution «Bolashaq» Academy»
EPD «Bolashaq-Baspa», 2023

The international scientific journal «Actual problems of modernity» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterly

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc.
When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names.
Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal «Actual problems of modernity» (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog "Press of Russia" № 000053

The international scientific journal «Actual problems of modernity» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМУНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / CONTENTS / JURISPRUDENCE

БАЙЖАНОВА К. Т., ОРАЛБАЕВ Н. К., ТУРЛАЕВ А. В. ҚОС АЗАМАТТЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	7
ДЖУМАГУЛОВ Е.А. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БЛОГЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: МИРОВОЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	11
КАБЖАНОВ А. Т., ТАПАКОВА В.Б., ЖУКЕН И.А. ПРОБЛЕМЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В КОНЦЕПЦИИ «АДАЛ АЗАМАТ».....	19
МЕПARIШВИЛИ Г. Н., ПРОДАНИК В. М. ОБЕСПЕЧЕНИЕ СТАБИЛЬНОГО РЕГИОНАЛЬНОГО И МЕСТНОГО РАЗВИТИЯ КАК ОБЪЕКТОВ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ.....	23
NUKUSHEVA A. A., SAKTAGANOVA I. S., SMATLAUEV B. M. THE EVOLUTION OF ANIMAL CRUELTY AND THE IDEAS TO COMBAT IT.....	30
НЕСИПБАЕВА И. С., РЗАБАЙ А. И. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ЖИВОТНЫХ.....	34
SAKTAGANOVA I. S., SMATLAUEV B. M., NUKUSHEVA A. A. CURRENT ISSUES OF ANIMAL EXPERIMENTATION AS A FORM OF ANIMAL CRUELTY.....	39
САДЫКОВА К.К. КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ.....	44
ТЕКЕБАЕВА А. М., САКТАГАНОВА И. С. ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМ СТРАХОВАНИЯ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ.....	48
ХАНОВ Т. А., САДВАКАСОВА А. Т. ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ДАЧУ ВЗЯТКИ: ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ.....	52
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛУМАТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	56

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Қосманова А. Б., Баймамырова А. М. Ш.ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ АДАМГЕРЩІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	59
Никифорова О.В., Таликова Г.Т. СОВМЕЩЕННОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ УЧАСТНИКОВ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА.....	63
Исакова А.А. ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ...	67

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / HUMAN SCIENCES

Диканбаева С.А. ВНЕАУДИТОРНОЕ ЧТЕНИЕ В КУРСЕ ПРАКТИЧЕСКОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ.....	72
Смирнов С.Ю., Шашанова М.Б. НА ГРАНИЦЕ ДВУХ МИРОВ: ЛЮДИ И РОБОТЫ.....	77
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	80

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / PHARMACY, CHEMISTRY

Исмаилова Ф.М., Ишмуратова М.Ю., Смакотина А.А. ФИТОЦЕНОТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СООБЩЕСТВ ОЛЬХИ ЧЕРНОЙ В ФИЛИАЛЕ БЕЛОДЫМОВСКИЙ ГНПП «БУЙРАТАУ».....	81
Сағалиев Н.А. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГНЕЗДОВАНИЯ ОРЛОВ НА ТЕРРИТОРИИ ГНПП «БУЙРАТАУ».....	87
Турлыбекова Г.К., Шишкина Е.О., Камалиева Д. Е. БИОРАЗНООБРАЗИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА «БУЙРАТАУ»: ПТИЦЫ И МЛЕКОПИТАЮЩИЕ, ЗАНЕСЕННЫЕ В КРАСНУЮ КНИГУ КАЗАХСТАНА.....	92
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	98

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ// ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ // PHILOLOGICAL SCIENCES

Абдрахманов Р.Х., Жумабаева М.К. ОРЫС ТІЛІ АРҚЫЛЫ ЕНГЕН ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ.....	99
Жетписбаева Д.М. МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУ НЕГІЗДЕРІ.....	102
Исмаилова А.Н. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ.....	106
Копжасарова Г.Р. ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ БАЙЛАНЫСЫ.....	110
Муханова Р.Т. МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ БАҒДАРЛАМА АРҚЫЛЫ ТІЛ ДАМЫТУ САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ.....	114
Сагиндикова Б.С. ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ.....	117
Тогтахан Г. МЕКТЕПТЕ ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	121
Токбергенова Н.К. ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙ-ӨРІСІН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ.....	124
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	128

УДК 342.71
МРНТИ 10.15.01

Байжанова Күлзира Төлепбергеновна

аға оқытушы

70_gulzira_70@mail.ru

Оралбаев Нұрболат Кэртайович

аға оқытушы

tgp1978@mail.ru

Турлаев Андрей Викторович

Turlaev_a@mail.ru

Заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОС АЗАМАТТЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада қос азаматтық ұғымы мен оны реттейтін құқықтық ережелерінің қалыптасуына қатысты әлем елдері мен ұлттық құқықтық жүйедегі ортақ ережелері мен ерекшеліктері және еліміздегі қазіргі таңдағы түйінді мәселелері қарастырылады. Авторлар қос азаматтықтың пайда болу себептері мен мотивтерін қарастыра отырып, оның заңдылығы мен заңсыздығының әлемдегі және ұлттық тәжірибие мысалындағы негіздерін, тиімділігі мен теріс жақтарын және құқықтық салдарын қарастырады. Азаматтық тұрақты саяси-құқықтық институт болғандықтан, қос азаматтыққа ие адам мен мемлекет арасындағы құқықтық қатынастарды реттеу проблемалы болып табылады. Қос азаматтық мәселелерін реттейтін құқықтық актілерді қолдану саласындағы заңнаманы зерделеу және талдау негізінде Қазақстан Республикасындағы қос азаматтыққа жол бермеу рәсімдерін одан әрі жетілдіру үшін құқықтық реттеудің жаңа тетіктерін әзірлеу қажет. Қазақстан Республикасындағы қос азаматтық тыйым салатын ереженің сақталуына қатысты азаматтық туралы заңнаманы жетілдіру мен уәкілетті органдардың қызметіне ұсыныстар қарастырылады.

Тірек сөздер: азаматтық, азамат, қос азаматтық, бипатрид, натурализация, азаматтықты алу, азаматтықтың жойылуы, қос азаматтыққа тыйым салу.

Бүгінгі күні еліміздегі біраз адамдардың қос азаматтық иеленуіне байланысты мәселе көкейтесті болып тұр. Оның бірден-бір жиірек кездесетін себебі - еліміздің кейбір азаматтары қазақстандық азаматтықта бола отырып, басқа елдің азаматтығын алуында.

Қос азаматтық – бұл бір уақытта бірнеше мемлекеттің азаматтығына ие болған адамның құқықтық мәртебесі. Қазіргі уақытта екі немесе одан да көп мемлекеттің азаматтары болып табылатын адамдарды бипатридтер деп атайды (латын тілінен *bis* - екі рет және *patris* - отан). Қос азаматтық кең таралған құбылыс ретінде буржуазиялық дәуірдің басында-ақ, жоғары санаттағы азаматтары әртүрлі мемлекет территорияларында иеліктері болғандықтан пайда болды. Қос азаматтық мемлекеттің әрқайсысының ішкі заңнамасында оның пайда болуына кедергі болатын шектеулердің толық жиынтығы болмаған жағдайда туындайды. Ондай шектеулерге мына жағдайларды жатқызуға болады: а) елдің азаматтығын алудың шарты ретінде бұрынғы азаматтықтан бас тарту; ә) басқа елдің азаматтығын алу өз еліндегі азаматтығын тоқтатуға алып келуі; б) егер бала туу арқылы шет мемлекеттің азаматтығын алса, туу бойынша «өз» азаматтығын көрсетпеу.

Қос азаматтықтың пайда болуын анықтайтын бірнеше типтік жағдайлар бар. Біріншісі - натурализация. Бұл жағдай жаңа азаматтықты алу бұрынғысын сақтауға мүмкіндік бергенде, сондай-ақ адам жаңа азаматтық алғанға дейін бұрынғы азаматтықтан шығумен байланысты қажетті талаптарды орындамаған жағдайларда туындайды. Кейбір елдерде натурализацияның өзі

азаматтықтан (АҚШ, Қазақстан) айырылуға әкеп соғады. Ал Ресейде азаматтығын алуға өтініш берген кезде шетел азаматтығынан міндетті түрде бас тарту талап етілмейді.

Екіншісі - некеге тұруына байланысты шетелдік жұбайға азаматтықты автоматты түрде беру. Бұл ережені Азия, Африка және Латын Америкасының бірқатар елдерінің азаматтық заңнамасынан табуға болады. Кейбір жағдайларда күйеуінің азаматтығы сөзсіз беріледі. Егер әйелі тұратын елдің ұлттық заңнамасы оның бұрынғы азаматтығын сақтауға мүмкіндік берсе, күйеуінің азаматтығынан бас тартуға болады. Осылайша, қос азаматтық әр түрлі мемлекеттердің азаматтары болып табылатын адамдар неке қиған кезде, жұбайының азаматтығын алуы бұрынғы азаматтығын жоғалту талабына байланысты емес және жұбайының ұлттық азаматтығына сәйкес келмейтін жағдайларда туындайды.

Үшіншісі - аралас некеде туылған балаға азаматтық беру. Тарихи тұрғыдан баланың азаматтығы әкесінен анықталды. Қазір мұндай тәсіл жалпыға бірдей қабылданбаса да, мұндай ережелерді бірқатар елдердің заңнамасынан табуға болады. Еуропа мемлекеттері, АҚШ және Жапонияның азаматтығы туралы заңдары әкесінің де, анасының да азаматтығын беруге мүмкіндік береді. Қазақстан заңына сәйкес, ата-аналардың бірі біздің азаматымыз болса, мәселе олардың жазбаша келісімі негізінде шешіледі. Егер ата-ана баланың азаматтығы туралы келісімге келе алмаса, азаматтық сот тәртібімен айқындалады. (Азаматтық туралы Заңның 12-бабының 2-тармағы) [1].

Төртіншіден - топырақ қағидатына сәйкес азаматтығын беретін мемлекеттің аумағында шетелдік ата-аналарда баланың тууы. Бұл ереже өз мемлекеттерінің мемлекеттік қызметіндегі немесе халықаралық ұйымдарда жұмыс істейтін шетелдіктердің балаларына қатысты емес. Осы жағдайларда балалар бір мезгілде туған елдің және ата-анасы азаматы болып табылатын мемлекеттің азаматтығын алу құқығына ие болады.

Қос азаматтықтың жағымды және жағымсыз жақтары бар. Оң салдарға мыналар жатады: а) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қатысты қосымша кепілдіктер; ә) бірден бірнеше мемлекеттерде тұру құқығына қатысты кейбір артықшылықтар; б) әр түрлі мемлекеттердің азаматтары арасындағы некеде азаматтықты сақтау мүмкіндігі; в) мемлекетке шетелдік азаматқа қарағанда қос азаматтығы бар адамды қабылдау оңайырақ; г) бипатридтердің көп мөлшері болған кезде мемлекеттер арасындағы байланыстардың күшеюі болжанады. Қос азаматтықтың теріс салдары: а) азамат үшін қосымша міндеттер тудыру; ә) бипатридтердің дипломатиялық қорғауға байланысты құқықтары азырақ; б) мемлекетаралық қатынастар саласындағы қиындықтар; в) азаматтық белгілі бір мемлекетке деген абсолютті адалдықты білдіреді. Оның көрінісі – өзінің отан алдындағы әскери борышын өтеуі және оны қорғауы. Ал әскери қызмет өтеу не соғыс жағдайында мемлекетті қорғау мәселесі қос азаматтығы бар адамдарды тығырыққа тірейді; г) халықаралық қатынастар үшін келісімдер арасында айтарлықтай қайшылықтар тудыруы мүмкін.

ҚР-ның азаматтығы заңға сәйкес алынады және тоқтатылады, ол қандай негізде алынғанына қарамастан, бірыңғай және тең болып табылады. Республиканың азаматын азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерлерге аластауға болмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны, сондай-ақ ҚР-ның өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін соттың шешімімен ғана жол беріледі. Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды [2].

ҚР ІІМ статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, соңғы бес жылдың статистикасы көңіл көншітпейді: 3515 адамның мемлекетіміздің азаматтығы туралы заңнамасын бұзғаны анықталып, олардың басым көпшілігі айыппұл төлеуге, ал 473-і елімізден тысқары шығарылған [3].

Заңнамада азаматтығын жоғалтқан адамның Қазақстан азаматының паспортын немесе жеке куәлігін пайдаланғаны үшін, сондай-ақ заңнамада белгіленген мерзімде хабарламағаны үшін әкімшілік жауапкершілік көзделген. Өзге азаматтықты қабылдау кезінде зардаптардың болмауын қамтамасыз ету үшін басқа елдерге кеткен және өзге де азаматтықты қабылдаған Қазақстанның бұрынғы азаматтары «ҚР-ның азаматтығы туралы» ҚР Заңының 21-бабының талаптарына [1] және «ҚР-ның азаматтығы, ҚР-ның азаматтығын жоғалту мен одан айыру және ҚР-ның азаматтығына жататындығын айқындау мәселелері бойынша өтініштерді ҚР-ның шет елдердегі мекемелерінің қабылдау, ресімдеу және қарау қағидаларына» [4] сәйкес ол өзге азаматтығын алған күннен бастап күнтізбелік 30 күн ішінде шетел азаматтығын алу фактісі туралы ҚР Ішкі істер органдарына немесе ҚР-ның шет елдердегі мекемелеріне хабарлауға және ҚР-ның паспортын және (немесе) жеке куәлігін тапсыруға міндетті. Басқа мемлекеттің азаматтығын қабылдамас бұрын ҚР азаматы Қазақстан азаматтығынан шығуы тиіс. Осы санаттағы адамдарға қатысты Қазақстан азаматтығынан айрылу фактісі тіркеледі. Ал, ҚР азаматтығына кіру үшін өтініш беруші адам шетел азаматтығынан бас тартуы және өзінің шетелдік паспортын бұрынғы азаматтығы бар елдің уәкілетті органына тапсыруы

тиіс. Керісінше жағдайда қос азаматтық бір мезгілде екі елдің алдындағы қос құқықтар мен міндеттердің туындауына, құқықтық мәртебесін анықтау мен дипломатиялық қорғаудағы қиындықтарға алып келеді.

Екінші азаматтықты алудың негізгі мақсаты - қос азаматтығы бар адамдар бір елдің аумағынан екінші мемлекетке өтуге, сондай-ақ келген жерінде тұруға заңсыз мүмкіндік алады. Сонымен қатар, тәртіп бұзушыларды бірден бірнеше елде жеңілдіктер мен жәрдемақы алу мүмкіндігі қызықтырады. Оларға зейнетақы төлемдері, әртүрлі жәрдемақылар, мүгедектік төлемдері және мемлекеттік субсидиялар кіруі мүмкін. Мәселен, ағымдағы жылдың ақпан айының басында Солтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік қорғау басқармасы қазақстандық және ресейлік зейнетақы алған жүзден астам адамның анықталғанын хабарлады. Министрліктің мәліметінше, жыл сайын шетелдіктерден 20 мыңға жуық өтініш түседі. 2022 жылы 22 мыңға жуық адам ҚР-ның азаматтығын алды, олардың басым бөлігі оңайлатылған тәртіппен төлқұжат алды. 17 жарым мыңдай адам кандастар болса, 1777 адам тұрмысқа шыққан әйелдердің азаматтығы туралы халықаралық конвенцияға сәйкес ҚР-ның төлқұжатын алған. ЕАЭО елдері арасында жасалған келісімнің арқасында 1300-ге жуық адам Қазақстан азаматтығын алды.

Соңғы екі жылда төлқұжаты немесе елге тиесілі екенін анықтайтын басқа да құжаты жоқ адамдарды іздестіру жұмыстары жүргізілген. Нәтижесінде осы санатқа жататын сегіз мыңнан астам адамды анықтау мүмкін болды. Олардың бес мыңға жуығы ҚР-на тиесілілігін растап, сәйкесінше қазақстандық жеке куәлік алған. Қалғандарына азаматтығы жоқ тұлғалардың куәліктері берілді [5].

Кейбір тұлғалар белгіленген ережелерге немқұрайлылық танытып, түрлі әдістерді қолданып, Қазақстан азаматтығымен бірге шет мемлекеттің азаматтығын алады немесе сақтап қалады. Алайда, ішкі істер органдары тексеру жүргізіп, қос азаматтығы анықталса, аталған тұлғалардың ҚР-ның азаматтығын жоғалтуын тіркейді. Егер адамның басқа мемлекеттің азаматтығы болса, оған ҚР аумағында тұрақты болу қажет, мұндай жағдайлар үшін тұруға ықтиярхат алу ұсынылады. Азаматтық оның жоғалғаны тіркелген күні тоқтатылады. Азаматтықтан айырылуды тіркеу адамға шешім қабылдаудың себептері мен негіздері туралы хабарланғаннан кейін ғана жүзеге асырылады. Тіркеу Қазақстан азаматтығын жоғалту туралы қорытынды жасау арқылы жүзеге асырылады, оны шет елдердегі мекеменің басшысы бекітеді. Қорытындыда азаматтығынан айырылған адамның тегі, аты және әкесінің аты, күні мен туған жері, осы адамның елде тұрғаны, қашан, қайдан және қай құжат бойынша кеткені көрсетіледі, сондай-ақ оның азаматтығынан айырылуының негізі және қорытынды жасалған күні көрсетіледі. Қорытынды шетелдік мекеменің ресми бланкісінде ресімделеді.

ҚР «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексінің 496-бабына сәйкес, қосазаматтық фактілері үшін жауапкершілік 100, 200, 300 АЕК айыппұл салуға және ҚР-ның шегінен тыс жерге әкімшілік жолмен шығарып жіберумен ескертілген [6].

Қорытындылай келе, қос азаматтығы жеке тұлға үшін тиімді болуы мүмкін, бірақ бипатридтердің көп саны тұратын мемлекет үшін емес. Ел азаматтарының қос азаматтығымен ол жеке тұлғаға әсер етудің тегіктері әлсірейді және ел қауіпсіздігіне нұқсан келуі мүмкін. Қос азаматтық жағдайлардың алдын алу үшін басқа азаматтығын қасақана жасырғаны үшін заңнамалық актілерге жауапкершілікті қатайтатын түзетулер енгізу керек.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, Қазақстан Республикасында қос азаматтығы фактілерінің алдын алу мақсатында уәкілетті органдар азаматтық және көші-қон саласындағы заңнаманы түсіндіре отырып, алдын алу шараларын жүргізуі, бұдан басқа, біздің азаматтарымыздың басқа елдің азаматтығын алу мәселелері бойынша шетелдік дипломатиялық өкілдіктермен тұрақты байланыстар орнату жөніндегі жұмысты жүргізуі керек. Бәлкім, азаматтық беруді мемлекеттік тілді, ҚР конституциясы мен тарихын білумен байланыстыруды заңдық бекіту де еліміздегі заңсыз қос азаматтықтың алдын алуға септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «ҚР-ның азаматтығы туралы» ҚР-ның 1991 жылғы 20 желтоқсандағы № 1017-ХІІ Заңы.
2. ҚР-ның Конституциясы. ҚР-ның Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік тәртібі URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
3. М. Мамырханова. Сколько человек оштрафовали за двойное гражданство в Казахстане.
4. «ҚР-ның азаматтығы, ҚР-ның азаматтығын жоғалту мен одан айыру және ҚР-ның азаматтығына жататындығын айқындау мәселелері бойынша өтініштерді ҚР-ның шет елдердегі

мекемелерінің қабылдау, ресімдеу және қарау қағидаларын бекіту туралы» ҚР Сыртқы істер министрінің 2017 жылғы 15 қыркүйектегі № 11-1-2/420 бұйрығы. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік тәртібі URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015884>

5. Д. Наримбетова. МИД РК: Наказание за двойное гражданство может стать более жестким в Казахстане. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік тәртібі URL: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2010389-mid-rk-nakazanie-za-dvoynoe-grazhdanstvo-mozhet-stat-bolee-zhestkim-v-kazahstane/?ysclid=lmgi35pcrb233061641>

6. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» ҚР-ның Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік тәртібі URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Байжанова Кулзира Төлепбергеновна, Оралбаев Нурболат Картайович,
Турлаев Андрей Викторович
Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, Караганда,
Республика Казахстан
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУТА ДВОЙНОГО ГРАЖДАНСТВА**

В статье рассматриваются общие положения и особенности стран мира и национальной правовой системы, касающиеся формирования понятия двойного гражданства и регулирующих его правовых положений, а также ключевые проблемы, существующие в стране. Рассматривая причины и мотивы возникновения двойного гражданства, авторы рассматривают основы его легитимности и незаконности на примере мировой и национальной практики, эффективность и отрицательные стороны, а также правовые последствия. Поскольку гражданство является стабильным политико-правовым институтом, регулирование правоотношений между лицом, имеющим двойное гражданство, и государством проблематично. На основе изучения и анализа законодательства в области применения правовых актов, регулирующих вопросы двойного гражданства, необходимо разработать новые механизмы правового регулирования для дальнейшего совершенствования процедур недопущения двойного гражданства в Республике Казахстан. Рассматриваются предложения по совершенствованию законодательства о гражданстве и деятельности уполномоченных органов в отношении соблюдения положения, запрещающего двойное гражданство в Республике Казахстан.

Ключевые слова: гражданство, гражданин, двойное гражданство, бипатрид, натурализация, получение гражданства, отмена гражданства, запрет двойного гражданства.

**Bayzhanova Kulzira Tolepbergenovna, Oralbayev Nurbolat Kartayovich,
Turlaev Andrey Viktorovich
Karaganda University named after Academician E. A. Buketov Karaganda, Republic of Kazakhstan**

MODERN PROBLEMS OF THE INSTITUTION OF DUAL CITIZENSHIP

The article discusses the general provisions and features of the countries of the world and the national legal system concerning the formation of the concept of dual citizenship and its regulatory legal provisions, as well as the key problems existing in the country. Considering the reasons and motives for the emergence of dual citizenship, the authors consider the foundations of its legitimacy and illegality on the example of world and national practice, effectiveness and negative sides, as well as legal consequences. Since citizenship is a stable political and legal institution, the regulation of legal relations between a person with dual citizenship and the State is problematic. Based on the study and analysis of legislation in the field of application of legal acts regulating issues of dual citizenship, it is necessary to develop new mechanisms of legal regulation for further improvement of procedures for preventing dual citizenship in the Republic of Kazakhstan. Proposals are being considered to improve the legislation on citizenship and the activities of authorized bodies in respect of compliance with the provision prohibiting dual citizenship in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: citizenship, citizen, dual citizenship, bipatride, naturalization, obtaining citizenship, revocation of citizenship, prohibition of dual citizenship.

List of references:

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 1991 No. 1017-XII" on citizenship of the Republic of Kazakhstan". [Electronic resource]. Access order URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910004800_
2. Constitution Of The Republic Of Kazakhstan. Constitution of the Republic of Kazakhstan the Constitution was adopted at the republican referendum on August 30, 1995. [Electronic resource]. Access order URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
3. M. Mamyrkhanova. The number of people affected by dual citizenship in Kazakhstan. [Electronic resource]. Access order URL: <https://www.zakon.kz/obshestvo/6384851-Ckolko-chelovek-oshtrafovali-za-dvoynoe-grazhdanstvo-v-kazakhstan.html?ysclid=lmhiaqrjy734662488>
4. order of the Minister of foreign affairs of the Republic of Kazakhstan dated September 15, 2017 No. 11-1-2/420" on approval of the rules for acceptance, registration and consideration by foreign institutions of the Republic of Kazakhstan of applications on issues of citizenship of the Republic of Kazakhstan, loss and deprivation of citizenship of the Republic of Kazakhstan and determination of belonging to the citizenship of the Republic of Kazakhstan". [Electronic resource]. Access order URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015884>
5. D. Narimbetova. Mid RK: the introduction of dual citizenship can be more severe in Kazakhstan. [Electronic resource]. Access order URL: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2010389-mid-rk-nakazanie-za-dvoynoe-grazhdanstvo-mozhet-stat-bolee-zhestkim-v-kazhastane/?ysclid=lmgi35pcrb233061641>
6. Code of the Republic of Kazakhstan" on administrative offenses " dated July 5, 2014 No. 235-V kr. [Electronic resource]. Access order URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

УДК: 347.715
МРНТИ: 11.25

Джумагулов Ерлан Амангельдинович
gasim_dadashov@mail.ru
адъюнкт Академии МВД Кыргызской Республики
г. Бишкек, Кыргызстан

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БЛОГЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: МИРОВОЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Статья рассматривает актуальные вопросы правового регулирования деятельности блогеров в современном информационном обществе. Автор анализирует различные подходы к классификации блогов и подчеркивает важность изучения правовых аспектов деятельности онлайн-журналистов и блогеров. Кроме того, описывается опыт ряда стран, включая Россию, Великобританию, США и другие, в области правового регулирования блогерской деятельности, а также внесенные изменения в законодательство. Особое внимание уделяется маркировке рекламного контента, штрафным санкциям за нарушения и образовательным программам по информационной грамотности. Статья предлагает ряд рекомендаций для Казахстана в области правового регулирования блогерской деятельности, создание кодекса этики, установление штрафных санкций и проведение образовательных программ, а также предоставляет обзор современных подходов к регулированию блогерской деятельности и может служить основой для разработки более эффективных механизмов контроля и поддержки данной сферы в Казахстане.

Ключевые слова: блогеры, правовое регулирование, информационное общество, реклама, штрафные санкции, классификация блогов, онлайн-журналист, информационная грамотность, образовательные программы, законодательство, интернет-ресурс.

В третьем тысячелетии общество претерпело значительные изменения, которые привели к созданию единого глобального информационного пространства. Это пространство объединило людей в мировую информационно-телекоммуникационную систему, предоставив им возможность

использовать единые международные стандарты обмена информацией и методы удаленного доступа к разнообразным базам данных и знаниям.

В настоящее время интернет является одним из наиболее доступных и полезных инструментов для людей по всему миру. Он позволяет оперативно передавать и обрабатывать информацию в любом уголке планеты. Однако важно отметить, что информация, передаваемая через интернет, может оказать как положительное, так и крайне негативное воздействие на различные ситуации, обходя традиционные методы общения. Именно поэтому исследование сферы блоггинга и анализ особенностей формирования общественного мнения через этот канал является актуальной и насущной задачей.

Основными законами, которые на сегодняшний день регулируют работу СМИ, является Закон «О средствах массовой информации» [1], включая в себя положения о правах и обязанностях профессиональных журналистов, а также совсем недавно принятый Закон «Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе». Одной из важнейших ответственностей журналистов является обязательство не распространять дезинформацию. Закон «Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе» [2], проводящий разграничение сетевых изданий и других интернет-ресурсов. Однако этот закон ужесточает контроль, ограничивает свободу выражения, ущемляя права на конфиденциальность информации и даже блокировке веб-сайтов в Казахстане.

В соответствии со статьей 9 Закона «Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе», владельцы онлайн-платформ, которые имеют более 100 000 посетителей в месяц на территории Республики Казахстан, должны назначить официального представителя для взаимодействия с уполномоченным органом, представленным Министерством культуры и информации Республики Казахстан (далее МКИР). Собственники онлайн-платформ в соответствии с законом должны выполнить следующие обязательства:

- рассмотреть запрос от уполномоченного органа в течение 24 часов после его получения.
- обеспечить прием и рассмотрение предписаний, представлений, уведомлений и решений государственных органов с принятием соответствующих мер, как определено в Законе Республики Казахстан «О связи».
- предоставлять запрошенную информацию о пользователях на основании судебных решений, запросов правоохранительных органов или специальных государственных органов Республики Казахстан.
- приостановить деятельность учетных записей, находящихся на территории Республики Казахстан и размещающих или распространяющих незаконное содержание или информацию, признанную кибербуллинг в отношении детей, на основании предписания уполномоченного органа.

Если собственники онлайн-платформ не соблюдают установленные требования, МКИР имеет право принять меры, включая возможность ограничения доступа к онлайн-платформе на территории Казахстана. Эта формулировка, которая часто используется в законодательстве Республики Казахстан, может иметь широкий интерпретационный характер. Под «ограничением» может пониматься как частичная, так и полная блокировка ресурса. В законодательстве не приводится явного определения термина «блокировка», и это может вызывать разночтения. Если рассматривать это в контексте ограничения, запрета или отключения доступа к определенной информации, это, безусловно, означает, что онлайн-платформа будет недоступна на территории страны. Для того чтобы оценить влияние уполномоченного органа, давайте разберем, что подразумевается под онлайн-платформами. Согласно формулировке закона, онлайн-платформа представляет собой интернет-ресурс, программное обеспечение или сервис для обмена мгновенными сообщениями, предназначенный для получения, создания, размещения и/или распространения, а также хранения контента пользователем через созданный им аккаунт. Следует отметить, что данное определение не включает в себя интернет-ресурсы, ориентированные на предоставление финансовых услуг и электронную коммерцию. На практике это определение охватывает широкий спектр веб-сайтов, начиная с популярных социальных сетей и мессенджеров, таких как Facebook, Instagram, YouTube, TikTok, Twitter, WhatsApp и Telegram, и заканчивая различными другими сайтами, включая, но не ограничиваясь, картографическими сервисами вроде 2GIS и новостными порталами. Практически везде, где можно создать аккаунт и получать, создавать, размещать, распространять или хранить контент, применимо данное определение.

Для владельцев ИТ-компаний существует два основных варианта. Первый вариант - это отказаться от сотрудничества с властями и подвергнуться «ограничениям». Второй вариант - согласиться

на сотрудничество и соблюдение требований, которые могут потенциально нарушить права человека.

Как было указано ранее, онлайн-платформы обязаны выполнить ряд требований перед государством, таких как предоставление МКИР информации о своих пользователях. Это может включать в себя широкий спектр информации, начиная от лайков, репостов и комментариев и заканчивая IP-адресами, данными об устройствах, геолокацией и личными переписками. Согласно Закону, МКИР имеет право запрашивать информацию исключительно на основании судебных актов или запросов правоохранительных и специальных государственных органов. Однако, учитывая, что практика правоприменения в Казахстане часто соотносится с интересами власти, это не предоставляет надежных гарантий защиты прав пользователей.

Мы считаем, что сервисы, которые могут быть признаны онлайн-платформами на территории Казахстана, могут потенциально передавать данные пользователей за пределами уголовных дел, что вызывает опасения относительно приватности и безопасности данных пользователей. Это вызывает серьезные опасения относительно будущего доступа к онлайн-платформам, и существует риск, что, в конечном итоге, смогут функционировать только определенные иностранные платформы, такие как Вконтакте и TikTok. При этом, с учетом строгой политики по защите данных, которую придерживаются такие платформы, как Instagram и Facebook (не говоря уже о случаях утечек данных), существует вероятность, что они могут быть заблокированы. Следовательно, сформировалось мнение о том, что создается база для потенциального ограничения доступа к популярным западным платформам в будущем.

Кроме того, в текущем представлении закона отсутствует требование к онлайн-платформам предоставлять ежегодные отчеты о количестве запросов, полученных от уполномоченного органа. Это означает, что будет невозможно узнать, какие конкретно запросы были отправлены, какие данные запрашивались и сколько из них было обработано или отклонено. Мы считаем, что передача персональных данных должна быть разрешена только в рамках уголовных дел. В случае необходимости оперативного взаимодействия между онлайн-платформами и государством, уже существуют соответствующие механизмы, предусмотренные крупными IT-компаниями. К примеру, Instagram, который внедрил специализированный инструмент для оперативного взаимодействия с правоохранительными органами. Если возникают серьезные правонарушения, такие как терроризм, насилие, угроза жизни и др., Instagram готов сотрудничать с правоохранительными органами. Однако передача данных происходит исключительно в рамках уголовных расследований и по решению суда. Если суд санкционирует решение на предоставление данных, онлайн-платформы тщательно анализируют запрос с целью убедиться в его обоснованности. В настоящей редакции закона, к сожалению, отсутствует ясное понимание, когда можно передавать данные, исходя из запросов заинтересованных сторон, таких как правозащитники, активисты, политики и оппозиционно настроенные личности.

Кроме того, принятый Закон налагает обязанность на владельцев и законных представителей онлайн-платформ удалять незаконную информацию в течение 24 часов по требованию МКИР. Существует опасность, что это положение может привести к цензуре и ограничениям свободы слова. Этому способствует довольно расплывчатое определение незаконной информации, которое, несмотря на приведенный в законе подробный перечень, всё равно оставляет простор для свободной интерпретации.

Для предотвращения возможных злоупотреблений законодательством необходимо обеспечивать общественно доступные и неоспоримые доказательства как ложности информации, так и ущерба, который может быть причинен этой информацией.

Правила и механизмы ответственности должны быть разработаны и применены таким образом, чтобы учитывать разнообразие мнений и предотвращать возможные попытки использования закона для ограничения контента, который не нравится тем, кто находится у власти, или который содержит критику власти. Кроме того, необходимо учитывать, что слишком широкие определения могут способствовать субъективности и потенциальному злоупотреблению законодательной властью. Это может привести к цензуре и развитию самоцензуры среди граждан. Под угрозой закона и возможной цензуры со стороны государства или онлайн-платформ, люди могут ограничивать свои высказывания и сдерживать публикацию контента, даже если он не нарушает закон. Это может ограничить публичный диалог и множество мнений, что негативно отразится на демократических процессах и свободе слова.

В статье 1 Закона «Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе» было сделано объединение блогеров и инфлюенсеров в одну категорию, хотя эти два понятия представляют собой разные

аспекты в сфере деятельности в социальных медиа. Блогеры, как правило, занимаются ведением собственных блогов и публикуют контент на различные темы, включая свои собственные мнения и рецензии. Инфлюенсеры, с другой стороны, могут быть известными личностями в разных областях, такими как актеры, музыканты, художники, спортсмены, и т.д., и они используют свою популярность для продвижения продуктов, услуг или идей на социальных медиа. Это различие в деятельности между блогерами и инфлюенсерами важно учитывать при разработке законодательства, чтобы обеспечить более точное регулирование и учесть особенности каждой из этих групп.

Вопросы есть так же относительно того, следует ли считать блогеров частью СМИ, вызывает разные точки зрения среди исследователей. М. Дезе, например, считает, что онлайн-журналист включает не только официальные издания, но и мета-платформы и даже сайты для обсуждения и комментирования (форумы и социальные сети). Он выделяет технологический аспект в определении онлайн-журналист и подчеркивает важность выбора медиа-формата для передачи информации и взаимодействия с обществом [3]. Однако есть сторонники мнения, что блоги больше являются средством массовой коммуникации, чем полноценными СМИ. Исследование Д. Бойда указывает, что блоги - это средство общения и продукт одновременно. Блогеров следует рассматривать с практической точки зрения, учитывая, что блоги - это не только способ коммуникации, но и онлайн-идентичность личности и её цифровое представление [4].

Аналогичное мнение высказывает Г. Дженкинс. Он подчеркивает, что большинство блогеров видит себя в оппозиции к традиционным СМИ и рассматривает их контент как более непосредственный. Он приходит к выводу, что блогеры ближе к своей аудитории, чем СМИ, и поэтому блогерство скорее средство коммуникации, чем информации [5]. Несмотря на схожесть блогов и СМИ по некоторым параметрам, их следует рассматривать как отдельный вид коммуникации, не приравнивая к традиционным СМИ. С. Херринг также подчеркивает, что блоги представляют собой отдельный жанр, и их потенциал не следует недооценивать, особенно в контексте быстрого развития социальных сетей [6].

В современном информационном обществе, где интернет играет ключевую роль в распространении информации и общении, изучение и классификация блогов становятся актуальными задачами. Несмотря на отсутствие единой общепринятой классификации блогов, ученые предлагают различные подходы к определению и категоризации этого явления. Например, В. Волохонский выделяет шесть основных функций блогов, отражая разнообразие их назначений, включая самопрезентацию, мемуары, укрепление социальных связей, саморазвитие, развлечение и даже психотерапевтическую функцию [7]. Г. Соколов, в свою очередь, выделяет различные виды блогов, такие как новостные, политические, образовательные, развлекательные, инструменты интернет-активизма и коммерческие [8]. Важно также обратить внимание на исследования, связанные с правовыми аспектами деятельности блогеров и онлайн-журналистов. Здесь столкновение интересов между свободой слова и необходимостью предотвращения распространения деструктивной информации приобретает ключевое значение. Некоторые ученые подчеркивают важность регулирования коммерческой деятельности блогеров и их налоговых обязанностей, предлагая рассматривать их как предпринимателей [9][10]. Однако при этом следует учитывать соблюдение прав человека на свободу слова и информационное самовыражение, особенно с ориентацией на защиту уязвимых групп, таких как дети [11]. Есть разнообразные точки зрения среди исследователей относительно необходимости и характера правового регулирования блогеров. С. Грин и Д. Ким утверждают, что законодательство, регулирующее сферу блогов, не должно строиться на полном контроле. Они подчеркивают важность согласования правовых норм с академическими подходами и учета особенностей Интернета и новых медиа. Также, в их мнении, следует уделять внимание международным стандартам свободы слова [12][13]. Их подход выделяется на фоне других, подчеркивая, что формальное и ограничительное регулирование блогосферы не является практичным и неэффективным. Однако, И. Панкеев и А. Тимофеев склоняются к мнению, что в свете участившихся киберпреступлений и правонарушений, государства будут вводить запретительные и ограничительные меры в отношении деятельности блогеров [14]. Это связано с растущей угрозой, которую несет с собой распространение вредной информации.

Е. Александрова выделяет важность определения самой дефиниции «блогер» и предлагает рассмотреть вопросы правового статуса блогеров, регулирования рекламы в блогах и налогообложения их деятельности [15]. Эти меры направлены на создание четкого правового каркаса для сферы блогинга.

С другой стороны, есть предложения о создании специализированных органов для контроля и

пресечения распространения опасной информации в интернете, включая «треш-стримы». А. Лебедев подчеркивает важность этой меры, особенно в свете возрастающей популярности социальных сетей с функцией «прямого эфира» [16]. Важно отметить, что регулирование деятельности блогеров также может играть важную роль в формировании культуры потребления информации в среде молодежи. О. Иванова поднимает вопрос о влиянии блогеров на свою аудиторию и предлагает обратить внимание на образование и культуру обращения с информацией в интернете, особенно среди молодежи [17].

В целом большинство исследователей сходятся во мнении о необходимости правового регулирования деятельности блогеров, но с разной акцентировкой на деталях и методах этого регулирования. Подходы к этой проблеме разнообразны и олицетворяют важность баланса между свободой выражения и общественной безопасностью в онлайн-пространстве. Если обратиться взгляд на международную практику в области правового регулирования дефиниции «блогера», то можно заметить, что Российская Федерация была одной из первых стран, которая попыталась закрепить данное понятие на законодательном уровне. Согласно «Закону о блогерах», который в настоящее время утратил силу, блогером считался владелец сайта или страницы в интернете, на которых публиковалась информация, при условии, что количество пользователей, получающих информацию с указанного ресурса, превышало трех тысяч человек в сутки. Однако данное определение столкнулось с рядом проблем, включая сложности с подсчетом аудитории блогеров и иногда невозможность провести такой подсчет, что, в конечном итоге, привело к отмене этого закона. Роскомнадзор, орган, ответственный за идентификацию блогеров, требовал предоставления соответствующих личных данных после уведомления. После включения блогеров в реестр, им приходилось соблюдать правила, аналогичные тем, которые действовали для традиционных СМИ [18].

На данный момент, среди стран СНГ, помимо нашей страны, Узбекистан законодательно закрепил понятие «блогера». Согласно их определению, блогером считается физическое лицо, которое размещает на своем сайте или странице информацию общественно-экономической, политической или общественной направленности. Это определение является ещё более размытым, чем то, которое использовалось в утратившем силу российском законе. В Республике Беларусь, закон «О средствах массовой информации» охватывает не только традиционные СМИ, но также включает в себя интернет-ресурсы, в том числе блоги. Это означает, что обязанности, налагаемые на СМИ, также применяются к блогерам, за исключением обязательной регистрации в органах власти. В западных странах основное внимание при регулировании деятельности блогеров уделяется их коммерческой составляющей. Например, в Великобритании, организация по саморегулированию - Управление по стандартам рекламы (ASA) - ответственна за контроль над рекламой и рекламным контентом, включая контент блогеров. ASA расследует жалобы, связанные с рекламой, и принимает решения о соответствии рекламы кодексу рекламных стандартов. Блогеры обязаны явно маркировать свой контент как «реклама/спонсорство» и соблюдать правила, запрещающие вводить в заблуждение или предоставлять неточную информацию.

В США согласно разделу 5 Закона Федеральной торговой комиссии, блогеры должны честно раскрывать свои отношения с продуктами или компаниями в зависимости от характера своего контента. Это позволяет пользователям различать редакционный и рекламный контент. Кроме того, в соответствии с правилами Службы внутренних доходов США (IRS), блогеры обязаны учитывать доходы, полученные от своей деятельности, если блог является источником дохода [19].

В нескольких других странах, таких как Канада, Швеция, Финляндия, Австралия, Нидерланды, Германия, Франция, Южная Корея, Польша, Испания, Италия, Китай, Турция, Индия и ОАЭ, также существует обязательное маркирование рекламного контента блогеров. В Китае, блогеры не могут рекламировать продукты, которые они не тестировали лично, и запрещено рекламировать лекарства, методы лечения и медицинское оборудование. В случае нарушения правил, блогеры могут быть подвергнуты штрафным санкциям, хотя конкретные наказания различаются в каждой стране [20]. В Нидерландах, за недобросовестную рекламу продуктов, предусмотрен штраф в размере до 450 тысяч евро, а также требование удалить связанный с этой рекламой контент. В Индии, блогерам приходится удалять контент и выплачивать штраф в диапазоне от 11 до 60 тысяч евро. В случае повторного нарушения, блогеры могут быть временно лишены права заниматься рекламной деятельностью в течение до трех лет. В Испании, максимальный штраф достигает 600 тысяч евро, а во Франции – 300 тысяч евро, с возможным запретом на рекламную деятельность как для блогера, так и для рекламодателя, продолжительностью до 5 лет. В Китае, блогерам может быть запрещено заниматься рекламой на срок до 3 лет в случае нарушения правил. В США, размер штрафа зависит от

популярности блогера и уровня ущерба, который был причинен. Важно отметить, что в 2018 году Международной торговой палатой был разработан Кодекс рекламы и маркетинговых коммуникаций, который устанавливает, что ответственность за рекламу несут все участники маркетингового процесса, включая блогеров и инфлюенсеров. Этот международный кодекс подчеркивает, что блогеры также должны нести ответственность за свой коммерческий контент [21].

В данной статье были рассмотрены различные аспекты правового регулирования блогерской деятельности в разных странах, а также обсуждены международные стандарты в этой области. Выводы из представленных данных позволяют сформулировать следующие рекомендации:

- необходимость в разграничении понятий: внести изменения в законодательство, чтобы четко разграничить понятия «блогер» и «инфлюенсер» и определить их характерные признаки. Это позволит более точно регулировать и учитывать особенности их деятельности. Определение должно быть ясным и широким, чтобы охватить разнообразные формы блогерской деятельности.

- защита свободы слова: гарантировать защиту свободы слова и предотвращать возможные попытки цензуры или ограничения свободы выражения мнений.

- участие заинтересованных сторон: проводить консультации и диалог с блогерами, инфлюенсерами и другими заинтересованными сторонами при разработке и изменении законодательства.

- права и обязанности: четко определить права и обязанности как блогеров, так и инфлюенсеров на законодательном уровне, чтобы обеспечить справедливость и ясность в регулировании их деятельности.

- защита данных: гарантировать, что передача персональных данных пользователей допускается только в случае рассмотрения уголовных дел и на основании судебных актов, с соблюдением прозрачности и обоснованности.

- международные стандарты: существует международный кодекс рекламы и маркетинговых коммуникаций, который признает ответственность всех участников маркетингового процесса, включая блогеров. Это важный шаг к установлению общих международных стандартов.

- образование и культура: важно не только регулировать блогеров, но и содействовать формированию культуры правильного обращения с информацией в интернете. Это особенно важно для молодежи, которая часто следует советам блогеров.

Правовое регулирование блогерской деятельности необходимо для обеспечения честности и прозрачности в обмене информацией в современном медийном пространстве. Однако законы должны быть гибкими и учитывать специфику блогов, а также стремиться к согласованию с международными стандартами. Важно поддерживать баланс между регулированием и свободой слова, при этом акцентируя внимание на честности и честной практике в блогерской деятельности.

В целом, как мы можем заметить, исследование блогов и их классификация, а также изучение правовых аспектов, связанных с блогингом, позволяют глубже понимать это важное явление в информационной среде. Однако для достижения баланса между свободой выражения и общественной безопасностью, необходимо продолжать разрабатывать и совершенствовать соответствующее законодательство и нормативные положения.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года № 451-І «О средствах массовой информации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2023 г.) // Интернет ресурс: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013966 (Дата обращения: 15.09.2023)

2. Закон Республики Казахстан от 10 июля 2023 года № 18-VIII «Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе» // Интернет ресурс: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36356625 (Дата обращения: 15.09.2023)

3. Деуз М. Интернет и его журналист: рассмотрение последствий различных типов новостных онлайн-сми // Sage publications - Лондон - 2003. <https://jornalismocontemporaneo.files.wordpress.com/2011/02/jornalismo-e-web.pdf>. Дата обращения: (16.09.2023 г.)

4. Бойд Д. Блог блоггера: исследование определения среды // Школа информации Калифорнийского университета в Беркли - 2006. URL: <http://www.danah.org/papers/ABloggersBlog.pdf>. (Дата обращения: 16.09.2023 г.)

5. Дженкинс Х. Культура конвергенции: где сталкиваются старые и новые медиа // Издательство Нью-Йоркского университета, 2006. - 215 с.

6. Херринг С., Шейдт Л., Бонус С., Райт Э. Преодоление разрыва: жанр веб-блогов // Материалы 37-й Гавайской международной конференции по системным наукам - 2004. URL: <https://www.computer.org/csdl/proceedings> - статья/hicss/2004/205640101b/12ОмНзу3Ут7. (Дата обращения: 16.09.2023 г.)
7. Волохонский В. Л. Личность и межличностное взаимодействие в сети Internet. Блоги: новая реальность / под ред. Ю. Е. Зайцевой, М. М. Соколова. СПбГУ, 2006. – с. 125–128.
8. Соколов Г. Н. «Правовое регулирование интернет-коммуникаций и деятельности блогеров». - Москва: Научное издание, 2018. - 250 с.
9. Петров И. Блогеры и закон: между свободой слова и ответственностью. - Москва: Московский государственный университет, 2019. - 240 с.
10. Смит Э. Социальные медиа и правовые аспекты онлайн-коммуникаций. - Лос-Анджелес: Калифорнийский университет, 2020. - 190 с.
11. Джексон Д. Закон и блогосфера: регулирование интернет-коммуникаций. - Кембридж: Университет Кембриджа, 2018. - 280 с.
12. Грин С. Свобода слова и социальные медиа: между защитой и ограничением. - Оксфорд: Оксфордский университет, 2019. - 210 с.
13. Ким Д. Правовые аспекты блогов и интернет-журналистов. - Гарвард: Гарвардский университет, 2021. - 260 с.
14. Панкеев И., Тимофеев А. Правовое поле массмедиа: тренды последних лет // Журнал «Медиаальманах» – 2018. URL: <http://mediaalmanah.ru/files/85/524.php>. (Дата обращения: 16.09.2023 г.)
15. Александрова Е. В. «Социальные медиа и правовая ответственность блогеров». - Киев: Украинское издательство, 2020. - 190 с.
16. Лебедев А. М. «Правовое регулирование деятельности блогеров в сфере интернет-коммуникаций». - Санкт-Петербург: Издательство «Юридическая литература», 2019. - 170 с.
17. Иванова О. Н. «Блогосфера как явление современной коммуникации: анализ и перспективы». - Москва: Научное издательство, 2018. - 150 с.
18. Федеральный закон РФ «О внесении изменений в Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» и отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам упорядочения обмена информацией с использованием информационно-телекоммуникационных сетей» от 5 мая 2014 года № 97-ФЗ // Информационная система «Консультант плюс». – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_162586/. (Дата обращения: 16.09.2023 г.)
19. ASA Ruling on DFDS Seaways // Advertising Standards Authority – 2023. – URL: <https://www.asa.org.uk/>. (Дата обращения: 16.09.2023 г.)
20. Federal Trade Commission Act // U.S. Government Publishing Office – 2010. – URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-388/uslm/COMPS-388.xml>. (Дата обращения: 16.09.2023 г.)
21. Кодекс рекламы и маркетинговых коммуникаций // Международная торговая палата 2018. - <https://iccwbo.ru/blog/2019/kodeks-reklamy-i-marketingovykh-kommunikatsiy-mtp/?ysclid=lmmeanqzhp731412947>. (Дата обращения: 16.09.2023 г.)

РЕЗЮМЕ/RESUME

Джумагулов Ерлан Амангелдинович

Қырғыз Республикасы ИМ Академиясының адъюнкты Бішкек қ., Қырғызстан БЛОГЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Мақала қазіргі ақпараттық қоғамдағы блогерлердің қызметін құқықтық реттеудің өзекті мәселелерін қарастырады. Автор блогтарды жіктеудің әртүрлі тәсілдерін талдайды және онлайн журналистер мен блогерлер қызметінің құқықтық аспектілерін зерттеудің маңыздылығын атап көрсетеді. Сонымен қатар, бірқатар елдердің, соның ішінде Ресейдің, Ұлыбританияның, АҚШ-тың және басқалардың блогерлік қызметті құқықтық реттеу саласындағы тәжірибесі, сондай-ақ заңнамаға енгізілген өзгерістер сипатталған. Жарнамалық мазмұнды таңбалауға, бұзушылықтар үшін айыппұлдарға және ақпараттық сауаттылық бойынша білім беру бағдарламаларына ерекше назар аударылады. Мақала блогердің нақты анықтамасын әзірлеуді, этика кодексін құруды, айыппұл санкцияларын белгілеуді және білім беру бағдарламаларын жүргізуді қоса алғанда, блогерлік

қызметті құқықтық реттеу саласындағы Қазақстан үшін бірқатар ұсынымдарды ұсынады, сондай-ақ блогерлік қызметті реттеудің қазіргі заманғы тәсілдеріне шолу жасайды және Қазақстанда осы саланы бақылау мен қолдаудың неғұрлым тиімді тетіктерін әзірлеу үшін негіз бола алады.

Тірек сөздер: блогерлер, құқықтық реттеу, ақпараттық қоғам, жарнама, айыппұлдар, блог классификациясы, онлайн журналист, ақпараттық сауаттылық, білім беру бағдарламалары, заңнама, интернет-ресурс.

Dzhumagulov Erlan Amangeldinovich
Adjunct of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Kyrgyz Republic,
Bishkek, Kyrgyzstan

LEGAL REGULATION OF BLOGGING ACTIVITY: WORLD EXPERIENCE AND PROSPECTS

The article examines topical issues of legal regulation of bloggers' activities in the modern information society. The author analyzes various approaches to the classification of blogs and emphasizes the importance of studying the legal aspects of the activities of online journalists and bloggers. In addition, it describes the experience of a number of countries, including Russia, the United Kingdom, the United States and others, in the field of legal regulation of blogging activities, as well as amendments to legislation. Special attention is paid to the labeling of advertising content, penalties for violations and educational programs on information literacy. The article offers a number of recommendations for Kazakhstan in the field of legal regulation of blogging activities, including the development of a clear definition of a blogger, the creation of a code of ethics, the establishment of penalties and educational programs, as well as provides an overview of modern approaches to the regulation of blogging activities and can serve as a basis for the development of more effective mechanisms for monitoring and supporting this area in Kazakhstan.

Keywords: bloggers, legal regulation, information society, advertising, penalties, classification of blogs, online journalist, information literacy, educational programs, legislation, Internet resource.

List of references:

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 No. 451-I "On Mass media" (with amendments and additions as of 01.05.2023) // Internet resource: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013966 (Accessed: 09/15/2023)
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 10, 2023 No. 18-VIII "On online platforms and online advertising" // Internet resource: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36356625 (Accessed: 09/15/2023)
3. Deuz M. The Internet and its journalism: Consideration of the consequences of various types of online news media // Sage publications – London – 2003. <https://jornalismocontemporaneo.files.wordpress.com/2011/02/jornalismo-e-web.pdf>. Accessed: (09/16/2023)
4. Boyd D. Blogger's blog: a study of the definition of the environment // School of Information of the University of California at Berkeley – 2006. URL: <http://www.danah.org/papers/ABloggersBlog.pdf> . (Accessed: 09/16/2023)
5. Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide // New York University Press, 2006. – 215 p.
6. Herring S., Scheidt L., Bonus S., Wright E. Bridging the gap: the genre of web blogs // Proceedings of the 37th Hawaii International Conference on Systems Sciences – 2004. URL: [https://www.computer.org/csdl/proceedings - article/hicss/2004/205640101b/12OMZUZUT7](https://www.computer.org/csdl/proceedings/article/hicss/2004/205640101b/12OMZUZUT7). (Accessed: 09/16/2023)
7. Volokhonsky V. L. Personality and interpersonal interaction on the Internet. Blogs: new reality / edited by Yu. E. Zaitseva, M. M. Sokolov. St. Petersburg State University, 2006. – pp. 125-128.
8. Sokolov G. N. "Legal regulation of Internet communications and bloggers' activities". - Moscow: Scientific Edition, 2018. - 250 p.
9. Petrov I. Bloggers and the law: between freedom of speech and responsibility. - Moscow: Moscow State University, 2019. - 240 p.
10. Smith E. Social media and legal aspects of online communications. - Los Angeles: University of California, 2020. - 190 p.
11. Jackson D. Law and the blogosphere: regulation of Internet communications. - Cambridge: University of Cambridge, 2018. - 280 p.

12. Green S. Freedom of speech and social media: between protection and restriction. - Oxford: Oxford University, 2019. - 210 p.
13. Kim D. Legal aspects of blogs and Internet journalism. - Harvard: Harvard University, 2021. - 260 p.
14. Pankeev I., Timofeev A. The legal field of mass media: trends of recent years // Journal "Media Almanac" – 2018. URL: <http://mediaalmanah.ru/files/85/524.php> . (Date of address: 09/16/2023)
15. Alexandrova E. V. "Social media and legal responsibility of bloggers". - Kiev: Ukrainian Publishing House, 2020. - 190 p.
16. Lebedev A.M. "Legal regulation of bloggers' activities in the field of Internet communications". - St. Petersburg: Publishing house "Legal literature", 2019. - 170 p.
17. Ivanova O. N. "The blogosphere as a phenomenon of modern communication: analysis and prospects". - Moscow: Scientific Publishing House, 2018. - 150 p.
18. Federal Law of the Russian Federation "On Amendments to the Federal Law "On Information, Information Technologies and Information Protection" and certain legislative Acts of the Russian Federation on the issues of streamlining the exchange of information using information and telecommunication networks" dated May 5, 2014 No. 97-FZ // Information system "Consultant Plus". – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_162586/. (Accessed: 09/16/2023)
19. ASA Ruling on DFDS Seaways // Advertising Standards Authority – 2023. – URL: <https://www.asa.org.uk/> . (Accessed: 09/16/2023)
20. Federal Trade Commission Act // U.S. Government Publishing Office – 2010. – URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-388/uslm/COMPS-388.xml> . (Accessed: 09/16/2023)
21. Code of Advertising and Marketing Communications // International Chamber of Commerce – 2018.–<https://iccwbo.ru/blog/2019/kodeks-reklamy-i-marketingovykh-kommunikatsiy> mtp/?ysclid=lmmeanqzhp731412947. (Accessed: 09/16/2023)

УДК 343.915
МРНТИ 10.77.51

Кабжанов Акылбек Тайбулатович

tengrianec_9192@mail.ru

заведующий кафедрой правовых и финансовых дисциплин к.ю.н., профессор академии «Bolashaq»,
Караганда, Республика Казахстан

Тапакова Вилора Башкиркызы

tapakova_vilora83@mail.ru

магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры юриспруденции Казахского
университета инновационных и телекоммуникационных систем, Уральск, Республика Казахстан

Жукен Инкэр Асығатқызы

upr_2009@mail.ru

магистр юридических наук, преподаватель кафедры правовых и финансовых дисциплин академии
«Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В КОНЦЕПЦИИ «АДАЛ АЗАМАТ»

«Чем больше свободы,
тем больше ответственности.
Вечно актуальный древний парадокс».

Тимоти Лири

В статье проводится философско-правовой анализ концепции «Адал азамат» в контексте соотношения ответственности с категорией свобода. «Адал азамат» в русской транскрипции признается как ответственный гражданин. В связи с этим определены проблемы и перспективы реализации данного принципа применительно к реалиям казахстанского общества. Особо рассматриваются вопросы, связанные с необходимостью признания диалектического единства категории «Свобода – ответственность». Гражданин может быть ответственным только в той мере насколько он свободен и это принципиальное положение, декларируемое автором в качестве

основания для признания концепции «Адал азамат», как идеала развития «Справедливого общества» с позиции Президента страны.

Ключевые слова: «Адал азамат», ответственность, юридическая ответственность, справедливое общество, гражданин, государство, свобода.

Как отметил президент страны К-Ж. К. Токаев «Справедливое общество утвердится только в том случае, если в каждой сфере на первом месте будет стоять ответственность и порядочность, будет жестко пресекаться коррупция, и все решения будут приниматься, исходя из национальных интересов» [1].

Так же в докладе говорится о том, что «Человека, олицетворяющего эти благородные качества, можно охарактеризовать одним глубоким словосочетанием – ответственный гражданин – «Адал азамат». Справедливый Казахстан построят только ответственные граждане. Эти понятия тесно связаны между собой, одно невозможно без другого» [1].

Следует согласиться с тем утверждением, что «Ответственность перед своей страной и семьей – это признак высоконравственной и зрелой личности» [1].

Действительно человек, добросовестно работающий и получающий свой доход честным путем, достигнет подлинного успеха и будет всегда пользоваться заслуженным уважением в обществе.

Великий Абай говорил, что приобретение богатства честным трудом является достойным занятием для поистине благородного человека. Человек чести никогда не поступит несправедливо.

Каждый из нас способен внести свою лепту, последовательно следуя принципам деятельного патриотизма и осознанной гражданственности, шаг за шагом стремясь к идеалам «Адал азамат» [2].

Ответственность предполагает наличие у человека чувства долга и совести, умения осуществлять самоконтроль и самоуправление.

Справедливое общество утвердится только в том случае, если в каждой сфере на первом месте будет стоять ответственность и порядочность, будет жестко пресекаться коррупция и все решения будут приниматься, исходя из национальных интересов. Одним словом, истоки всех благих дел в обществе берут свое начало в идеалах ответственности, честности и верности долгу.

Поэтому «Справедливый Казахстан» и «Ответственный гражданин» – это два взаимосвязанных понятия, которые всегда должны рассматриваться в качестве незыблемых опор нашей страны» - полагает Касым-Жомарт Кемелевич [2].

Все это прекрасно, однако позвольте погрузиться в философские основы понятия ответственности, как неотъемлемого предиката концепции «Адал азамат», то есть ответственного гражданина.

Ответственность - отношения зависимости человека от чего-то, воспринимаемого им в качестве определяющего основания для принятия решений и совершения действий, прямо или косвенно направленных на сохранение иного или содействие ему. Объектом ответственности могут быть другие люди, в том числе будущие поколения, общности, а также животные, окружающая среда, материальные, социальные и духовные ценности и т. д. Следовательно, ответственный гражданин является всегда зависимым от чего-либо. В данном случае следует понимать от государства, так как гражданин лицо или человек принадлежащий государству.

Категория «Ответственность» всегда существует и развивается в контексте с категорией «Свобода». Ибо нет ответственности без свободы и нет свободы без ответственности.

Ответственность – это возлагаемое на кого-либо или взятое кем-то обязательство давать себе отчет в своих действиях и принимать на себя вину за их последствия. Мы всегда ответственны за свою и чужую жизнь, свободы вне ответственности не существует, они взаимодействуют.

Категория ответственности является одной из тех важнейших социально-философских и этических категорий, которые определяют мировоззрение людей, общественное сознание в любую эпоху, в том числе, в наше время. Отношения ответственности традиционно играют значительную роль и на практике: в жизнедеятельности современного человека, в функционировании существующих сегодня социальных групп, обществ, государств. Уже сама направленность мысли в направлении ответственности и движение к конструктивному решению как проблем личной ответственности человека перед другими людьми, обществом, государством, природой, Сверхъестественной реальностью, так и проблем коллективной ответственности, может способствовать разнообразным позитивным процессам. К примеру, положительные сдвиги в сфере

коллективной социальной ответственности могут стимулировать нравственное совершенствование людей, способствовать наступлению изменений к лучшему в их жизни, облагораживать отношения между членами социальных групп, между гражданами или подданными в государстве, в конечном счете, содействовать общественному прогрессу в целом. Негативное решение данной проблемы в конкретном обществе, напротив, отрицательно сказывается на жизни отдельных членов этого общества, социума, государства, на состоянии окружающей среды [3].

Каждый акт социально безответственного, в особенности массового, поведения людей может послужить как бы одним из «спусковых крючков» негативных хаотических изменений в слабо организованном обществе. Массовое социально безответственное поведение - признак приближающегося или наступающего общественного (общественно-политического) кризиса. Социальная безответственность человека в условиях НТР, конечно, также может быть причиной возникновения экологического кризиса, привести к необратимым отрицательным последствиям для природы [4].

Особую опасность для нашего общества, разумеется, представляет деятельность социально безответственных представителей его деловой элиты. Социальная безответственность бизнес-элиты общества или какой-либо особенно влиятельной ее части - симптом неблагополучия данного общества, ослабления его «социального иммунитета». «Беда в том, что они ненавидят и презирают людей. Ненавидят и презирают тот самый народ, о любви к которому они лгут, пока их не посадят или они не сбегут.

Вне пространства философского дискурса проблема ответственности, как любая другая сложная, мировоззренческая проблема освещается иногда бессистемно, фрагментарно, порой самопротиворечиво, даже в том случае, если речь идет о текстах, авторы которых старались придерживаться максимально объективного подхода.

Большая часть журналистов, чьи материалы публикуются в СМИ, многие публичные ораторы, участники нефилософских дискуссий, споров и прочие, в лучшем случае, констатируют трудность решения проблемы ответственности, но затем, как правило, либо освещают отдельные, зачастую случайно или намеренно избранные ими аспекты многогранной социально-философской проблемы ответственности, либо предлагают вниманию читателя размашистые обобщения.

Разумеется, то обстоятельство, что проблема ответственности вообще попадает в сферу публичности, причем обсуждается людьми в разнообразных аспектах, является положительным «моментом». Его можно рассматривать, с одной стороны, в качестве следствия размещения материалов в СМИ, произведения и трансляции речей, иных выступлений, открытых дебатов на тему ответственности и т.п.

Подводя итоги, отметим, что рассмотрение основных векторов анализа отношений ответственности в разных аспектах открывает сущность и природу феномена ответственности. На практике это может служить упорядочиванию и гармонизации отношений между субъектами, объектами, инстанциями ответственности, систематизации этих отношений на гуманистической основе.

Выявив главные направления философского анализа отношений ответственности, установив реальные отношения между элементами структуры отношения ответственности (кто отвечал, отвечает или будет отвечать, перед кем или перед чем, как, в каких обстоятельствах, в течение какого срока и т.п.) мы, вероятно, можем системно исследовать актуальную и не простую проблемы ответственности в контексте социальной философии.

Обратимся к мыслям великих мира сего!

Тимоти Френсис Лири американский писатель, психолог считал, что «Чем больше свободы, тем больше ответственности. Вечно актуальный древний парадокс» [5]. Действительно, говоря об ответственности или об ответственном человеке мы всегда должны, иметь в виду эту логическую связь, которая принципиально важна в жизни нашего общества, где зачастую данная связка двух категории не считается необходимой. И это обстоятельство видно из последствий деятельности ряда лиц, которые не считают важным, свои устремления быть свободными никоим образом не принимают на себя обязанности быть социально ответственными.

Стефан Гарчиньский «Чем больше чувство ответственности, тем меньше жажда власти» [5]. Данный тезис скорее всего не оспорим! Однако в нашем обществе, с высоким уровнем коррупционного сознания зачастую не применим. Вероятно, в рамках концепции «Адал азамат» необходимо проводить целенаправленную работу не только по формированию должного

представления о сущности данного тезиса, но и принимать юридические меры по противодействию не принятия этой мысли в рамках профилактики будущих противоправных деяний.

Джон Стейнбек «Быть человеком - значит взять на себя какую-то ответственность, а не просто заполнять собой пространство» [5]. В данном случае хотелось бы, заметить о том, что в современную эпоху глобализма сформировалось множество людей, не признающих какую-либо ответственность вообще. К, примеру, в обществе много тех, кто не желает служить в армии, быть ответственным родителем, быть добропорядочным гражданином и много иных нигилистический настроенных граждан.

Таким образом, говоря об «ответственном гражданине» мы должны признать факт того, что ответственный гражданин это зависимый человек от чего-либо, однако возможность его перспектив напрямую связанно с его свободой.

Список использованной литературы:

1. <https://ru.sputnik.kz/20230617/tokaev-spravedlivyy-kazakhstan-i-otvetstvennyy-grazhdanin---osnovy-novoy-ideologii-36059569.html>
2. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233>
3. Баркова Э.В. Стратегии развития экофилософии: к новому гуманитарному прорыву// Право и практика. 2017. № 4. С. 188-197.
4. Barkova E., Ivleva M., Buzskaya O., Buzskij M. Aghabekyan K.B. Ecology of socio-cultural communications: worldview and methodological foundations Man in India. 2017. Т. 97. № 21. С. 241-256.
5. 40 Лучших цитат про ответственность <https://zadneprovskaya.com/ru/news/40-luchshih-citat-pro-otvetstvennost>

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Қабжанов Ақылбек Тайбулатович,
Жукең Інкәр Асығатқызы**

**«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Тапакова Вилора Башкирқызы**

**Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, Орал,
Қазақстан Республикасы**

«АДАЛ АЗАМАТ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНДАҒЫ ЖАУАПҚЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада жауапкершіліктің Бостандық категориясымен арақатынасы тұрғысынан «Адал азамат» тұжырымдамасына философиялық-құқықтық талдау жүргізіледі. «Адал азамат» орыс транскрипциясында жауапты азамат ретінде танылады. Осыған байланысты қазақстандық қоғамның шындығына қатысты осы қағиданы іске асырудың проблемалары мен перспективалары айқындалды. «Бостандық-жауапкершілік» санатындағы диалектикалық бірлікті тану қажеттілігіне байланысты мәселелер ерекше қарастырылады. Азамат өзінің еркіндігіне қарай ғана жауапты бола алады және автор «Адал азамат» тұжырымдамасын ел Президентінің ұстанымынан "әділ қоғамды" дамыту идеалы ретінде тануға негіз ретінде жариялаған бұл қағидатты ереже.

**Kabzhanov Akylbek Taibulatovich, Zhuken Inkar Asyatkzy
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan**

Tapakova Vilora Bashkirkyzy

Kazakhstan University of Innovation and Telecommunication Systems, Ural, Republic of Kazakhstan

PROBLEMS OF RESPONSIBILITY IN THE CONCEPTS OF «ADAL AZAMAT»

This article provides a philosophical and legal analysis of the concept of «Adal Azamat» in the context of the relationship of responsibility with the category of freedom. «Adal Azamat» in the Russian transcription is recognized as a responsible citizen. In this regard, the problems and prospects of the implementation of this principle in relation to the realities of Kazakh society are identified. The issues related to the need to recognize the dialectical unity of the category «Freedom – responsibility» are considered in

particular. A citizen can be responsible only to the extent that he is free, and this is the principle position declared by the author as the basis for recognizing the concept of «Adal Azamat» as the ideal of the development of a «Just Society» from the position of the President of the country.

List of references:

1. <https://ru.sputnik.kz/20230617/tokaev-spravedlivyy-kazakhstan-i-otvetstvennyy-grazhdanin--osnovy-novoy-ideologii-36059569.html>
2. Speech of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the second meeting of the National Kurultai "Adilette Kazakhstan – Adal Azamat" <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadilette-kazakstan-adal-azamat-175233>
3. Barkova E.V. Ecophilosophy development strategies: towards a new humanitarian breakthrough// Law and practice. 2017. No. 4. p. 188-197.
4. Barkova E., Ivlieva M., Buzskaya O., Buzsky M. Aghabekyan K.B. Ecology of socio-cultural communications: worldview and methodological foundations Man in India. 2017. Vol. 97. No. 21. pp. 241-256.
5. 40 Best quotes about responsibility <https://zadneprovskaya.com/ru/news/40-luchshih-citat-pro-otvetstvennost>

**УДК 35.977(477)
МРНТИ 10.07**

Мепаришвили Георгий Нодарович

meputyshvily@gmail.com

кандидат наук государственного управления

Государственная экологическая академия последиplomного образования и управления»,
Киев, Украина

Проданик Василий Михайлович

nubiru9x9@gmail.com

кандидат наук государственного управления

Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
Киев, Украина

**ОБЕСПЕЧЕНИЕ СТАБИЛЬНОГО РЕГИОНАЛЬНОГО И МЕСТНОГО РАЗВИТИЯ КАК
ОБЪЕКТОВ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ**

В статье исследовано современное состояние и процесс модернизации механизмов и инструментов обеспечения стабильного регионального и местного управления. Раскрыты теоретические основы современного этапа процесса децентрализации властных полномочий как объекта публичного управления в современных условиях реформирования системы государственного и регионального управления в Украине. Предложенные научные положения теоретического обоснования роли механизмов регионального и местного управления в формировании хозяйственной системы.

Установлено, что с позиции науки государственного управления, глубокие рыночные изменения в национальном хозяйствовании требуют обновления механизмов, отдельных инструментов публичного управления и администрирования с целью обеспечения стабильного развития на региональном и местном уровне.

Доказаны дальнейшие направления процесса децентрализации и подведены определенные итоги первых этапов внедрения передачи власти в систему местного управления при использовании европейских практик реализации механизмов управления и правовых норм взаимодействия на уровне общины, в частности существенного обновления все подходов дальнейшего развития.

Ключевые слова: нормативное обеспечение, механизмы и инструменты, публичное управление, региональная политика, децентрализация.

Введение. Мир меняется сегодня кардинально. Публичное управление экономики призвано обеспечивать равновесие и устойчивое развитие, формирование конкурентоспособной социально-ориентированной рыночной экономики с развитым хозяйственным сектором. Конкретные направления, формы и масштабы публичного управления определяются характером и остротой правовых, экономических, социальных, экологических и других проблем в разные и сложные периоды развития государств. Приоритетность развития управленческого и экономического сектора в национальной экономике и ее регионах, обусловлено исключительным значением и незаменимостью предоставления услуг, трудоустройством, и другим для качественной жизни человека в Украине.

Процесс регулирования экономики в рыночных условиях хозяйствования, представляет собой систему четких нормативных и законодательных мероприятий исполнительного и контрольного характера, которые осуществляют правомочные государственные институты и общественные организации с целью стабилизации и адаптации существующих социально-экономических системы к условиям, которые изменились. Исследование механизмов публичного управления, которые являются одним из основных рычагов управления экономикой и имеют резервы для расширения рыночного потенциала страны, развития других отраслей и является основой обеспечения формирования действенной хозяйственной системы государства. Современный упрощенный подход, основанный на концепции самообеспечения и уменьшения реального производства, непрозрачная бюджетная поддержка и система налоговых льгот уже показали свою несостоятельность в стимулировании формирования системы публичного управления в Украине, в частности по росту национальной экономики.

На каждом уровне управления осуществляются еще несколько видов управленческой деятельности в экономической сфере: отраслевое управления; судебное, правовое управление различных уровней; управления негосударственных органов; общественное управление (ассоциации, объединения, союзы - профсоюзные, защиты прав потребителей, молодежные, экологические, ветеранские организации и т.п.).

С одной стороны, такая разветвленная структура должна обеспечивать защиту и представление экономических интересов различных субъектов хозяйственной деятельности, но с другой, актуализирует расхождение интересов каждого из участников. В основном они заключаются в стремлении присвоить максимальный объем ресурсов, обеспечить себе определенные выгоды. А конечной целью публичного управления является разрешение противоречий, возникающих между общественными, отраслевыми и местными интересами, а также создание гибкой системы сочетание всех интересов в пределах каждой территории.

Собственно децентрализованное управление экономическими процессами, одновременно включает общегосударственное управление со стороны центральных органов власти, и управление со стороны местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления, а также отраслевое, межотраслевое управление. Итак, публичное управление включает в себя все эти виды интегрировано.

В практическом плане сегодня существует настоятельная необходимость изменения концептуальной модели национального развития в направлении усиления способностей реализовывать собственный потенциал с учетом сложившихся внешних условий и эволюции форм публично-управленческих и экономических отношений.

Цель статьи заключается в раскрытии вопросов взаимодействия и развития органов государственного управления в условиях реализации и обеспечение стабильного регионального и местного развития как объектов публичного управления в Украине в сложный период развития.

Анализ исследований и публикаций. Принципы эффективного функционирования первичных (местных) организационных звеньев управления, взаимодействия совокупности управленческих отношений с экономической системы в целом, нашли ведущее место в исследованиях многих ученых, в частности, в научных трудах зарубежных ученых: М. Альберта, Р. Акоффа, Д. Вурворда, Дж. Грейсона, П. Друкера, Р. Дорнбуша, Б. Карлоффа, Э. Мэйо, Ф. Котлера, А. Маслоу, М. Мескон, У.Оучи, М. Портера, Г. Саймона, Ф. Тейлора, Г. Фалмер, Г. Форда, С. Фишера, Ф. Хедоури, Л. Якокка и других.

Вопросы практического применения публичного управления и администрирования изучались в многочисленных исследованиях зарубежных ученых. Среди них можно отметить работы таких исследователей как Ф. Барка, А. Ван де зовете, С. Боголюбов, А. Борн, В. Гаращук, Б. Гурне, А. Дрюма, Х. Макиндер, Е. Маштакова, К. Морган, В. Оутс, А. Пике, Д. Форей, С. Шарбит, Л. Шарп и др.

Аналізу теоретико-методологічних основ державного управління, механізмів формування і реалізації державної політики в різних сферах суспільного життя присвячені праці М. Билинської, В. Вакуленко, К. Ващенко, Л. Воротиної, Л. Гаєвський, Л. Гонюкової, І. Дегтяревої, В. Куйбиди, М. Кравченко, А. Малиновської, А. Петрове, А. Пухкала, С. Романюка, Г. Рябцева, А. Савкова, С. Серегіна, І. Сурай, А. Суходоли, В. В. Трошинського, С. Хаджірадевої і др.

Особенностям функционирования изучаемого общественного явления в Украине и его влияния на демократизацию государственного управления посвятили свои работы отечественные ученые Б. Аверьянов, А. Амосов, А. Андриуша, В. Бакуменко, Ю. Битяк, Л. Воронова, Н. Воротина, А. Васильева, И. Голосниченко, А. Дудко, Е. Додин, С. Дубенко, Р. Калюжный, В. Копейчиков, Л. Кривенко, А. Крупник, Ю. Куц, Е. Кубко, А. Лазор, В. Малиновский, Н. Мальшева, Т. Маматова, А. Машков, М. Орзих, Ю. Пахомов, Н. Плахотнюк, Л. Приходченко, А. Прохоренко, П. Рабинович, А. Селиванов, М. Селивон, В. Семчик, В. Сиренко, А. Сушинский, В. Ушинский, А. Фрицкий, В. Цветков, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, А. Чухно и др.

Изложение основного материала. Развитие рыночных отношений требует от государства разработки и внедрения стратегии формирования механизмов открытого и децентрализованного управления, побуждает к необходимости научно-теоретического обоснования предложений и разработки концептуальных основ системной модернизации государственной политики в сфере регулирования и поддержки экономического роста. Исследования современных открытых механизмов государственного регулирования объясняется также необходимостью совершенствования действующего законодательства Украины относительно регулирования отношений между органами государственной власти и различными субъектами хозяйствования и общественных отношений.

Процесс эффективного нормативно-правового регулирования требует формирование отечественного публичного управления на качественно новых принципах в связи с осложнением общественных процессов и потребностью решений системных проблем внешней угрозы социально-экономического развития определенных территорий Украины. Это вызывает необходимость глубокого теоретико-методологического и научно-методического обработки проблемы функционирования системы публичного управления в условиях ресурсной ограниченности. В то же время, несмотря на активизацию усилий ученых в сфере развития методологического инструментария, еще не разработаны универсальные подходы к решению проблем недостаточной эффективности деятельности органов публичного управления в кризисных условиях.

Современное состояние развития нашего государства осложняется объективной необходимостью неотложного внедрения комплекса реформ всех сфер жизнедеятельности украинского общества, в частности публичного управления и администрирования. Сегодня доминирующую роль занимают задачи научного обоснования, выявления и преодоления противодействия эффективному функционированию целостной системы государственного управления ее взаимосвязи с региональной системой.

Отметим, что вопросы развития системы публичного управления определяются проблемным и научно-познавательным полем отрасли науки «Государственное управление». Однако ввиду сложности указанных вопросов, необходимо использовать существенные методологические наработки других отраслей наук, в частности права. Возникает потребность интеграционных исследований проблемы макроэкономического управления и регулирования с помощью экономической и юридической науки и практики, в частности элементов законотворчества. Эффективное публичное управление по своей сути является доминантой гражданского общества, сферой реальной демократии в государстве, однако они до сих пор не выполняют в полной мере соответствующие функции. Предыдущие попытки реформ системы публичного управления оказались недостаточно эффективными, поскольку осуществлялись без учета специфических условий развития страны. Поэтому, сегодня нужны усилия для возрождения хозяйственной жизни страны с целью стабилизации экономического развития и исправления ошибок.

Существующий комплекс средств публичного управления нуждается в расширении перечня инновационных управленческих подходов, которые не нуждаются в дополнительном финансировании и способны актуализировать скрытые нематериальные ресурсы. Сегодня имеется масса возможностей и внешней помощи в реализации намеченных планов стабильного развития национальной хозяйственной системы.

Конечно, много проблем. Считаем, что не соответствует современным потребностям существующий уровень взаимодействия социально-экономических систем и их элементов, функционирующих в публичном управлении. Это касается как системы национальных, региональных и местных органов публичного управления, так и институтов гражданского общества и субъектов хозяйствования; фактически отсутствует целостная система территориальных общин как сообществ, способных вырабатывать и реализовывать решения исходя из статуса носителя права на местное самоуправление, закрепленного в Конституции Украины, которой исполнилось в этом году уже 27 лет.

Современные глубокие рыночные преобразования, которые в последнее время происходят в национальной экономике, сопровождаются значительными институциональными изменениями в системе публичного управления, в частности в сфере модернизации системы управления региональным и местным развитием в Украине в условиях реформы децентрализации властных полномочий. Формирование конкурентоспособной социально ориентированной рыночной экономики с развитыми регионами и субрегионами и ее важной составляющей финансовой самодостаточным средой общины - является стратегическим курсом децентрализованной (многоуровневой) системы публичного управления, где роль государственного управления в сфере регионального и местного развития не только не уменьшается, а наоборот, растет и приобретает новое качество [1].

Реформа децентрализации создала новую модель территориальной организации власти и предусматривает постановку новых задач (правового, ресурсного обеспечения), закрепление полномочий и ответственности: развитие системы власти на местах и формирование действенных территориальных общин, совершенствование государственной региональной и субрегиональной (местной) политик и тому подобное. Сегодня это сложно в условия военного положения, но необходимо делать ради целостности страны.

Наши исследования показывают, что глобальная тенденция современного глобального развития является феноменом межгосударственного регионального и трансграничного сотрудничества — это рост роли регионов в роли главных субъектов обеспечения социально-экономического развития государства, его конкурентоспособности на мировой экономической и политической арене. Регионы и субрегионы способны, с одной стороны, уменьшить нагрузку на центральные органы власти, взяв на себя часть их полномочий, а с другой - максимально учитывать потребности новых общин, субъектов хозяйствования и других организаций при принятии решений в производстве на предоставлении публичных услуг.

Мы уже же говорили, что в целом качество и действенность публичного управления - одна из важнейших проблем формирования развитых рыночных отношений в Украине и ее регионах, в частности в условиях формирования новой системы (механизмов и инструментов) в сфере ресурсного обеспечения децентрализованной модели управления на местах. Формирование конкурентоспособной социально ориентированной рыночной экономики с развитым хозяйственным сектором и его важной составляющей - предпринимательской средой - является стратегическим курсом государственной экономической политики в Украине. Приоритетность развития управленческого и экономического сектора в национальной экономике и ее регионах, обусловлено исключительным значением и незаменимостью предоставления услуг, трудоустройством, и другое для качественной жизни человека в Украине.

Несмотря на то, что Украинским государством в последнее время уже приняты меры по реформе публичного управления, существует целый ряд объективных сдерживающих факторов, по которым прогнозируемый результат не всегда достигается в сроки. В этом контексте исследования факторов деятельности органов публичного управления и администрирования представляется вполне актуальным, ведь это позволит уточнить определенные механизмы и временные приоритеты в сфере развития всей национальной хозяйственной системы Украины с учетом военных действий. Планируется использование новых механизмов - «Плана Маршала-II для быстрого восстановления Украины»

Мировая практика последних десятилетий показывает, что обновление инструментария организационно-правовых и экономических механизмов ресурсного обеспечения системы публичного управления и администрирования, форм реализации политики и многоуровневой интеграции должно опираться на принципиально новые - гибкие и согласованные формы взаимодействия, инициативно трансформируя слабые места в возможности и нейтрализуя конфликты интересов.

Отметим, что Украина продолжает реформы. Реформа публичного управления и территориальной организации власти сформировали новые рамочные условия и требования по

усилению роли управления в Украине в части обеспечения качества жизни населения, безусловного вступления большей экономической ответственности и усиления своей ресурсной способности. Итак, национальные и региональные органы власти получили дополнительные полномочия по обеспечению устойчивого социально-экономического развития, появились новые возможности для роста качества жизни населения через использование дополнительных ресурсов, правильной экономической политике и стратегии развития.

Как отмечается в Государственной стратегии регионального развития на 2021-2027 годы (постановление КМУ от 5 августа 2020 № 695): меры реализации государственной региональной политики направлены на поддержку потенциальных центров экономического роста, которые могут распространять свое положительное влияние на развитие соседних территорий и влиять на развитие региона в целом, а также на поддержку интегрированных проектов развития территорий с особыми проблемами развития, что должно способствовать снижению уровня межрегиональной и внутрирегиональной асимметрии в развитии территориальных общин и качества жизни и труда человека. Мероприятия региональной политики формироваться на основе полученного опыта, собранных данных, выводов, рекомендаций, результатов анализов и оценки для обеспечения и поддержания высоких стандартов управления и реализации региональной политики, требует функционирования соответствующих специализированных аналитических средств, баз данных формирования и оценки политики [2].

В Украине осуществляется экономическая реформа. Отметим, что согласно Национальной экономической стратегии на период до 2030 года, реализацию реформы в сфере управления и экономики определены одной из первоочередных задач. Практически данная стратегия конкретизирует внедрения новейших механизмов и инструментов государственного управления. Определена целевая организационная структура министерств, а также основные шаги для реализации Стратегии [3].

К моменту принятия Стратегии, работа по формированию организационно-правовых и экономических механизмов ресурсного обеспечения сводилась к реформированию центральных органов исполнительной власти и главным образом сосредотачивалась на осуществлении мероприятий, направленных на усиление институциональной способности министерств по формированию и координации государственной политики и лишения их несвойственных полномочий. Сегодня эти задачи расширены с учетом военного положения в стране.

Учитывая указанное одобрение этой Стратегии, которая определяет руководящие принципы организации системы органов региональной и местной власти, является крайне важным шагом в процессе внедрения реформы публичного управления, в частности на местном уровне в условиях продолжения процесса децентрализации властных полномочий.

Целью этой стратегии является определение руководящих принципов организации системы органов исполнительной власти на местах для обеспечения выполнения такими органами всех необходимых функций, подотчетности, подконтрольности и максимальной эффективности и результативности их деятельности в контексте организационно-правовых и экономических механизмов антикризисного обеспечения системы. Все это указывает на необходимость обновления целостного и достаточного научного основания своевременному изменению экономической политики на основе комплекса соответствующих механизмов модернизации сферы ресурсного и предпринимательского потенциала в условиях войны.

В современной украинской науке и практике публичного управления только начинают формироваться подходы и одиночно внедряются отдельные инструменты публичной инициативы, учитывающие решения разнополярных задач - обеспечение социально-политической стабильности после Победы и привлечения инвестиций (ресурсов) в разрушенную инфраструктуру. Проблема осложняется тем, что местные бюджеты, увеличиваются благодаря финансовой децентрализации, и первые государственные структурные фонды пока не могут обеспечивать устойчивого решения большинства проблем, особенно в части инфраструктурного развития. Имеем уверенность, что бюджетный процесс 2024 года будет учитывать сложную ситуацию по восстановлению Украины.

С целью решения проблемы модернизации национальной управленческой системы, региональной экономической политики существует задача последовательного обновления современных ресурсных, экономических политик регионов с разработкой комплекса функциональных механизмов модернизации на основе выгод от разноуровневой интеграции. В теоретико-методологическом плане это означает актуальность изменения концептуальной модели

развития регионов в направлении усиления их способностей реализовывать собственный потенциал с учетом внешних условий и эволюции форм публично-управленческих и экономических отношений.

Следует отметить, что по мнению экспертов, развитие законодательства в сфере ресурсного обеспечения публичного управления является одним из приоритетных направлений работы любого государства. Проведение эффективной законодательной работы в этой сфере является одной из предпосылок для преодоления тех глобальных вызовов, которые существуют на сегодняшний день перед Украиной. Не менее важную роль играет международная помощь на национальном и региональном уровнях в данной сфере [4].

Именно поэтому особую важность указано выше вопрос нашел отражение во многих международных нормативно-правовых актах и в законодательстве стран с разным уровнем развития рыночных отношений.

Выводы. Представители различных научных управленческих школ по-разному рассматривают механизмы обеспечения и взаимодействия в системе обеспечения стабильного регионального и местного развития как объектов публичного управления. Вместе с тем в публичных управленческих теориях четко прослеживается усиление роли государства в развитии от минимального вмешательства в начальный период (рыночная школа) к активному участию и влияния на более поздних стадиях (дирижистское направление). Поэтому на начальном этапе развития стран и, как следствие, усиление регионализма особое внимание уделяется экономической деятельности субъектов микроуровня, а впоследствии - влияния различных инструментов государственного воздействия на сбалансированное развитие процессов в государстве [5].

Теоретический и практический интерес представляет опыт тех стран, государственное управление которых функционирует эффективно, а авторитет служащих в обществе достаточно высок. В данном случае опыт организации и законодательного обеспечения публичного управления стран-членов ЕС и АСЕАН будет полезен для построения новой модели государственного управления, которая будет соответствовать вызову времени [6]. Поэтому формирование законодательства в сфере публичного управления Украины должно оптимально сочетать мировые стандарты качества с традиционными особенностями отечественного опыта, что представляет собой необходимый элемент законодательного обеспечения преобразований, осуществляемых на современном сложнейшем уровне государственного строительства.

Другим важным для Украины выводом из зарубежного опыта обеспечения рационального управления, является внедрение «умной специализации» как магистрального пути обновления экономических политик малых стран ЕС на основе их относительных преимуществ. Это создает реальный стратегический и даже мировоззренческий вызов для срочного пересмотра ценностных ориентиров для национальных и местных экономик, особенно для Украины в столь сложный период ее развития.

Список использованной литературы:

1. Воротин В.Е., Проданик В.М. От регуляторной политики в государственно-частного партнерства в публичном секторе Украины. / В.Е. Воротин, В.М. Проданик // Научные записки Института законодательства Верховной Рады Украины. 2019. № 1. С. 95-102.
2. Об утверждении Государственной стратегии регионального развития на 2021-2027 годы. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата обращения: 11.03.2021).
3. «Об утверждении Национальной экономической стратегии на период до 2030 года» Постановление КМУ от 3 марта 2021 № 179.
4. Valerii Vorotin, Nataliia Vorotina, Olena Antyptseva, Kyrylo Husarov. For mation of a matrix of financial and credit benefits in the system of state / Scientific and practical international conference: Public Administration in the 21st Century: Problems and Development Prospects. 20 November 2020 Article 3.
5. Воротин В.Е., Коваль А.Н. Построение местного самоуправления и приоритеты власти относительно представительства на соответствующей территории. Международные и европейские стандарты местного самоуправления: проблемы имплементации в Украине [Текст]: материалы Международной научно-практической конференции (20 декабря 2019, г.. Львов) / за наук. ред. проф. М. Микиевич, проф. А. Сушинского, доц. Р. Бедрия. - Львов: ЛРИДУ НАГУ, 2020. С. 141-143.
6. Воротин В.Е., Коваль А.Н. Модернизация механизмов ресурсного обеспечения системы публичного управления (анализ проектов законодательных актов, включенных в повестку дня четвертой сессии Верховного Совета Украины девятого созыва, август 2020 - январь 2021). / В.Е. Воротин., О.Н. Коваль / Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Государственное управление. Выпуск 1 (3) - 2021 - С. 13-25.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Мепаришвили Георгий Нодарович

**Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру және басқару Мемлекеттік экологиялық академиясы,
Киев, Украина**

Проданик Василий Михайлович

**"Персоналды басқару өңіраралық академиясы" жоғары оқу орны, Киев, Украина
УКРАИНАДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ОБЪЕКТІЛЕРІ РЕТІНДЕ ТҰРАҚТЫ ӨңІРЛІК
ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ДАМУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ**

Мақалада тұрақты аймақтық және жергілікті басқаруды қамтамасыз ету тетіктері мен құралдарын жаңғыртудың ағымдағы жағдайы мен үдерісі қарастырылады. Украинадағы мемлекеттік және аймақтық басқару жүйесін реформалаудың қазіргі жағдайында мемлекеттік басқару объектісі ретінде билікті орталықсыздандыру процесінің қазіргі кезеңінің теориялық негіздері ашылды. Экономикалық жүйені қалыптастырудағы аймақтық және жергілікті басқару тетіктерінің рөлін теориялық негіздеу үшін ұсынылған ғылыми ережелер.

Мемлекеттік басқару ғылымының көзқарасы бойынша ұлттық экономикадағы терең нарықтық өзгерістер аймақтық және жергілікті деңгейде тұрақты дамуды қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік басқару мен басқарудың тетіктерін, жеке құралдарын жаңартуды талап ететіні анықталды.

Орталықсыздандыру процесінің одан әрі бағыттары дәлелденді және қауымдастық деңгейінде өзара іс-қимылдың басқару тетіктері мен құқықтық нормаларын енгізудің еуропалық тәжірибесін пайдалана отырып, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіне билікті беруді енгізудің алғашқы кезеңдерінің белгілі нәтижелері қорытындыланды, атап айтқанда, одан әрі дамудың барлық тәсілдерін елеулі жаңарту.

Тірек сөздер: нормативтік қамтамасыз ету, механизмдер мен құралдар, мемлекеттік басқару, аймақтық саясат, орталықсыздандыру.

Meparishvili Georgy Nodarovich

State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management", Kyiv, Ukraine

Prodanik Vasily Mikhailovich

**Higher Educational Institution "Interregional Academy of Personnel Management",
city Kiev, Ukraine**

**ENSURING STABLE REGIONAL AND LOCAL DEVELOPMENT AS OBJECTS OF PUBLIC
MANAGEMENT IN UKRAINE**

The article examines the current state and process of modernization of mechanisms and tools for ensuring stable regional and local governance. The theoretical foundations of the current stage of the process of decentralization of power as an object of public administration in the modern conditions of reforming the system of state and regional administration in Ukraine are revealed. Proposed scientific provisions for theoretical substantiation of the role of regional and local governance mechanisms in the formation of the economic system.

It has been established that, from the perspective of the science of public administration, deep market changes in the national economy require updating mechanisms, individual tools of public management and administration in order to ensure stable development at the regional and local level.

Further directions of the decentralization process have been proven and certain results of the first stages of introducing the transfer of power into the local government system using European practices for implementing management mechanisms and legal norms of interaction at the community level have been summed up, in particular, a significant update of all approaches to further development.

Key words: regulatory support, mechanisms and tools, public administration, regional policy, decentralization.

List of references:

1. Vorotin V.Y., Prodanik V.M. Ot regul'yatornoy politiki v gosudarstvenno-chastnogo partnerstva v publicnom sektore Ukrainyi. / V.E. Vorotin, V.M. Prodanik // Nauchnyie zapiski Instituta zakonodatelstva Verhovnoy Radyi Ukrainyi. 2019. # 1. S. 95-102.

2. Ob utverzhdenii Gosudarstvennoy strategii regionalnogo razvitiya na 2021-2027 gody. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-p#Text> (data obrascheniya: 11.03.2021).

3. «Ob utverzhdenii Natsionalnoy ekonomicheskoy strategii na period do 2030 goda» Postanovlenie KМУ ot 3 marta 2021 # 179.

4. Valerii Vorotin, Nataliia Vorotina, Olena Antyptseva, Kyrylo Husarov. For mation of a matrix of financial and credit benefits in the system of state / Scientific and practical international conference: Public Administration in the 21st Century: Problems and Development Prospects. 20 November 2020 Article 3.

5. Vorotin V.Y., Koval O.M. Postroenie mestnogo samoupravleniya i priorityi vlasti otnositelno predstavitelstva na sootvetstvuyushey territorii. Mezhdunarodnyie i evropeyskie standartyi mestnogo samoupravleniya: problemyi implementatsii v Ukraine [Tekst]: materialyi Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (20 dekabrya 2019, g.. Lvov) / za nauk. red. prof. M. Mikievich, prof. A. Sushinskogo, dots. R. Bedriya. - Lvov: LRIDU NAGU, 2020. S. 141-143.

6. Vorotin V.Y., Koval O.M. Modernizatsiya mehanizmov resursnogo obespecheniya sistemyi publichnogo upravleniya (analiz proektov zakonodatelnyih aktov, vklyuchennyih v povestku dnya chetvertoy sessii Verhovnogo Soveta Ukraine devyatogo sozyiva, avgust 2020 - yanvar 2021). / V.Y. Vorotin., O.M. Koval / Vestnik Kievskogo natsionalnogo universiteta imeni Tarasa Shevchenko. Gosudarstvennoe upravlenie. Vyipusk 1 (3) - 2021 - S. 13-25.

УДК 347.1

МРНТИ 10.27.41

Nukusheva Aigul Ashimovna

Akuka007@mail.ru

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law of the Karagandy State University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Saktaganova Indira Sovetovna

Aridnis@mail.ru

Candidate of Law, Professor of the Department of Constitutional and Civil Law of the L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Smatlayev Bauyrzhan Mamytbekovich

Smatlayev_bm@enu.kz

Doctor of Law, Professor, Dean of the Faculty of Law of the L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

THE EVOLUTION OF ANIMAL CRUELTY AND THE IDEAS TO COMBAT IT

This article provides a comprehensive examination of the historical development of animal cruelty across the globe. Drawing upon extensive research and historical records, it explores the evolution of societal attitudes and practices towards animals, shedding light on the factors that have contributed to the emergence and persistence of this troubling phenomenon. The study adopts an interdisciplinary approach, incorporating insights from sociology, psychology, anthropology, and legal studies to unravel the complex socio-cultural dynamics underlying the maltreatment of animals. By analyzing historical trends and landmark cases, this article aims to enhance our understanding of the origins and progression of animal cruelty and stimulate further research and interventions for its prevention.

Keywords: animals, animal cruelty, violence, animal experiments, abuse, torture.

There is a diversity of aspects and various issues in the legal sphere concerning animals. Some of them relate to philosophical and legal matters, which are sometimes associated with religious beliefs, while others pertain to general legal issues, and a third category involves the problems of sector-specific legislation and its harmonization. The first conceptual question that needs to be addressed is the understanding of the essence of animals. The legal classification of animals based on different criteria, including sector-specific legislation, holds significant importance in determining their legal status.

One of the most debated philosophical and legal issues worldwide is the legal status of animals. Over the centuries, there has been a discussion about the possibility of recognizing natural rights for animals, and in the last hundred years, the theory of legal positivism has considered the recognition of animals as legal subjects. The development of legislation and its future progress require an understanding of the various approaches to this question. Regarding legal regulations concerning animals in Kazakhstan, the current situation can be characterized as ambiguous and unsatisfactory.

The development of humanistic values in modern society, including family values, leads to an understanding of the issue of animal cruelty and its consequences, as well as the development of mechanisms for its prevention. Eliminating the practice of violence against animals within families is crucial for the harmonious development of individuals and, most importantly, for ensuring that future generations do not resort to cruelty within their own families.

According to the majority of scientists, animal cruelty is a complex systemic socio-cultural phenomenon that reflects the maturity level of society, as well as the social, economic, and mental well-being of individuals. Many believe that animal cruelty is isolated, flagrant cases that are only characteristic of certain categories of families (those experiencing economic hardship, mental disorders, or low levels of education). Unfortunately, the reality is different.

The increasing number of cases of animal cruelty worldwide, including in the Republic of Kazakhstan, highlights the relevance of this problem, which requires an interdisciplinary approach to its resolution [1].

By examining the historical development of animal cruelty worldwide, this article sheds light on the multifaceted factors that have shaped societal attitudes and practices towards animals. It underscores the importance of understanding the historical context to inform present-day efforts to prevent and combat animal cruelty. Moreover, it emphasizes the need for global collaboration, legislative reforms, public awareness campaigns, and ethical considerations to protect the rights and well-being of animals in the future. The findings of this study contribute to the ongoing discourse on animal welfare and provide a foundation for further research and advocacy in this critical field.

Cruel treatment of animals in Ancient Egypt represents an intriguing aspect of the culture and religious practices of this civilization. At the core of the Egyptians' relationship with animals lay deep spiritual and religious convictions, which manifested in various forms of cruelty.

One of the primary aspects of animal cruelty in Ancient Egypt was religious rituals and animal sacrifices. In Egyptian mythology, animals played a significant role and were considered sacred beings. However, alongside this reverence, animal sacrifices were performed as offerings to the gods. These rituals included the sacrifice of various animals, such as bulls, sheep, goats, and birds.

Another aspect involved the use of animals in medicine, rituals, and craftsmanship. Physicians and priests in Ancient Egypt utilized animals in their practices. For instance, giraffes and lions were used in medical procedures, while certain animal species were employed in religious ceremonies and rituals.

It is also worth noting that Ancient Egypt had a developed system of agriculture and craftsmanship in which animals played a crucial role. However, animals used in craft processes often endured cruel treatment, including forced labor and unfavorable conditions of captivity [2].

Despite the fact that Ancient Egypt revered many animal species, considering them sacred, the cruel treatment of animals was an inevitable aspect of their culture. This was due to the religious and cultural rituals that required animal sacrifices, as well as the utilization of animals in craft production and economic activities under unfavorable conditions.

Cruel treatment of animals in Ancient Rome was a prevalent and disturbing aspect of the civilization's culture and entertainment practices. Animals were subjected to various forms of mistreatment and cruelty, often for the amusement and entertainment of the Roman citizens.

One of the most notorious examples of animal cruelty in Ancient Rome was the gladiatorial games held in arenas such as the Colosseum. These games involved violent and deadly combat between humans and animals, including exotic and wild species captured from different parts of the Roman Empire. Animals such as lions, bears, elephants, and even giraffes were forced to fight against each other or against armed gladiators, resulting in their suffering and eventual death.

Apart from the gladiatorial games, other forms of animal mistreatment were also prevalent. Public spectacles known as "venationes" featured staged hunts in which animals, including wild beasts, were released into an arena and hunted down by professional hunters or condemned prisoners. The purpose of these events was to showcase the prowess and bravery of the hunters while subjecting the animals to brutal and often prolonged deaths.

Furthermore, animals were also mistreated in various religious and festive ceremonies. Sacrificial rituals involving the slaughter of animals were common in Roman religious practices, and the manner in which these sacrifices were carried out often involved unnecessary suffering and cruelty.

The exploitation of animals extended beyond entertainment and religious practices. Domesticated animals, such as horses and oxen, were subjected to heavy labor and harsh working conditions, often enduring physical abuse and maltreatment.

It is important to note that while some Romans, such as philosophers and writers like Seneca and Pliny the Elder, expressed concerns about animal cruelty and advocated for the humane treatment of animals, their voices were often overshadowed by the prevalent acceptance and enjoyment of cruel spectacles involving animals [3].

In conclusion, the cruel treatment of animals in Ancient Rome was a deeply ingrained aspect of the society's culture and entertainment practices. Animals were subjected to violence, exploitation, and unnecessary suffering for the amusement, religious rituals, and economic activities of the Roman population.

530 BCE: The Greek philosopher and vegetarian Pythagoras was the first to support the idea that animals have souls and should be respected and treated with compassion, rather than being subjected to torture, killing, or consumption.

269-232 BCE: Ashoka, an Indian Buddhist emperor, advocated for vegetarianism and took active measures to protect both domestic and wild animals [4].

In ancient times, both animals and human beings were subjected to torture for the amusement of the masses in Roman Colosseum and similar arenas. In medieval Britain, the public indulged in spectacles of bear and dog baiting, which led to horrific deaths solely for entertainment purposes.

Modern versions of such entertainment include cockfighting, bloody dog sports, as well as dog and horse racing that are not adequately regulated to prevent cruelty.

To this day, trophy hunting of large and often endangered wild animals continues, predominantly as a display of masculinity, with hunters shooting defenseless animals and displaying their heads or bodies. However, over time, albeit slowly and gradually, things have changed, and laws protecting animals from cruelty have been enacted.

Although various laws and unofficial prohibitions had been put in place prior to this time, it was in 1822 that the first British law was passed, introducing criminal legislation against animal cruelty, albeit limited to large horned livestock.

The Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals (RSPCA) was founded two years later in 1824 by a group of animal welfare advocates over a cup of coffee in a London café. Initially called the Society for the Prevention of Cruelty to Animals, it wasn't until 1840 that Queen Victoria granted royal permission to add the word "Royal" to its name. The organization successfully lobbied for the first general laws in Britain against animal cruelty, which were passed in 1835.

A catalyst for the dissemination and refinement of such laws was the widely read and respected works of William Youatt. In 1839, the English veterinary surgeon began writing books about his experiences with animals, opening many people's eyes to the fact that non-human animals experience a range of emotions and sensations, including pain.

However, it must be said that to this day, even in places such as our own state of New South Wales, laws against animal cruelty are subject to a very broad range of exceptions and protections and are often poorly enforced.

Ethical considerations regarding animal experimentation in the United States were largely absent until the 20th century, despite a long history of such practices. While there were prohibitions on human experimentation and dissection, animals were subjected to significant harm in the pursuit of scientific and medical advancements. For instance, English physician William Harvey conducted experiments on live dogs without anesthesia, dissecting them and draining their blood to discover the circulatory system's functioning [5].

Such experiments were deemed morally acceptable for many centuries. Philosophers like Immanuel Kant, Thomas Aquinas, and Rene Descartes argued that humans had no inherent moral obligations towards animals, and their treatment should only be a concern as an indicator of how they would treat fellow humans [6].

However, as agriculture became more industrialized and government funding for animal research increased during the 20th century, there was a growing societal demand for ethical regulations. In 1966, the Animal Welfare Act (Public Law 89-544) was enacted, representing the first federal legislation in the United States to safeguard laboratory animals and establish standards for their use in research [7].

In the United States, it is estimated that approximately 20 million mice, fish, birds, and invertebrates are used for animal research annually, falling outside the scope of regulation provided by the Animal

Welfare Act [8]. In lieu of such regulations, the "3Rs Alternatives" approach, which focuses on reducing, replacing, and refining animal use [6] serves as a framework for ethical treatment of these animals. However, the application of this approach often results in ambiguity and provides minimal actionable guidance. For example, while an experimenter may reduce the number of animals used in research, they may compensate by conducting a greater number of experiments on the remaining animals.

Most animal protection laws are enacted and enforced at the state level. Due to the vast number of state laws pertaining to animal protection, this will serve as a general overview of the types of laws commonly found at the state level rather than a comprehensive guide. We recommend consulting the Animal Legal Defense Fund's annual ranking report on the best and worst states for animal protection laws for more detailed information.

State animal protection laws primarily address companion animals, although there are some state laws concerning wildlife protection as well. Farm animals and animals used in laboratories often fall outside the scope of state animal protection laws, as do certain wild animals in some cases. Every state now has a law against animal cruelty. Each state defines what constitutes cruelty and establishes punishments for its commission.

List of references:

1. Ченцова О. И. Правовая защита животных // [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33906618&pos=6;-106#pos=6;-106
2. Raghda Mohamed, Animals of Egypt: Between past glories and present hardships // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://egyptindependent.com/animals-egypt-between-past-glories-and-present-hardships/>
3. Colin J Campbell, Throw Them to the Lions! Animals in Ancient Rome. MLitt in Ancient History, BA Ancient History & Civilization // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.thecollector.com/animals-in-ancient-rome/>
4. Sydney Criminal Lawyers, The History of Laws Against Cruelty to Animals // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=5150fd32-3c95-4cbb-9582-90795bd4e106>
5. Anita Guerrini, "Experiments, Causation, and the Uses of Vivisection in the First Half of the Seventeenth Century," *Journal of the History of Biology* 46, no. 2 (2013): 227–54.
6. Bernard E. Rollin, "The Regulation of Animal Research and the Emergence of Animal Ethics: A Conceptual History," *Theoretical Medicine and Bioethics* 27, no. 4 (September 28, 2006): 285–304, <https://doi.org/10.1007/s11017-006-9007-8>; Darian M Ibrahim, "A Return to Descartes: Property, Profit, and the Corporate Ownership of Animals," *LAW AND CONTEMPORARY PROBLEMS* 70 (n.d.): 28.
7. Benjamin Adams and Jean Larson, "Legislative History of the Animal Welfare Act: Introduction | Animal Welfare Information Center | NAL | USDA," accessed November 3, 2021, <https://www.nal.usda.gov/awic/legislative-history-animal-welfare-act-introduction>.
8. National Research Council (US) and Institute of Medicine (US) Committee on the Use of Laboratory Animals in Biomedical and Behavioral Research, *Patterns of Animal Use, Use of Laboratory Animals in Biomedical and Behavioral Research* (National Academies Press (US), 1988), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK218261/>.
9. Robert C. Hubrecht and Elizabeth Carter, "The 3Rs and Humane Experimental Technique: Implementing Change," *Animals: An Open Access Journal from MDPI* 9, no. 10 (September 30, 2019): 754, <https://doi.org/10.3390/ani9100754>.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Нукушева Айгуль Ашимовна

**Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда,
Республика Казахстан**

Сактаганова Индира Советовна, Сматлаев Бауржан Мамытбекович

**Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
ЭВОЛЮЦИЯ ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ С ЖИВОТНЫМИ И ИДЕИ БОРЬБЫ С НИМ**

В этой статье представлен всесторонний анализ исторического развития жестокого обращения с животными по всему миру. Опираясь на обширные исследования и исторические записи, в нем

исследуется эволюция общественного отношения и практики по отношению к животным, проливающая свет на факторы, которые способствовали возникновению и сохранению этого тревожного явления. В исследовании используется междисциплинарный подход, включающий идеи социологии, психологии, антропологии и юридических исследований, чтобы разгадать сложную социокультурную динамику, лежащую в основе жестокого обращения с животными. Анализируя исторические тенденции и знаковые случаи, эта статья призвана углубить наше понимание истоков и развития жестокого обращения с животными и стимулировать дальнейшие исследования и мероприятия по его предотвращению.

Ключевые слова: животные, жестокое обращение с животными, насилие, эксперименты на животных, жестокое обращение, пытки.

Нукушева Айгуль Ашимовна

**Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағаны,
Қазақстан Республикасы**

Сақтаганова Индира Советовна, Сматлаев Бауржан Мамытбекович

Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Республика Қазақстан

ЖАНУАРЛАРҒА ҚАТЫГЕЗДІК ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕСУ ИДЕЯЛАРЫ

Бұл мақалада бүкіл әлем бойынша жануарларға қатыгездіктің тарихи дамуына жан-жақты талдау берілген. Ауқымды зерттеулер мен тарихи жазбаларға сүйене отырып, ол осы алаңдатарлық құбылыстың пайда болуына және сақталуына ықпал еткен факторларға жарық түсіретін қоғамдық көзқарас пен жануарларға қатысты тәжірибенің эволюциясын зерттейді. Зерттеу жануарларға қатыгездіктің негізінде жатқан күрделі әлеуметтік-мәдени динамиканы ашу үшін әлеуметтану, психология, антропология және құқықтық зерттеулер идеяларын қамтитын пәнаралық тәсілді пайдаланады. Тарихи тенденциялар мен маңызды жағдайларды талдай отырып, бұл мақала жануарларға қатыгездіктің пайда болуы мен дамуы туралы түсінігімізді тереңдетуге және одан әрі зерттеулер мен оның алдын алу шараларын ынталандыруға арналған.

Тірек сөздер: жануарлар, жануарларға қатыгездік, зорлық-зомбылық, жануарларға тәжірибе жасау, қатыгездік, азаптау.

УДК 347.1

МРНТИ 10.27.41

Несипбаева Индира Сейсеновна

nesipbaeva83@bk.ru

доктор PhD, руководитель отдела послевузовского образования Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы. Тараз, Республика Казахстан

Рзабай Ақтоты Иманғазықызы

toty_r@mail.ru

доктор PhD, доцент кафедры гражданского права и процесса факультета экономики и права Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Республика Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ЖИВОТНЫХ

В данной статье анализируются разработки и достижения в области экологических прав и, в том числе для дела защиты животных и их правообладателей. Поскольку на горизонте маячат юридические права животных, возникает необходимость в более систематическом теоретизировании прав животных как юридических прав. В этой статье рассматриваются концептуальные, доктринальные и нормативные вопросы, касающиеся природы и основ юридических прав животных. Это покажет, что животные концептуально являются возможными кандидатами на присвоение прав. Более того, некоторые «права на защиту животных», возможно, можно было бы извлечь из

существующих законов о защите животных, даже несмотря на то, что в настоящее время эти юридические права в лучшем случае несовершенно и слабы. В статье рассматривается актуальность опыта защиты прав животных.

Ключевые слова: животные, права животных, право на жизнь, жестокое обращение, экологическое право.

Сферы права, связанные с животными и экологическим правом, находятся в сложных взаимоотношениях. На базовом уровне они взаимосвязаны основным наблюдением о том, что животные, будь то человеческие или нечеловеческие, существуют в окружающей среде. Экологическое право обычно регулирует животных на уровне видов (включая виды, находящиеся под угрозой исчезновения), в то время как законодательство о животных охватывает все животные, независимо от их конкретных характеристик. Экологическое право представляет собой устоявшуюся и долговременную область права. Это можно измерить на конституционном уровне, который демонстрирует старейшинство и успех экологического права. Большинство конституций посвящены вопросам окружающей среды, и типичное определение данной области ориентировано на интересы человека. Однако современные тенденции склоняются к экосистемным или биоцентрическим подходам, предоставляя права на природу на конституционном или законодательном уровне, а также через судебные решения.

Юридические права животных находятся на горизонте, и возникает необходимость разработки юридической теории прав животных, то есть теории, которая бы описывала права животных в контексте закона. Вопреки тому, что существует множество моральных и политических теорий прав животных, юридические основы прав животных остаются недостаточно исследованными. На данный момент лишь несколько фрагментарных юридических анализов отдельных аспектов прав животных были проведены [1]. Кроме того, большая часть юридической литературы в этой области оперирует нечеткой, устаревшей и недифференцированной концепцией прав животных, основанной преимущественно на моральных представлениях о правах животных, что вместо просвещения скорее затемняет характер и особенности юридических прав животных [2]. Однако в связи с двумя факторами становится необходимым и насущным более систематическое и детальное теоретическое исследование юридических прав животных. Во-первых, это обусловлено постепенным переходом к рассмотрению прав животных в юридическом дискурсе. Во-вторых, это связано с развивающейся законодательной защитой прав животных.

В отличие от экологических прав, признание юридических прав животных является относительно новым явлением, которое придает "конституционное значение переживаниям отдельных нечеловеческих животных". Защита животных предусмотрена только в нескольких конституциях, и нет явной тенденции к их всеобщему принятию. Некоторые из этих конституций включают Швейцарию (1973 г.), Индию (1976 г.), Бразилию (1988 г.), Словению (1991 г.), Германию (2002 г.), Люксембург (2007 г.), Австрию (2013 г.), Египет (2014 г.) и Россию (2020 г.) [3]. Год, указанный рядом с каждой из перечисленных стран, указывает на момент, когда это положение было добавлено в существующую конституцию или принята новая конституция с таким положением. В этих положениях используются такие термины, как «благополучие» животных, «достоинство» животных, «защита» животных, «сострадание» к животным и «жестокость» к животным - все они соответствуют общему подходу к защите животных. В отличие от экологического контекста, ни в одном из этих положений не используется термин «права».

Экоцентрические или биоцентрические подходы, которые устанавливают право на природу или ее составные части, также представляют потенциал для развития юридически признанных прав животных. Права природы пока не получили широкого распространения, но они имеют потенциал для роста и влияния. На конституционном уровне Эквадор был первой страной, которая признала права природы. Статья 71 начинается следующим образом: «Природа, или Pacha Mama, где воспроизводится и возникает жизнь, имеет право на всестороннее уважение к ее существованию и к поддержанию и возрождению ее жизненных циклов, структуры, функций и эволюционных процессов» [4]. Боливия приняла подобный подход с помощью Закона о правах Матери-Земли (2010 г.), в котором перечислены права на жизнь, разнообразие жизни, воду, чистый воздух, равновесие, восстановление и жизнь без загрязнения окружающей среды. Другие страны признали это право через судебные решения [5].

Первоначально необходимо исследовать концептуальный вопрос о том, могут ли животные потенциально обладать юридическими правами, независимо от доктринальных и нормативных вопросов, связанных с наличием или необходимостью таких прав для животных. Вопрос о том, являются ли животные возможными или потенциальными правообладателями - то есть существами, которым могут быть приписаны юридические права «без концептуального абсурда» - должен рассматриваться с учетом общей природы прав, которая обычно определяется через структуру (форму) и основания (конечные цели) прав [6]. Анализ идеи прав животных с использованием теорий общих прав помогает прояснить концептуальные основы юридических прав животных, определяя их возможные формы и основания.

Обычно формальная структура прав объясняется с использованием хохфельдской типологии прав [7]. Хохфельд отметил, что общий термин «право» обычно используется без разграничения для охвата «любого рода юридических преимуществ» и выделил четыре основных концептуальных типа прав: притязания (права в узком смысле), свободы, полномочия и иммунитеты [8].

Согласно Толковому словарю Ожегова «животные – это живой организм, существо, обладающее способностью двигаться и питающееся, в отличие от растений, готовыми органическими соединениями» [9].

Отечественный законодатель в Законе Республики Казахстан «Об ответственном обращении с животными» дал короткое определение животных, согласно которому животным признается любое позвоночное животное [10]. Законодательство Республики Казахстан в области ответственного обращения с животными основывается на Конституции Республики Казахстан, состоит из вышеназванного Закона и иных нормативных правовых актов Республики Казахстан.

В то время как аналитическая концепция Хохфельда полезна для описания возможных форм и состава юридических прав животных, Келч правильно указывает, что она не учитывает нормативные основания потенциальных прав животных. В этом контексте две главные теории прав представляют совершенно разные представления о конечной цели прав и о том, кто потенциально может обладать этими правами. В то время как идея прав животных несовместима с теорией воли, теория интересов предоставляет ей достаточное концептуальное обоснование.

Согласно теории воли, конечная цель прав состоит в том, чтобы поощрять и защищать некоторые аспекты автономии и самореализации индивида. Законное право - это, по сути, «юридически уважаемый выбор», а правообладатель – «суверен малого масштаба», осуществление выбора которого облегчается предоставлением ему дискреционных «юридических полномочий по контролю» над обязанностями других. Таким образом, класс потенциальных правообладателей включает только те субъекты, которые обладают полномочиями и юридической компетентностью, что фактически исключает возможность того, что животные могут быть правообладателями, поскольку у них отсутствует вид или степень свободы действий, необходимые для концепции прав, основанной на теории воли.

Однако то, что животные не могут быть потенциальными правообладателями в соответствии с теорией завещания, не означает, что они вообще не могут иметь законных прав. Теория завещания получила много критики за свою ограниченность в отношении класса возможных правообладателей и типов прав, которые она может объяснить, и, таким образом, кажется, что она предлагает слишком узкую концепцию прав, чтобы быть теоретической основой для всех прав. Особенно стоит отметить, что виды прав, обычно рассматриваемые как права животных, как раз такие, которые превосходят объяснительную силу теории воли, а именно неотъемлемые, пассивные, публично-правовые права, которые защищают основные аспекты уязвимо-физического существования животных (частично определяемого исторически и социально). Таким образом, такие права наилучшим образом объясняются на основе теории интересов.

Теории прав животных обычно основывают права животных на их интересах и, следовательно, естественным образом соотносятся с теорией интересов в праве. Согласно теории интересов, конечной целью прав является защита и продвижение определенных аспектов благополучия и интересов индивида.

Юридические права - это, по сути, «охраняемые законом интересы», которые имеют особое значение и вызывают озабоченность. С ее акцентом на благополучие, а не на свободу воли, теория интересов с самого начала кажется более открытой для возможности защиты прав животных. Действительно, что касается класса возможных правообладателей, теория интересов практически не проводит концептуальную фильтрацию, кроме требования, чтобы правообладатели были способны иметь интересы.

Вопрос о правах животных уже давно вызывает моральную озабоченность. Совсем недавно вопрос институционализации моральных прав животных вышел на первый план, и достижение юридических прав животных стало важной практической целью защитников животных. Эта статья началась с предварительного замечания о том, что процесс юридического оформления, возможно, уже находится на ранних стадиях, поскольку признанные в судебном порядке права животных начинают вытекать как из закона о защите животных, так и из закона о правах человека. Поскольку на горизонте маячат юридические права животных, целью анализа было систематическое рассмотрение возникающих концептуальных, доктринальных и нормативных вопросов, чтобы обеспечить теоретическую основу для этого правового развития. Статья показала, что идея законных прав животных имеет прочную основу как в теории права, так и в действующем законодательстве. То есть юридические права животных как концептуально возможны, так и уже вытекают из действующих законов о защите животных. Однако анализ также показал, что «права на благополучие животных», которые, как можно сказать, есть у животных в рамках позитивного права, не обеспечивают такой сильной нормативной защиты, которая обычно ассоциируется с юридическими правами и которая, кроме того, ожидается от юридических прав животных в качестве институционализированных моральных прав животных. Это несоответствие привело к появлению нового концептуального различия между двумя типами юридических прав животных: простыми и фундаментальными правами животных.

Список использованной литературы:

1. Kramer, Matthew (2001). Do Animals and Dead People Have Legal Rights? Canadian Journal of Law and Jurisprudence 14 (1):29-54. // <https://philpapers.org/rec/KRADAA-3>
2. Beauchamp, Tom L., and R. G. Frey (eds), The Oxford Handbook of Animal Ethics, Oxford Handbooks (2011; online edn, Oxford Academic, 1 May 2012), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195371963.001.0001>
3. Jessica Eisen & Kristen Stilt, Protection and Status of Animals, in Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law ¶ 1 (Rainer Grote, Frauke Lachenmann & Rüdiger Wolfrum eds., 2016), Oxford Constitutional Law
4. Constitución de la República del Ecuador [Constitution] 2008 // https://www.oas.org/juridico/pdfs/mesicic4_ecu_const.pdf
5. Ley de Derechos de la Madre Tierra [Law of the Rights of Mother Earth], Ley 071 (2010) // <http://www.planificacion.gob.bo/uploads/marco-legal/Ley%20N%C2%B0%20071%20DERECHOS%20DE%20LA%20MADRE%20TIERRA.pdf>
6. Alon Harel, 'Theories of Rights' in Martin P Golding and William A Edmundson (eds), Philosophy of Law and Legal Theory (Blackwell 2005) <https://philpapers.org/rec/HARTOR-2>
7. Wesley Newcomb Hohfeld, 'Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning' (1913) 23 Yale LJ 16;
8. Wesley Newcomb Hohfeld, 'Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning' (1917) 26 Yale LJ 710.
9. Толковый словарь Ожегова // <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=7761>
10. Закон Республики Казахстан «Об ответственном обращении с животными» от 30 декабря 2021 года № 97-VII // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38058859&doc_id2=38058859#pos=3;-98&pos2=53;-80

РЕЗЮМЕ/RESUME

Несипбаева Индира Сейсеновна

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз,
Қазақстан Республикасы**

Рзабай Ақтоты Иманғазықызы

**PhD докторы, М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз,
Қазақстан Республикасы**

ЖАНУАРЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада экологиялық құқықтар саласындағы, оның ішінде жануарларды және олардың құқық иелерін қорғау ісіндегі әзірлемелер мен жетістіктер талданады. Жануарлардың заңды құқықтары көкжиекте тұратындықтан, жануарлардың құқықтарын заңды құқықтар ретінде жүйелі

түрде теориялау қажеттілігі туындайды. Бұл мақалада жануарлардың құқықтық құқықтарының табиғаты мен негіздеріне қатысты тұжырымдамалық, доктриналық және нормативтік мәселелер қарастырылады. Бұл жануарлардың тұжырымдамалық тұрғыдан мүмкін болатын үміткерлер екенін көрсетеді. Сонымен қатар, кейбір "жануарларды қорғау құқықтары" жануарларды қорғау туралы қолданыстағы заңдардан алынуы мүмкін, тіпті қазіргі уақытта бұл заңды құқықтар ең жақсы жағдайда жетілмеген және әлсіз болса да. Мақалада жануарлар құқығын қорғау тәжірибесінің өзектілігі қарастырылады.

Тірек сөздер: жануарлар,, жануарлар құқығы, өмір сүру құқығы, қатыгездік, экологиялық құқық.

Nesipbaeva Indira
Taraz Innovation Institute named after Sherkhan Murtaza, Taraz, Republic of Kazakhstan
Rzabay Aktoty

M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Republic of Kazakhstan

CURRENT ISSUES OF LEGAL PROTECTION OF ANIMALS

This article analyzes developments and achievements in the field of environmental rights, including for the protection of animals and their rights holders. As the legal rights of animals loom on the horizon, there is a need for a more systematic theorizing of animal rights as legal rights. This article discusses conceptual, doctrinal and normative issues concerning the nature and foundations of the legal rights of animals. This will show that animals are conceptually possible candidates for the assignment of rights. Moreover, some "animal protection rights" could possibly be extracted from existing animal protection laws, even though these legal rights are currently imperfect and weak at best. The article discusses the relevance of the experience of animal rights protection.

Keywords: animals, , animal rights, right to life, abuse, environmental law.

List references:

1. Kramer, Matthew (2001). Do Animals and Dead People Have Legal Rights? Canadian Journal of Law and Jurisprudence 14 (1):29-54. // <https://philpapers.org/rec/KRADAA-3>
2. Beauchamp, Tom L., and R. G. Frey (eds), The Oxford Handbook of Animal Ethics, Oxford Handbooks (2011; online edn, Oxford Academic, 1 May 2012), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195371963.001.0001>
3. Jessica Eisen & Kristen Stilt, Protection and Status of Animals, in Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law ¶ 1 (Rainer Grote, Frauke Lachenmann & Rüdiger Wolfrum eds., 2016), Oxford Constitutional Law
4. Constitución de la República del Ecuador [Constitution] 2008 // https://www.oas.org/juridico/pdfs/mesicic4_ecu_const.pdf
5. Ley de Derechos de la Madre Tierra [Law of the Rights of Mother Earth], Ley 071 (2010) // <http://www.planificacion.gob.bo/uploads/marco-legal/Ley%20N%C2%B0%20071%20DERECHOS%20DE%20LA%20MADRE%20TIERRA.pdf>
6. Alon Harel, 'Theories of Rights' in Martin P Golding and William A Edmundson (eds), Philosophy of Law and Legal Theory (Blackwell 2005) <https://philpapers.org/rec/HARTOR-2>
7. Wesley Newcomb Hohfeld, 'Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning' (1913) 23 Yale LJ 16;
8. Wesley Newcomb Hohfeld, 'Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning' (1917) 26 Yale LJ 710.
9. Ozhegov's Explanatory Dictionary // <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=7761>
10. Law of the Republic of Kazakhstan "On the Responsible Treatment of Animals" dated December 30, 2021 No. 97-VII // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38058859&doc_id2=38058859#pos=3;-98&pos2=53;-80

Saktaganova Indira Sovetovna

Aridnis@mail.ru

Candidate of Law, Professor of the Department of Constitutional and Civil Law of the L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Nukusheva Aigul Ashimovna

Akuka007@mail.ru

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law of the Karagandy State University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Smatlayev Bauyrzhan Mamytbekovich

Smatlayev_bm@enu.kz

Doctor of Law, Professor, Dean of the Faculty of Law of the L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

CURRENT ISSUES OF ANIMAL EXPERIMENTATION AS A FORM OF ANIMAL CRUELTY

Animal experimentation has long been a subject of ethical debate, with concerns raised about the treatment and welfare of animals involved in scientific research. This article delves into the topic of animal experimentation as a form of cruelty, examining its ethical implications and exploring alternative approaches that promote both scientific progress and animal well-being. Animal experimentation has long been a contentious issue, raising ethical concerns regarding the treatment of animals used in scientific research. This scientific article explores the ethical implications of animal experimentation, highlighting the need for critical evaluation and the promotion of alternative methods. It discusses the moral dilemma surrounding the practice, the welfare concerns associated with animal experimentation, legal and regulatory frameworks, as well as the importance of promoting alternatives and fostering ethical decision-making in scientific research.

Keywords: animals, animal cruelty, violence, animal experimentation, cruelty, ethical considerations, legal and regulatory frameworks, animal welfare, physical and psychological suffering, legal protections.

Animals are employed in scientific investigations to enhance the well-being of both humans and animals, as well as to acquire fundamental knowledge that is unattainable through alternative means. The impact on the animal subjects themselves varies significantly across different research endeavors. For instance, a branch of behavioral research involves observing animals residing in controlled colonies designed to simulate their natural habitats, providing adequate sustenance and eliminating predation. In certain studies, animals undergo experimental procedures followed by supportive care, with the aim of ensuring their long-term survival and validating the efficacy of the methods employed. Examples include the development of organ transplantation techniques and chronic toxicology investigations.

In contrast, some research animals endure exposure to toxic substances and painful interventions until they become incapacitated or succumb to their injuries. This occurs in cases such as determining the lethal dosage of radiation for cancer treatment. Additionally, some animals are euthanized to obtain vital organs, such as the liver, for further studies. There are also instances where animals are anesthetized, subjected to experimental procedures, and subsequently euthanized without regaining consciousness.

Not only does the utilization of animals in research exhibit substantial variation, but the number and types of animals employed in experiments also vary.

Animal experimentation has played a significant role in scientific discoveries and medical advancements throughout history. However, the ethical implications of subjecting animals to experiments raise important questions regarding the welfare and treatment of sentient beings. This article aims to explore the ethical considerations associated with animal experimentation and discuss alternative approaches that align with ethical principles.

Inherent Cruelty: Animal experimentation often involves procedures that cause pain, distress, or deprivation to the animals involved. The moral question arises as to whether the potential benefits of such experiments justify the inherent cruelty inflicted upon sentient beings.

The concept of speciesism, the belief in the superiority of humans over animals, has been challenged in ethical discourse. Examining the moral status of animals and considering their capacity to suffer and experience well-being is essential in evaluating the ethics of animal experimentation.

For centuries, humans have been engaging in the killing and mistreatment of animals for personal gain, whether it be for food, fashion, or art. The idea that these actions are necessary has been widely accepted and used as a justification.

In 1948, the Universal Declaration of Human Rights was adopted by the United Nations in response to the atrocities committed against humans during World War II. Following this significant event, there was a growing demand from various organizations, associations, and individuals worldwide to extend the principles of this declaration to encompass the rights of animals. They argued that December 10, the day the declaration was passed, should also serve as a day to advocate for animal rights.

It took 22 years for the term "speciesism" to be coined in 1970, drawing attention to the discrimination faced by sentient beings based on their species. This concept challenges the irrational prejudice that considers animals inferior and solely existing to fulfill the needs and desires of humans. Just as sexism and racism cause suffering among certain human populations, animals also endure similar, if not greater, levels of suffering as they are unable to defend themselves.

However, it wasn't until 1998 that an official statement specifically addressing animal rights was passed. Uncaged, an animal protection organization, established International Animal Rights Day to raise awareness about all forms of violence against animals. The founders emphasized that since animals cannot protest, vote, or advocate for their own protection, it is the responsibility of humans to do so on their behalf. December 10 was deliberately chosen to coincide with Human Rights Day, symbolizing the interconnectedness of human and animal rights [1].

Since then, a multitude of events, demonstrations, and fundraisers have been organized worldwide, often gaining coverage in traditional media, to expose the harsh reality of animal abuse and exploitation. International Animal Rights Day serves as a platform to shed light on these issues and encourages individuals to take action in defense of animal welfare.

On December 10th, International Animal Rights Day or the International Day of Animal Rights is observed in many countries worldwide. The "Universal Declaration of Animal Rights" was drafted by the International League of Animal Rights and officially proclaimed on October 15, 1978, at the UNESCO headquarters in Paris. It is based on the Universal Declaration of Human Rights, and the International Day of Animal Rights was established on this day in 1998, marking the 50th anniversary of the signing of the Declaration of Human Rights.

The Universal Declaration of Animal Rights asserts animals' right to a life free from intentional pain, suffering, exploitation, and death. It consists of only ten articles, but its impact is significant, particularly in countries like England, Denmark, and Germany. Germany became the first European country to guarantee animal rights in its constitution. The majority of legislators in the Bundestag voted in favor of an amendment to add the words "and animals" to the section on the protection and respect of human dignity. In England, the protection of animal rights is currently governed by a law passed in 1911, which ensures punishment for owners who engage in cruelty towards their pets. The purpose of British laws is to prevent the possibility of animal abuse altogether [2].

The United States is known for its numerous actions in defense of animal rights, including those of laboratory animals. Laboratories are required to employ alternative methods of conducting experiments, such as computer simulations.

Every day, an countless number of cats, dogs, and other animals suffer and die at the hands of the very people who are supposed to care for and protect them. Physical abuse, emotional violence, and life-threatening neglect are a daily reality for many animals.

Each year, 100 million or more animals are harmed due to animal testing. Despite technological advancements, this method of product safety testing continues to be used in countries around the world. Many companies still employ outdated and barbaric practices of animal testing, which can result in burns, mutilation, and poisoning of animals [3].

One of the most, if not the most, controversial issues in science is the use of animals in research. Scientists experiment on animals for a multitude of reasons, including fundamental research to study organism functioning, exploring potential methods for treating human diseases, and testing the safety and quality control of drugs, devices, and other products. Its proponents point to a long list of medical achievements made possible through animal research. Opponents consider it cruel and senseless, as observations on animals often do not directly translate to humans.

Experimental animals are subjected to burning, scalding, poisoning, starvation, electric shocks, drug administration, stomach ulcers, arthritis, cancer, diabetes, syphilis, and AIDS. They undergo surgical removal of eyes, bone fractures, and brain damage. In military research, animals are poisoned with gas, cyanides, and shot with bullets and projectiles. At the same time, in recent times, due to the influence of mass culture and the film industry, cases of cruelty towards animals, particularly by minors and adolescents, have significantly increased worldwide.

In 1959, William Russell and Rex Burch proposed their "3Rs" recommendations [4] to make the use of animals in scientific research more humane: reduce the use of animals; refine experiments to minimize suffering; and replace tests with alternative methods. Over the course of five decades, their guiding principles have gained worldwide recognition, and although the accuracy of published reports on the numbers used varies, they at least provide an overview of historical trends.

The use of animals in scientific research, whether for drug testing, disease models, safety assessments, or knowledge advancement, has always been a contentious issue. It raises concerns about the well-being of sentient beings and the potential harms inflicted upon them, leading to debates about the ethical justifications for such practices. Within the field of biosciences, researchers are familiar with the Three Rs principles, which provide a framework for addressing these concerns. These principles advocate for Replacement, aiming to substitute conscious living animals with non-sentient alternatives; Reduction, aiming to minimize the number of animals used while obtaining necessary information; and Refinement, aiming to decrease the severity of inhumane procedures applied to animals that still need to be used.

While most researchers are aware of the Three Rs principles and their impact on animal welfare in research, they may not realize that these principles were developed over six decades ago through a collaborative effort between an academic animal welfare organization and the scientific community. The principles emerged during a time when animal research was highly controversial.

The Three Rs, originally proposed by Russell and Burch of the Universities Federation for Animal Welfare (UFAW), outline specific goals:

- Replacement: Finding alternatives to using conscious, higher-order animals and using non-sentient materials instead.
- Reduction: Minimizing the number of animals used while maintaining the required amount and precision of information obtained.
- Refinement: Implementing procedures that reduce the severity of inhumane practices applied to animals that still need to be used [5].

These principles provide an ethical framework for conducting animal experimentation and have gained international recognition in the scientific community.

Russell and Burch initially presented the Three Rs in a specific order, reflecting the priority in addressing them. Firstly, they emphasized the importance of using non-sentient alternatives over sentient animals whenever possible. Secondly, if the use of animals is unavoidable, the design and analysis of the research should aim to minimize the number of sentient animals involved while still achieving the research objectives. Lastly, measures should be implemented to alleviate any pain, suffering, or distress experienced by the animals [6, P. 178–192].

Although the core principles of the Three Rs have remained largely unchanged since their original publication, there have been minor adjustments in emphasis and definition. Russell and Burch initially focused on reducing variation caused by factors such as genotype and environmental interactions, as well as addressing disease-related concerns prevalent at the time. Nowadays, the health status of research animals is usually better defined and maintained, and environmental variables are more effectively controlled. Consequently, greater emphasis is placed on achieving Reduction through well-designed and appropriate experiments. Additionally, advancements in research techniques, such as transgenic research, have raised welfare concerns related to unpredictable effects and the number of animals involved [7, p. 112].

The choice of methods and species directly influences both the number of animals used and their well-being. Hence, the selection of methods should prioritize those that yield the most satisfactory results with the least likelihood of causing pain, suffering, or distress. The chosen methods should employ the minimum number of animals necessary to obtain reliable results and should utilize species with the lowest capacity for experiencing pain, suffering, distress, or long-term harm, which are optimal for extrapolation to the target species. The chosen methods should avoid, whenever possible, using death as an endpoint due to severe suffering experienced prior to death. Where feasible, it should be replaced with more humane endpoints using clinical signs that indicate imminent death, allowing euthanasia without further suffering.

Please note that while I have translated the text to the best of my abilities, it is always advisable to review the content for accuracy and coherence.

Domestic legislation has established a category for experimental (laboratory) animals and requirements for their use in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Responsible Treatment of Animals" dated December 30, 2021 (hereinafter referred to as the Law) [8]. According to Article 29.1 of the Law, experimental (laboratory) animals are defined as animals bred, kept, and used for scientific research, biological testing, educational processes, medical purposes, as well as for obtaining biomedical products.

However, according to Article 19 of the Law, the use of animals involving cruel treatment of experimental (laboratory) animals in scientific research, biological testing, educational processes, medical purposes, and the obtaining of biomedical products can only be carried out in cases where alternative objects and models cannot be used for these purposes.

Procedures involving acute pain for experimental (laboratory) animals should be performed with the application of analgesia or anesthesia to minimize pain and physical suffering.

When working with experimental (laboratory) animals, the minimum number of animals should be used. It should be noted that the legislation does not specify the exact minimum number of animals required.

The following actions are prohibited in the territory of the Republic of Kazakhstan in relation to the treatment of experimental (laboratory) animals:

- Conducting demonstrations for educational purposes that involve cruel treatment of animals.
- Conducting demonstrations for educational purposes of well-known phenomena of reflex activity if they involve cruel treatment of animals.
- Using an animal for performing painful procedures more than once, except for animals used in the production of biological products for quality control purposes or in the study of immunization schemes.
- Conducting experiments involving surgical or other painful methods of affecting experimental (laboratory) animals with the participation or presence of individuals under the age of fourteen.

We believe that with sufficient investment and coordination, animal testing for products in this category can be completely replaced. However, nearly four out of ten animals are used in fundamental, rather than applied, biological research, and this proportion is increasing. This is partly because a large portion of such work is carried out in academic circles, where financial and logistical difficulties stimulate interest in non-animal methods, albeit weaker than in the commercial sector. It should be noted that other factors also play a role. For example, if a senior professor in academia has devoted their entire career to developing experimental methods on primate brains, and young researchers now tell them, "Actually, we don't need to do this, we can do it on a computer," it undermines their approach.

But as important as reducing the number of animals used is ensuring that they are used in the best possible way and that their well-being is maximized to obtain the best quality results, to ensure that they are not wasted.

Overall, the pressure to restrict the use of animals in research, whether for financial, scientific, or moral reasons, is increasing. However, experts note that the use of animals in many areas of natural science research is declining, even though genetic research on mice still maintains their numbers at a high level. We believe this is temporary and it will begin to decline again as we improve our technologies. It is difficult to say how soon this may happen.

List references:

1. History of international animal rights day // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://nationaltoday.com/international-animal-rights-day/#faqs>
2. Международный день акций за принятие Декларации прав животных // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://nvraion.ru/ecology/god-ekologii/kalendar-sobytyy/detail.php?ID=50086>
3. Animal Testing Facts and Alternatives // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animal-testing-101/>
4. These are the 3Rs // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://jordbruksverket.se/languages/english/swedish-board-of-agriculture/animals/the-swedish-3rs-center/these-are-the-3rs>
5. Russell, W.M.S.; Burch, R.L. The Principles of Humane Experimental Technique; Methuen & Co Ltd.: London, UK, 1959.
6. Mähler, M.; Berard, M.; Feinstein, R.; Gallagher, A.; Illgen-Wilcke, B.; Pritchett-Corning, K.; Raspa, M. FELASA recommendations for the health monitoring of mouse, rat, hamster, guinea pig and rabbit colonies in breeding and experimental units. *Lab. Anim.* 2014, 48, P. 178–192.

7. Nuffield Council on Bioethics. The Ethics of Research Involving Animals; Latimer Trend & Company Ltd.: London, UK, 2005; p. 335.

8. Закон Республики Казахстан «Об ответственном обращении с животными» от 30 декабря 2021 года № 97-VII ЗРК // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2110000097> ¶

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сактаганова Индира Советовна, Сматлаев Бауржан Мамытбекович
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
Нукушева Айгуль Ашимовна
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда,
Республика Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКСПЕРИМЕНТОВ НА ЖИВОТНЫХ КАК ФОРМЫ ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ С ЖИВОТНЫМИ

Эксперименты на животных уже давно являются предметом этических дебатов, и высказываются опасения по поводу обращения с животными, участвующими в научных исследованиях, и их благополучия. В этой статье рассматривается тема экспериментов на животных как формы жестокости, рассматриваются их этические последствия и исследуются альтернативные подходы, способствующие как научному прогрессу, так и благополучию животных. Эксперименты на животных долгое время были спорным вопросом, вызывающим этические опасения в отношении обращения с животными, используемыми в научных исследованиях. В этой научной статье исследуются этические последствия экспериментов на животных, подчеркивается необходимость критической оценки и продвижения альтернативных методов. В нем обсуждается моральная дилемма, связанная с этой практикой, проблемы благополучия, связанные с экспериментами на животных, правовая и нормативно-правовая база, а также важность продвижения альтернатив и содействия принятию этических решений в научных исследованиях.

Ключевые слова: животные, жестокое обращение с животными, насилие, эксперименты на животных, жестокость, этические соображения, нормативно-правовая база, благополучие животных, физические и психологические страдания, правовая защита.

Сактаганова Индира Советовна, Сматлаев Бауржан Мамытбекович
Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Республика Қазақстан
Нукушева Айгуль Ашимовна
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағаны,
Қазақстан Республикасы

ЖАНУАРЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЭКСПЕРИМЕНТТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖАНУАРЛАРҒА ҚАТЫГЕЗДІКТІҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Жануарларға арналған эксперименттер ұзақ уақыт бойы этикалық пікірталастардың тақырыбы болды және ғылыми зерттеулерге қатысты жануарларға және олардың әл-ауқатына қатысты алаңдаушылық бар. Бұл мақалада жануарларға арналған эксперименттер тақырыбы қатыгездіктің бір түрі ретінде қарастырылады, олардың этикалық салдары қарастырылады және ғылыми прогреске де, жануарлардың әл-ауқатына да ықпал ететін балама тәсілдер зерттеледі. Жануарларға жүргізілген эксперименттер ұзақ уақыт бойы ғылыми зерттеулерде қолданылатын жануарларға қатысты этикалық алаңдаушылық тудыратын даулы мәселе болды. Бұл ғылыми мақалада жануарларға арналған эксперименттердің этикалық салдары зерттеліп, сыни бағалау және балама әдістерді ілгерілету қажеттілігі атап өтіледі. Онда тәжірибеге қатысты моральдық дилемма, жануарларға арналған эксперименттерге байланысты әл-ауқат мәселелері, құқықтық және нормативтік-құқықтық база және ғылыми зерттеулерде баламаларды ілгерілету мен этикалық шешімдерді қабылдаудың маңыздылығы талқыланады.

Тірек сөздер: жануарлар, жануарларға қатыгездік, зорлық-зомбылық, жануарларға эксперимент, қатыгездік, этикалық ойлар, нормативтік-құқықтық база, жануарлардың әл-ауқаты, физикалық және психологиялық азап, құқықтық қорғау.

List of references:

1. History of international animal rights day // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://nationaltoday.com/international-animal-rights-day/#faq>
2. Международный день акций за принятие Декларации прав животных // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://nvraion.ru/ecology/god-ekologii/kalendar-sobytyy/detail.php?ID=50086>
3. Animal Testing Facts and Alternatives // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animal-testing-101/>
4. These are the 3Rs // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://jordbruksverket.se/languages/english/swedish-board-of-agriculture/animals/the-swedish-3rs-center/these-are-the-3rs>
5. Russell, W.M.S.; Burch, R.L. The Principles of Humane Experimental Technique; Methuen & Co Ltd.: London, UK, 1959.
6. Mähler, M.; Berard, M.; Feinstein, R.; Gallagher, A.; Ilgen-Wilcke, B.; Pritchett-Corning, K.; Raspa, M. FELASA recommendations for the health monitoring of mouse, rat, hamster, guinea pig and rabbit colonies in breeding and experimental units. Lab. Anim. 2014, 48, P. 178–192.
7. Nuffield Council on Bioethics. The Ethics of Research Involving Animals; Latimer Trend & Company Ltd.: London, UK, 2005; p. 335.
8. Law of the Republic of Kazakhstan “On the Responsible Treatment of Animals” dated December 30, 2021 No. 97-VII ZRK // [Electronic resource] – Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000097>

УДК 342

МРНТИ 10.15.23

Садыкова Кокеш Каригуловна

tengrianec_9192@mail.ru

доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин Академия «Bolashaq» Караганда,
Республика Казахстан

КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Статья посвящена анализу истории и современному состоянию конституционного контроля в РК. Актуальность статьи, прежде всего, связана с тем, что история возникновения и развития конституционного контроля в науке остается спорной. Автором проведен анализ по истории становления конституционного контроля в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Конституция, конституционный контроль, конституционный суд, конституционный совет.

Анализируя современную юридическую литературу о конституционной юстиции Казахстана, можно определить основные периоды ее развития. С нашей точки зрения этапы развития конституционного контроля в Казахстане прямо связана с периодами государственно-правового развития Казахстана. *Первый период* включает в себе самый большой временной отрезок, в который входят стадии становления конституционализма Казахстана, начиная с Казахского ханства до обретения независимости, включая весь советский период.

Второй период обозначается обретением суверенитета вследствие распада СССР, принятием Конституции от 1993 года и созданием на ее основе первого в истории Республики Казахстан действительного практикующего органа конституционного контроля – Конституционного Суда, вплоть до его расформирования.

Конституционный Суд РК за столь короткое время своего существования в отрезок с 1992 г. по 1995 г. вынес окончательные итоговые решения по 13 делам, которые имели огромное значение в истории страны. Так, в 1992 г. Судом было рассмотрено 3 дела и принято тоже количество итоговых решений, в 1993 г. – 6, в 1994 г. – 1 и в 1995 г. – 3. Наиболее значительным и одновременно последним делом в истории Конституционного Суда РК стало так называемое «Дело Квятковской»,

[1] которое возбудило и привело в действие механизм по изменению политического строя Казахстана и всего его будущего.

Правовые последствия данного дела, повлиявшие на дальнейшую судьбу конституционализма в Казахстане и соответственно формирования новой правовой системы сложно переоценить. По сути, этим решением Конституционный Суд РК подписал себе приговор истории. По иску гражданки Т.Г. Квятковской Суд выносит постановление, признающее решение Центризбиркома РК о совокупности методов по подсчитыванию голосов на выборах не соответствующими статье 60 Конституции РК. Таким образом, были аннулированы результаты выборов депутатов в Верховный Совет и, следовательно, легитимность самого Верховного Совета.

Официальные несогласия Главы государства и Председателя Парламента были успешно преодолены положенным большинством голосов судей. Суд на запрос Президента дал разъяснения, в которых указал, что признанные нарушения Конституции РК имели место на территории РК и в равной мере затрагивали конституционные права всех составляющих электорат граждан, а самое главное, Судом были даны исчерпывающие инструкции дальнейших событий.

Согласно им данное постановление означает несоответствие Конституции последних выборов в Верховный Совет и, соответственно, полномочий избранных депутатов, а также о том, что решения законодательного характера, в связи с такой ситуацией, вправе принимать Президент. После роспуска Верховного Совета не заставили себя долго ждать Указ Президента «О мерах, вытекающих из постановления Конституционного Суда РК» [2] и последовательные отставки Кабинета министров, и Центризбиркома.

В ходе осмысления указанных событий можно сделать два вывода. Во-первых, с помощью эффективной компетенции Конституционный Суд рассмотрел и вынес итоговые решения по таким спорным делам, которые показали высокий уровень влияния Конституции на нормотворческую деятельность законодателя страны. Во-вторых, с помощью правовых средств Конституционный Суд РК способствовал перемене политико-правового режима в государстве, однако причины упразднения этого органа лежат за пределами правовой теории [3].

Третий период показывает новую форму конституционной юстиции в Казахстане – Конституционный Совет, который образовался на основании вновь принятой Конституции РК на республиканском референдуме 1995 года и просуществовал до 2023 года.

Конституционный совет формально не судебный орган. В его полномочия входило проверка соответствия Конституции принятых Парламентом законов до их подписания Президентом, постановлений, принятых Парламентом и его палатами, правильность проведения выборов Президента РК, депутатов Парламента и республиканского референдума. Также он уполномочен давать официальное толкование норм Конституции, заключения при принятии в нее поправок и другое [4]. По сути - это консультативный орган.

Ведь в Конституционный совет граждане могли обращаться лишь косвенно, через суды. И эффективность таких обращений довольно-таки низка - нет четкого регламентирования порядка их рассмотрения, а зачастую суды и вовсе отказывали в подобных ходатайствах.

Четвертый период. 2022 год — это новый виток в судьбе нашего государства. В первой же статье Закона «О внесении изменений и дополнений в Конституцию РК» значится, что слово «совет» меняется на «суд». Так как поправки были приняты, то с 1 января 2023 года в Казахстане был восстановлен Конституционный суд. Однако для многих казахстанцев до сих пор пока не до конца ясно, в чем суть последующих изменений.

В Конституционный суд вошли 11 судей, в том числе председатель и его заместитель. Четверых судей будет назначать президент, ещё шестерых — парламент, и по три — каждая палата. Председателя Конституционного Суда назначает президент с согласия сената, заместитель председателя займёт эту должность также по решению главы государства, но по представлению председателя Конституционного Суда.

Кандидатом в судьи может стать только гражданин Казахстана не моложе 40 лет. Он должен иметь высшее юридическое образование, высокую квалификацию в области права, а также стаж работы по юридической профессии не менее 15 лет и безупречную репутацию. Судью Конституционного Суда назначают на срок восемь лет. При этом один и тот же человек не может быть назначен повторно [5].

Нужно отметить, что функционал Конституционного Суда гораздо шире, чем у его предшественника — действующего ранее Конституционного Совета.

Воссоздание Конституционного суда по факту является возрождением института индивидуальной конституционной жалобы: каждый отдельный гражданин в случае необходимости сможет напрямую обратиться в него за решением своего вопроса. Ранее такой возможности у граждан не было. Помимо рядовых граждан, в Конституционный суд смогут обращаться судьи, генеральный прокурор и уполномоченный по правам человека. Такой суд будет наделен правом рассматривать подобные обращения и выносить решения по соблюдению правовых норм Конституции.

Конституционный Суд точно также будет рассматривать вопросы правильности проведения выборов и референдума, официальное толкование норм Конституции и другие. Кроме того, дополнительно у Конституционного Суда появятся полномочия рассматривать обращения граждан и проверять на соответствие Конституции нормативные правовые акты, затрагивающие конституционные права и свободы граждан.

Теперь каждый, кто посчитает, что какие-либо законы, инструкции или правила затрагивают его конституционные права, сможет обратиться в Конституционный Суд и получить защиту.

Кроме того, в Конституционный Суд может обратиться уполномоченный по правам человека с вопросом о соответствии Конституции нормативных правовых актов, в целом затрагивающих конституционные права и свободы человека и гражданина.

Конституционный Суд сможет решать признавать нормативный правовой акт соответствующим, либо не соответствующим Конституции. Если документ признан неконституционным, то его будут отменять.

Такая модель Конституционного Суда имеется в большинстве развитых стран и позволяет установить верховенство права.

Сегодня Конституционный суд работает более чем в 70 странах мира. Институт широко распространен в странах Европы, Латинской Америки и СНГ. Опыт какой страны нам ближе? И в чем будет наша особенность?

При разработке законопроекта "О Конституционном суде" Правительством заимствован опыт европейских стран, в которых Конституционные суды успешно работают уже много лет. Переняли только то, что подходит под нашу правовую систему. За основу модели Конституционного суда взяты рекомендации Венецианской комиссии.

Возрождение Конституционного суда для наших сограждан в первую очередь ознаменуется возможностью отстаивать свои права и свободы в случае их нарушения самостоятельно, напрямую обратившись в данный орган. Решения Конституционного суда никто не сможет пересмотреть. Как и какие недостатки поможет устранить Конституционный суд?

Как я уже сказала, он будет самой важной гарантией конституционности в стране. Мы ожидаем, что государственные органы станут более качественно работать над принятием и реализацией своих нормативных правовых актов, так как любой из нас сможет обратиться в Конституционный суд и оспорить акт, который нарушает наши права. Кроме того, правом обращения в Конституционный суд наделены Генеральный прокурор и Уполномоченный по правам человека. Акты, признанные неконституционными, будут отменяться.

Не будет ли Конституционный суд составлять конкуренцию обычным судам, в частности административным? Нет, не будет, так как он не будет вторгаться в деятельность и компетенцию судов других юрисдикций. Конституционный Суд будет рассматривать только соответствие Конституции законодательных норм и подзаконных актов. Если при этом будет выявлена их неконституционность, то данный суд будет иметь полномочия отменить их.

Высшим же судебным органом в нашей стране остается Верховный суд. Конституционный суд улучшит работу прокурорского надзора над обеспечением режима законности и уполномоченного по правам человека. Это позволит расширить сферу конституционного контроля и в полной мере распространится на действующее законодательство. И, как следствие, укрепит наше с вами доверие к казахстанской юстиции и понимание того, что права и свободы человека и гражданина гарантированы Конституцией Республики Казахстан. Конституционный суд будет занимать нишу судебного макрорегулирования, рассмотрение на соответствие конституции норм законов, подзаконных актов. Конституционный суд в отличие от всех прочих судов вправе отменять закон или иной нормативно-правовой акт в случае признания его неконституционным.

Глава государства в Послании народу Казахстана говоря о конституционном Суде отметил: "Это новые возможности для наших граждан. Такая модель Конституционного суда имеется в большинстве развитых стран и позволяет установить верховенство права. Те, кто наиболее часто

могут сталкиваться с различными нарушениями конституционных прав граждан и смогут поставить вопрос о соответствии нормативных правовых актов Конституции» [6].

Для нас всех это дополнительная защита, дополнительный барьер от нарушений наших прав. Институт, который зарекомендовал себя во всем мире, появился у нас. И я думаю, что мы все можем ожидать от внедрения Конституционного суда только укрепления законности и верховенства права в нашей стране.

Список использованной литературы:

1. Постановление Конституционного Суда по делу «О проверке конституционности постановления Центральной избирательной комиссии Республики Казахстан» от 17 декабря 1993 года «Об образовании избирательных округов по выборам депутатов Верховного Совета Республики Казахстан» в части образования Абылайхановского избирательного округа № 12 г. Алматы. Новейшая история Казахстана (1985-2002 гг). Алматы. 2003. С. 44.

2. Указ Президента Республики Казахстан «О мерах, вытекающих из постановления Конституционного Суда РК от 6 марта 1995 года» от 11 марта 1995 г.; Шеретов С.Г. Новейшая история Казахстана (1985-2002гг). Алматы. 2003. С. 46.

3. Журсимбаев С. Конституционный Суд: оправдает ли он свое назначение? // Советы Казахстана. 1994. 11 ноября.

4. О Конституционном Совете Республики Казахстан Конституционный закон Республики Казахстан от 29 декабря 1995 г. N 2737. Утратил силу Конституционным законом Республики Казахстан от 5 ноября 2022 года № 153-VII. Утративший силу

5. О Конституционном Суде Республики Казахстан Конституционный закон Республики Казахстан от 5 ноября 2022 года № 153-VII ЗРК.

6. Послание главы государства народу Казахстана «Справедливое государство, единая нация, благополучное общество» от 1 сентября 2022 года. [Электронный ресурс]. Доступ из справ.-правовой системы «akorda-kz». – (дата обращения: 05.09.2023).

РЕЗЮМЕ/RESUME

Садыкова Кокеш Каригуловна

«Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ҚР: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Мақала ҚР-дағы конституциялық бақылаудың тарихы мен қазіргі жай-күйін талдауға арналған. Мақаланың өзектілігі, ең алдымен, ғылымда конституциялық бақылаудың пайда болуы мен даму тарихы даулы болып қала беретіндігімен байланысты. Автор Қазақстан Республикасында конституциялық бақылаудың қалыптасу тарихы бойынша талдау жүргізді.

Тірек сөздер: Конституция, конституциялық бақылау, конституциялық сот, конституциялық кеңес.

Sadykova Kokesh Karigulovna

Academy "Bolashak" Karaganda, Republic of Kazakhstan

CONSTITUTIONAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: HISTORY AND MODERNITY

The article is devoted to the analysis of the history and current state of constitutional control in the Republic of Kazakhstan. The relevance of the article is primarily due to the fact that the history of the emergence and development of constitutional control in science remains controversial. The author analyzes the history of the formation of constitutional control in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Constitution, constitutional control, constitutional court, constitutional council.

List of references:

1. Resolution of the Constitutional Court in the case "On checking the constitutionality of the resolution of the Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan" dated December 17, 1993 "On the formation of electoral districts for the election of deputies of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan" regarding the formation of the Abylaykhanovsky electoral district No. 12 of Almaty. The modern history of Kazakhstan (1985-2002). Almaty. 2003. p. 44.

2. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On measures arising from the resolution of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan dated March 6, 1995" dated March 11, 1995; Sheretov S.G. The modern history of Kazakhstan (1985-2002). Almaty. 2003. p. 46.

3. See, for example: Zhursimbayev S. Constitutional Court: will it justify its appointment? // Councils of Kazakhstan. 1994. November 11.

4. On the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 1995 N 2737. Became invalid by the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 2022 No. 153-VII. Expired

5. On the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 2022 No. 153-VII ZRK.

6. The Message of the Head of State to the people of Kazakhstan "A just state, a united nation, a prosperous society" dated September 1, 2022. [electronic resource]. Access from help.-legal system "akordakz". – (date of application: 05.09.2023).

УДК 349.3(4/9)
МРНТИ 10.67.91

Текебаева Айгуль Мухамеджановна

кандидат медицинских наук, и.о. доцента Республиканского научно-исследовательского института охраны труда МТиСЗН РК, Астана, Республика Казахстан

Сактаганова Индира Советовна

кандидат юридических наук, ассоциированный профессор Республиканского научно-исследовательского института охраны труда МТиСЗН РК, Астана, Республика Казахстан

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМ СТРАХОВАНИЯ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ

В статье рассматриваются организационно-правовые вопросы действующие в зарубежной схеме социального страхования от несчастных случаев и профессиональных заболеваний изученные в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан» (BR11965728) в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты Республики Казахстан.

В большинстве государств-членов ЕС, а также, например, в Австралии, Канаде и США, страхование от несчастных случаев является основной мерой контроля профессиональных рисков и их финансовых последствий, а также уменьшения страданий пострадавших. Кроме того, страхование от несчастных случаев предназначено для обеспечения жертв несчастных случаев и их семей средствами к существованию. Пионерская система страхования от несчастных случаев, немецкая Berufsgenossenschaften, была создана в 1884 году. За более чем 100 лет система страхования развивалась, и в разных странах разрабатывались новые подходы к страхованию от несчастных случаев.

Ключевые слова: страхование, страхование от несчастных случаев, профессиональные риски, финансовые последствия, ответственность работодателей.

Системы травматизма в результате несчастных случаев начали появляться в 19 веке из-за растущей индустриализации и давления со стороны профсоюзов. Исторически раннее развитие систем страхования от несчастных случаев на производстве можно разделить на три этапа [1]:

- период, когда возмещение ущерба от несчастных случаев регулировалось общим правом. В этот период шансов на то, что пострадавший рабочий получит реальную компенсацию за несчастный случай на производстве, практически не существовало.

- период законодательства об ответственности работодателей, когда вводились более конкретные нормы, возлагающие ответственность на работодателя, а отсутствие адекватных правовых инструментов ограничивалось введением конкретных норм об ответственности работодателей или, по

крайней мере, ослаблением действия средств защиты, используемых работодателями. Такой закон был введен в Германии (1871 г.), Швейцарии (1877 г.) и Англии (1880 г.),

- период компенсации рабочим, который начался в 1884 году, когда Германия ввела первую схему обязательной компенсации травм, которая покрывала все травмы рабочих вместе с обязательным страхованием и обязательной компенсацией рабочим.

Аналогичные правила были введены в других странах, таких как Австрия (1887 г.), Норвегия (1895 г.) и Дания (1897 г.). Первоначально в некоторых странах (Франция, Англия) компенсационные выплаты были обязательными, а работодателям была предоставлена возможность застраховаться от этой ответственности или нет.

С этого времени были разработаны правовые нормы, касающиеся систем страхования от несчастных случаев на производстве. В 1964 году Международное бюро труда приняло Конвенцию о пособиях в связи с производственными травмами, в которой были установлены минимальные стандарты охвата льгот для работников, которые должны быть включены, и виды травм, за которые должна предоставляться компенсация. Однако лишь несколько стран ратифицировали Конвенцию (Германия, Бельгия, Кипр, Финляндия, Ирландия, Люксембург, Нидерланды, Словения и Швеция) [2].

В Европейском союзе до 1987 года, когда вступил в силу Единый европейский акт, было мало европейских законов о гигиене и безопасности труда, включая профессиональное страхование. Кроме того, закон о профессиональном страховании регулируется собственными правилами каждой страны.

Национальные системы варьируются от страны к стране, поскольку они были разработаны независимо в различных политических, социальных и экономических условиях [3]. Наиболее фундаментальное различие заключается в том, основана ли система страхования от несчастных случаев на производстве на модели Бисмарка (основанной на взносах) или модели Бевериджа (финансируемой за счет налогов) [4]. Большинство моделей в Европе (особенно в Восточной Европе) ближе к бисмарковской модели, тогда как Великобритания, скандинавские страны и некоторые южные страны (Италия, Португалия, Кипр и Мальта) ближе к модели Бевериджа [5]. Государства-члены ЕС различаются по охвату, организационным структурам и формам, правовым схемам, финансовым и платежным правилам, поскольку у них разные подходы к государству всеобщего благосостояния и к компенсации работникам [6].

В каждом государстве-члене страхование от несчастных случаев на производстве покрывает несчастные случаи на производстве и профессиональные заболевания, в том числе (кроме Дании и Великобритании) несчастные случаи в пути на работу и с работы. Страхование подлежат такие несчастные случаи и заболевания, когда они приводят к нетрудоспособности, инвалидности или смерти. Каждая система проводит четкое различие между несчастными случаями на производстве и профессиональными заболеваниями (которые в некоторых странах отражаются в отдельных схемах страхования). В то время как профессиональное страхование покрывает все несчастные случаи на производстве, эта система включает только конкретно определенные заболевания, и все компенсации, связанные с опасностями для здоровья на работе, ограничиваются этими заранее определенными заболеваниями. Обычно болезни добавляются в такие списки, когда доказана прямая связь заболевания с конкретным видом работы. Каждая страна ЕС имеет свой собственный список. Два крайних примера: Швеция с ее «открытой системой», где каждое требование о возмещении вреда, причиненного профессиональной деятельностью, рассматривается индивидуально, со списком только инфекционных заболеваний, и, с другой стороны, Франция, где в списке указаны болезни с симптомами или требует наличия патологических поражений, типа работы, которая, как известно, вызывает указанное состояние, и временных ограничений для требований о компенсации [6].

Страхование варьируется в зависимости от стран ЕС, однако оно часто включает следующие два ключевых момента [7]:

- они обеспечивают компенсацию без вины. От истца не требуется доказывать халатность или нарушение юридических обязанностей со стороны работодателя, в то время как вина со стороны потерпевшего обычно не имеет значения (за исключением случаев умышленного неправомерного поведения или причинения себе телесных повреждений), и

- они редко обеспечивают полную компенсацию травм, так как размер выплачиваемой компенсации обычно отражает разумные экономические потери, в то время как неэкономические потери (такие как боль, страдания, психические потери) компенсируются редко.

Системы профессионального страхования обеспечивают жертвам более легкий доступ к компенсации на основе систем обязательного страхования. Однако они также ограничивают свои права предъявлять иски к работодателю о возмещении ущерба в случае, когда несчастный случай

считается виной работодателя или вызван его халатностью. Такое ограничение может быть введено через [7]:

- щедрые пособия (как это было в Нидерландах с традиционно щедрой системой социального обеспечения, где сокращение системы социального обеспечения - особенно в начале 1990-х годов - вместе с изменениями в деликтном законодательстве привело к существенному увеличению использования деликтного права [8].

- ограничение права требования возмещения ущерба в случаях, когда имела место более чем «обычная» халатность, в том числе требование доказывания умысла (Германия) или грубой неосторожности (Франция, Польша),

- ограничение претензий работников отдельными видами несчастных случаев. В Германии прямые претензии ограничиваются такими случаями (за исключением случаев умысла), как несчастные случаи, произошедшие во время поездки на работу или с работы по вине работодателя или коллеги по работе,

- ограничение требований страховщиков к работодателям о взыскании компенсаций с ограничением или недопущением прямых требований работников. Во многих странах ЕС (Германия и Франция) большинство претензий к работодателям представляют собой иски о возмещении ущерба, возбужденные страховщиками от несчастных случаев на производстве,

- определение дополнительных льгот для работников по коллективным трудовым договорам: в Швеции претензии к работодателям теоретически разрешены, но большинство работников относятся к схемам «дополнения», в соответствии с которыми они отказываются от права предъявлять иски работодателю для получения более высоких выплат.

Однако в Соединенном Королевстве, где правила, касающиеся ответственности работодателей, хорошо развиты, общая сумма выплат по прямым претензиям, выплачиваемых работодателями, превышает суммы, выплачиваемые в рамках системы обязательного профессионального страхования.

Основные выплаты обычно включают расходы на медицинское обслуживание и реабилитацию, компенсацию потерянного заработка, а также некоторую компенсацию за необратимые травмы и, в случаях со смертельным исходом, расходы на похороны и пособия для семьи жертвы. В некоторых странах (таких как Австрия, Германия, Бельгия, Испания, Финляндия и Португалия) система страхования от несчастных случаев на производстве несет полную ответственность за расходы на медицинское обслуживание пострадавших. В других странах она скорее дополняет систему медицинского страхования, покрывая дополнительные расходы, не предусмотренные государственной системой здравоохранения.

Список использованной литературы:

1. Клейтон, А. (1997). Оплата труда – третий способ. Научный руководитель по безопасности, том 1, статья 5. <http://ssmon.chb.kth.se/vol1/v1i1art5.pdf>
2. Элслер, Д., Эккелерт, Л. (2010). Факторы, влияющие на переносимость схем экономического стимулирования безопасности и гигиены труда между разными странами. *Scand J Work Environ Health* 2010;36(4):325–331.
3. Фор М. Г., Хартлиф Т., Организация экономического сотрудничества и развития, ОЭСР, 2003 г.
4. Парсонс, Ч. (2002). Правила ответственности, система компенсации и безопасность труда в Европе. Женевские документы о риске и страховании. Том. 27, № 3, стр. 358-382.
5. Жепецкий Дж. (2004). *Ogólne zasady ubezpieczenia wypadkowego w krajach Unii Europejskiej. Bezpieczeństwo Pracy* № 2, стр. 18-21.
6. Жепецки Ю., Серафиньска А. (2004) Превенция и реабилитация в освобождении от несчастных случаев в Польше, в странах Европы, в странах Европы. *Bezpieczeństwo Pracy* № 6, стр. 16-20.
7. Томпа Э., Тревитик С., Маклеод К. (2007). Систематический обзор профилактических стимулов страхования и механизмов регулирования охраны труда и техники безопасности. *Scand J Work Environment Health*. 33(2): 85–95.
8. Уолтерс, Д. (2007). Международное сравнение схем компенсации профессиональных заболеваний и травм. Отчет об исследовании, подготовленный для Консультативного совета по производственным травмам (ПАС). Кардиффский университет.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сақтағанова Индира Советовна,
Текебаева Айгүл Мухамеджанқызы

ҚР ЕХӘҚМ Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты, Астана,
Қазақстан Республикасы

ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕДЕ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ДАМЫТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада ҚР ЕХӘҚМ Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының зерттеулерін бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде «Қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және Қазақстан Республикасындағы сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» (BR11965728) тақырыбындағы ғылыми-техникалық бағдарламаны іске асыру барысында алынған ғылыми зерттеулердің нәтижелері ұсынылған.

ЕО-ға мүше мемлекеттердің көпшілігінде, мысалы, Австралияда, Канадада және АҚШ-та жазатайым оқиғалардан сақтандыру кәсіби тәуекелдер мен олардың қаржылық салдарын бақылаудың және зардап шеккендердің азаптарын азайтудың негізгі шарасы болып табылады. Сонымен қатар, жазатайым оқиғалардан сақтандыру жазатайым оқиғалардың құрбандары мен олардың отбасыларын күнкөріспен қамтамасыз етуге арналған. Жазатайым оқиғалардан сақтандырудың ізашарлық жүйесі, неміс Berufsgenossenschaften, 1884 жылы құрылды. 100 жылдан астам уақыт ішінде сақтандыру жүйесі дамыды және әртүрлі елдерде жазатайым оқиғалардан сақтандырудың жаңа тәсілдері жасалды.

Тірек сөздер: сақтандыру, жазатайым оқиғалардан сақтандыру, кәсіптік тәуекелдер, қаржылық салдарлар, жұмыс берушілердің жауапкершілігі.

Saktaganova Indira, Tekebayeva Aigul

Republican Research Institute of Occupational Safety and Health of the Republic of Kazakhstan
LEGAL BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF ACCIDENT INSURANCE SYSTEMS IN
FOREIGN PRACTICE

The article examines the organizational and legal issues operating in the foreign scheme of social insurance against accidents and occupational diseases studied during the implementation of the scientific and technical program on the topic: "Economic problems of safe work and institutional transformations of the insurance mechanism in the Republic of Kazakhstan" (BR11965728) within the framework of program-targeted funding of research of the Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan.

In most EU Member States, as well as, for example, in Australia, Canada and the USA, accident insurance is the main measure to control occupational risks and their financial consequences, as well as to reduce the suffering of victims. In addition, accident insurance is designed to provide victims of accidents and their families with means of livelihood. The pioneering accident insurance system, the German Berufsgenossenschaften, was established in 1884. For more than 100 years, the insurance system has been developing, and new approaches to accident insurance have been developed in different countries.

Keywords: insurance, accident insurance, occupational risks, financial consequences, employers' responsibility.

List of references:

1. Clayton, A. (1997). Remuneration is the third way. Security Supervisor, Volume 1, Article 5. <http://ssmon.chb.kth.se/vol1/v1i1art5.pdf>
2. Elsler, D., Ekkelaert, L. (2010). Factors affecting the portability of economic incentive schemes for occupational safety and health between different countries. Scand J Work Environ Health 2010;36(4):325-331.
3. Faure M. G., Hartliff T., Organization for Economic Cooperation and Development, OECD, 2003
4. Parsons, Ch. (2002). Liability rules, compensation system and occupational safety in Europe. Geneva Documents on Risk and Insurance. Vol. 27, No. 3, pp. 358-382.
5. Zhepetsky J. (2004). Ogólne zasady ubezpieczenia wypadkowego w krajach Unii Europejskiej. Bezpieczeństwo Practice No. 2, pp. 18-21.
6. Rzepecki Yu., Serafinska A. (2004) Prevention and rehabilitation in the release from accidents in Poland, in European countries, in European countries. Bezpieczeństwo Practice No. 6, pp. 16-20.

7. Tompa E., Trevithick S., McLeod K. (2007). A systematic review of preventive insurance incentives and mechanisms for regulating occupational health and safety. Scand J Work Environment Health. 33(2): 85-95.

8. Walters, D. (2007). International comparison of compensation schemes for occupational diseases and injuries. A research report prepared for the Occupational Injury Advisory Council (IIAC). Cardiff University.

УДК 343.4
МРНТИ 10.77.41

Ханов Талгат Ахматзиевич
thanov@mail.ru

доктор юридических наук, профессор, Директор НИИ экономических и правовых исследований
Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Садвакасова Адель Талгатовна
adel_sadvakasova@mail.ru

доктор PhD НИИ экономических и правовых исследований Карагандинский университет
Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ДАЧУ ВЗЯТКИ: ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ

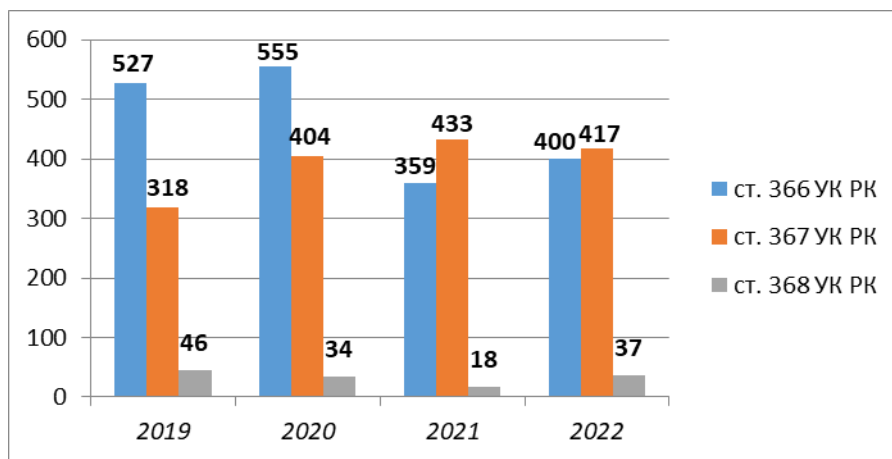
В статье освещаются некоторые проблемы правовой регламентации одного из условий освобождения от уголовной ответственности лиц, совершивших коррупционное правонарушение в форме дачи взятки – если в отношении таких лиц имел место факт вымогательства. Авторами статьи акцентируется внимание на перечень субъектов, указанных в части 1 статьи 366 Уголовного кодекса Республики Казахстан и обращается внимание на то, что данный перечень, по отношению к рассматриваемому уголовному правонарушению, предусмотренному в статье 367 Уголовного кодекса, является, по мнению авторов, неполным. Авторская позиция обосновывается тем обстоятельством, что вымогательство может осуществляться без участия субъектов, указанных в части 1 статьи 366 Уголовного кодекса, эти действия могут совершаться через третьих лиц, которые не наделены властными полномочиями. Сформулирована авторская позиция по исследуемому вопросу и предлагаются пути совершенствования правовой регламентации, посредством внесения соответствующих изменений в действующее уголовное законодательство.

Ключевые слова: взяточничество, дача взятки, коррупция, освобождение от уголовной ответственности, уголовное правонарушение.

Исследование вопросов привлечения к уголовной ответственности за дачу взятки является актуальным на протяжении многих лет. Как известно, взяточничество представляет собой одну из разновидностей коррупции, которая объективно присуща любой исторической эпохе [1].

Взяточничество повсеместно оказывает негативное воздействие не только на экономику нашей страны, но и на общество, а также нормальное функционирование государственных и правоохранительных органов.

В Республике Казахстан проблемы взяточничества освещаются многими правоведами [2; 3; 4; 5]. Вместе с тем, об актуальности избранной тематике указывают и данные правовой статистики (Рис. 1) [6].

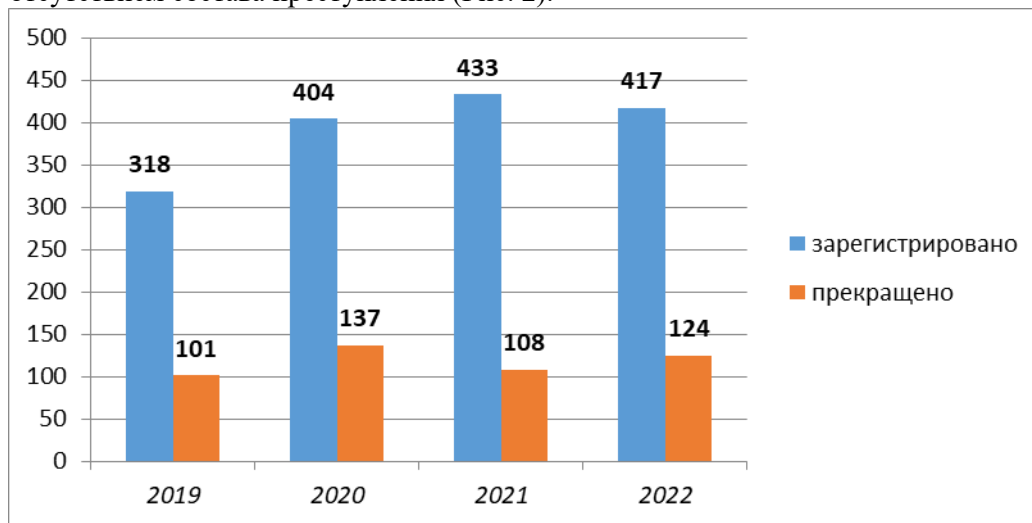

Рис. 1 Количественные показатели регистрации уголовных правонарушений, предусмотренных ст.ст. 366-368 УК РК, в период с 2019 по 2022 гг.

Анализ вышеуказанных данных показывает, что факты получения взятки (ст. 366 УК РК) и факты посредничества во взяточничестве (ст. 368 УК РК) имеют тенденцию снижения в период с 2019 по 2021 года. При этом, регистрация фактов получения взятки также имеет тенденцию снижения и в 2022 году, а вот по фактам посредничества, регистрация увеличилась почти в 2 раза, по сравнению с 2021 годом.

Что касается дачи взятки (ст. 367 УК РК), то, несмотря на тенденцию роста фактов регистрации данного уголовного правонарушения в период с 2019 по 2021 гг., в 2022 году, количественный показатель был снижен на 4% процента.

В рамках избранной темы исследования, считаем необходимым рассмотреть соотношение количества регистрации фактов дачи взятки с количеством прекращений таких уголовных дел, в связи с отсутствием состава преступления (Рис. 2).

Рис. 2 Соотношение количества зарегистрированных уголовных дел по фактам дачи взятки (ст. 367 УК РК), с количеством прекращенных уголовных дел в связи с отсутствием состава уголовного правонарушения.

Так, в 2019 году было прекращено 101 дело, в 2020 – 137 дел, в 2021 – 108 дел и в 2022 году – 124 дела. Таким образом, показатель прекращения уголовных дел рассматриваемого вида не превышает 33% от общего числа зарегистрированных преступлений в каждом из анализируемых периодов времени.

В частности, одним из оснований прекращения уголовного дела начатого по факту дачи взятки, по реабилитирующим основаниям, за отсутствием состава уголовного правонарушения - является наличие условий, указанных в части 2 примечания к статье 367 УК РК. Такими условиями является:

1. Если в отношении лица - взяткодателя имело место вымогательство взятки со стороны лица, указанного в части первой статьи 366 УК РК;

2. Если это лицо добровольно сообщило правоохранительному или специальному государственному органу о даче взятки.

В данной научной статье мы подробнее рассмотрим особенности правовой регламентации освобождения от уголовной ответственности лиц – взяткодателей в случаях, когда в отношении них имеет место вымогательство.

Под вымогательством, согласно ст. 194 УК РК, следует понимать требование передачи чужого имущества или права на имущество или совершения других действий имущественного характера под угрозой применения насилия либо уничтожения или повреждения чужого имущества, а равно под угрозой распространения сведений, позорящих потерпевшего или его близких, либо иных сведений, оглашение которых может причинить существенный вред интересам потерпевшего или его близких [7].

Анализ выше рассматриваемого положения, закрепленного в части 2 примечания к статье 367 УК РК, показал его несовершенство, заключающееся в конкретизации субъектов, со стороны которых имело место вымогательство.

Так, часть 1 статьи 366 УК РК в качестве таковых субъектов предусматривает:

- лиц, уполномоченных на выполнение государственных функций, либо приравненных к ним лиц;
- лиц, занимающих ответственную государственную должность, либо должностных лиц;
- должностных лиц иностранного государства или международной организации.

Однако, как показывает практика, зачастую, лица – взяткополучатели не контактируют напрямую со взяткодателем, действуя через посредников. В свою очередь, если возникают вопросы с получением взятки (лицо – взяткодатель отказывается, не изъявляя особого желания лишиться своих денежных средств), то взяткополучатели нередко привлекают третьих лиц, при этом, таких лиц сложно назвать посредниками во взяточничестве. Они, в свою очередь, выступают посредниками или сообщниками в совершении действий, связанных с вымогательством.

Следует отметить, что случаи совершения вымогательства с привлечением третьих лиц, действующих в интересах взяткополучателя, вполне возможны и классифицируются как действия в составе преступной или организованной группы. По сути, такие действия представляют собой способ уклонения от наказания и совершения преступного деяния через других лиц. Третьи лица в вымогательстве играют роль посредников или сообщников, которые действуют от имени или в интересах основного вымогателя. Их целью обычно является создание давления на жертву и обеспечение успешной передачи требуемых денег или ценностей организатору криминальной схемы, при этом в самой передаче они могут и не участвовать.

В рассматриваемых случаях, исходя из буквы закона, взяткодатель не может быть освобожден от уголовной ответственности, поскольку в части 2 примечания к статье 367 УК РК, в качестве субъектов, от которых исходит вымогательство, не предусмотрены третьи лица, даже если они действуют в интересах взяткополучателя.

Кроме того, данных лиц также нельзя признать пособниками во взяточничестве, поскольку пособником в даче или в получении взятки является лицо, которое, действуя по поручению взяткодателя или взяткополучателя, непосредственно передает предмет взятки. В рассматриваемых нами случаях, предмет взятки может быть передан непосредственно и лично взяткополучателю, после угроз или иных действий, охватываемых составом вымогательства, а может быть вообще не передан, поэтому именовать данных лиц посредниками во взяточничестве не вполне логично. Здесь мы акцентируем внимание именно на действиях вымогателей – третьих лиц, которые руководствуются интересами взяткополучателя.

Несомненно, данные третьи лица, если их вина будет доказана, привлекаются к ответственности за вымогательство (ст. 194 УК РК). Однако, нас всё же, в большей степени, беспокоит вопрос освобождения от уголовной ответственности лица, являющегося взяткодателем в рассматриваемых случаях, поскольку согласно статье 367 УК РК, для освобождения от уголовной ответственности, вымогательство должно исходить исключительно от лиц, указанных в части 1 статьи 366 УК РК.

Справедливо укажем, что интерес к перечню субъектов, указываемых в части 1 статьи 366 УК РК не безоснователен. Необходимость расширения списка субъектов, от которых может исходить действия, охватывающие вымогательство с целью получения взятки, связано, в первую очередь, с

реализацией прав и законных интересов личности. В частности – реализацией права собственности: никто не может быть лишён своего имущества, иначе как по решению суда (ст. 26 Конституции РК).

Кроме того, существующая редакция части 2 примечания к статье 367 УК РК лишает лиц - взяткодателей предоставленной законом гарантии быть освобождённым от уголовной ответственности, в случаях, когда в отношении них имел место факт вымогательства, совершенный в интересах взяткополучателя, но не лично им, а третьими лицами.

Вместе с тем, на наш взгляд, если УК РК предоставляет возможность освобождения от уголовной ответственности за дачу взятки в случаях, когда имело место вымогательство, то совершенно неважно от кого исходили действия, связанные с вымогательством. Важной составляющей является то, в чьих интересах действовали вымогатели, и с какой целью требовали денежные средства. В рассматриваемых случаях, незаконные действия направлены на создание условий, побуждающих жертву к передаче финансовых средств или иного имущества взяткополучателю.

На основании изложенного, в целях совершенствования казахстанского уголовного законодательства, предлагаем внести в часть 2 статьи 367 УК РК изменения, изложив её в следующей редакции: «Лицо, давшее взятку, освобождается от уголовной ответственности, если в отношении него имело место вымогательство взятки со стороны лица, указанного в части первой [статьи 366 настоящего Кодекса](#) или со стороны третьих лиц, действовавших в интересах данного лица, или если это лицо добровольно сообщило правоохранительному или специальному государственному органу о даче взятки».

Список использованной литературы:

1. Алиуллов Р. Р., Казанов А. М. К вопросу о коррупции // Общество и право. 2006. №3 (13). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-korrupsii> (дата обращения: 12.09.2023).
2. Хасенова А.Р. Спорные положения разъяснений Верховного Суда Республики Казахстан по вопросам квалификации взяточничества// Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2019. № 3 (57) С. 157-163.
3. Сухоносенко А. В. Получение взятки по уголовному праву Казахстана. дис. ... канд. юрид. наук. Томск, 2007. - 205 с.
4. Кенжетаяев Ч.Д. Некоторые аспекты проведения очной ставки по делам о посредничестве во взяточничестве (на примере Республики Казахстан) // Вестник Академии экономической безопасности МВД России. 2009. № 3. С. 82-84.
5. Тулеуова М. Е. Правовая регламентация ответственности за взяточничество в международно-правовых документах и законодательствах некоторых зарубежных стран//Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2019. № 2 (56). С. 200-205.
6. Портал органов правовой статистики и специальных учетов. Данные правовой статистики – статистические отчёты [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> 1 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 г. № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2023 г.) [Электронный ресурс] Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ханов Талгат Ахматзиевич, Садвакасова Адель Талгатовна

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мақалада пара берген адамдарды қылмыстық жауаптылықтан босату шарттарының бірін құқықтық реттеу мәселелері баяндалады-егер мұндай адамдарға қатысты бопсалау фактісі орын алса. Мақала авторлары ҚР ҚК 366-бабының 1-бөлігінде көрсетілген субъектілер тізбесіне назар аударады және осы тізбенің ҚР ҚК 367-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысты жетілмегендігіне назар аударады. Авторлық ұстаным бопсалау фактісі ҚР ҚК 366-бабының 1-бөлігінде көрсетілген субъектілердің қатысуынсыз үшінші тұлғалар арқылы жасалуы мүмкін екендігімен байланысты. Авторлар қолданыстағы қылмыстық заңнамаға тиісті өзгерістер енгізу арқылы құқықтық регламенттеуді жетілдіру жолдарын ұсынады.

Тірек сөздер: паракорлық, пара беру, сыбайлас жемқорлық, қылмыстық жауаптылықтан босату, қылмыстық құқық бұзушылық.

Khanov Talgat, Sadvakassova Adel

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

The article highlights the problems of legal regulation of one of the conditions for exemption from criminal liability of persons who have committed bribery – if there was a fact of extortion against such persons. The authors of the article focus on the list of subjects specified in part 1 of Article 366 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and draw attention to the fact that this list, in relation to the criminal offense provided for in Article 367 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, is imperfect. The author's position is connected with the fact that the fact of extortion can be committed through third parties, without the participation of the subjects specified in part 1 of Article 366 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The authors propose ways to improve the legal regulation by making appropriate changes to the current criminal legislation.

Keywords: bribery, bribery, corruption, exemption from criminal liability, criminal offense.

List of references:

1. Aliullov R. R., Kazanov A. M. K voprosu o korrupcii // Obshchestvo i pravo. 2006. №3 (13). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-korrupcii> (data obrashcheniya: 12.09.2023).
2. Hasenova A.R. Spornye polozheniya raz"yasnenij Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan po voprosam kvalifikacii vzyatochnichestva// Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. 2019. № 3 (57) S. 157-163
3. Suhonosenko A. V. Poluchenie vzyatki po ugovnomu pravu Kazahstana//dis. ... kand. jurid. nauk. Tomsk, 2007, - 205 s.
4. Kenzhetaev CH.D. Nekotorye aspekty provedeniya ochnoj stavki po delam o posrednichestve vo vzyatochnichestve (na primere Respubliki Kazahstan)//Vestnik Akademii ekonomicheskoy bezopasnosti MVD Rossii. 2009. № 3. S. 82-84.
5. Tuleuova M. E. Pravovaya reglamentaciya otvetstvennosti za vzyatochnichestvo v mezhdunarodno-pravovyh dokumentah i zakonodatel'stvah nekotoryh zarubezhnyh stran//Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. 2019. № 2 (56). S. 200-205.
6. Portal organov pravovoj statistiki i special'nyh uchetov. Dannye pravovoj statistiki – statisticheskie otchyoty// <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics>
7. Uголовный кодекс Республики Казахстан от 04 iyulya 2014 g. № 226-V (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 12.09.2023 g.)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Байжанова Күлзира Төлепбергеновна, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Джумагулов Эрлан Амангелдинович, Қырғыз Республикасы Ішкі істер министрлігі Академиясының адъюнкты, Бішкек, Қырғызстан

Жүкен Инкәр Асығатқызы заң ғылымдарының магистрі, «Volashaq» академиясының құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Қабжанов Акылбек Тайбулатович, заң пәндері кафедрасының меңгерушісі, з.ғ. к., профессор "Академии" Volashaq", Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мепаришвили Георгий Нодарович мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру және басқару Мемлекеттік экологиялық академиясы, Киев, Украина

Несіпбаева Индира Сейсеновна PhD докторы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінің меңгерушісі, Тараз, Қазақстан Республикасы

Нукушева Айгуль Ашимовна заң ғылымдарының кандидаты, доцент, академик Е.А. атындағы Қарағанды университетінің азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Оралбаев Нұрболат Қартайұлы, аға оқытушы, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты "Персоналды басқару өңіраралық академиясы" жоғары оқу орны, Киев қаласы, Украина

Рзабай Ақтоты Иманғазықызы PhD докторы, М.Х. атындағы Тараз өңірлік университетінің экономика және құқық факультеті азаматтық құқық және процесс кафедрасының доценті. Дулати, Тараз, Қазақстан Республикасы

Сақтағанова Индира Советқызы заң ғылымдарының кандидаты, Еуразия ұлттық университетінің конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының профессоры. Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан Республикасы

Сматлаев Бауыржан Мамытбекұлы заң ғылымдарының докторы, профессор, Еуразия ұлттық университетінің заң факультетінің деканы. Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан Республикасы

Садықова Кокеш Каригуловна құқықтық және қаржы пәндер кафедрасының доценті, "Bolashaq" академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Садвакасова Адель Талғатқызы Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Текебаева Айгүл Мұхамеджанқызы медицина ғылымдарының кандидаты, м.а Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және қауіпсіздік министрлігі Еңбекті қорғау республикалық ғылыми-зерттеу институтының доценті, Астана, Қазақстан Республикасы

Турлаев Андрей Викторович заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Тапакова Вилора Башкирқызы, заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, Орал, Қазақстан Республикасы

Ханов Талғат Ахматзиұлы, заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Байжанова Кульзира Толепбергеновна, старший преподаватель, НАО «Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан

Джумагулов Ерлан Амангельдинович адъюнкт Академии МВД Кыргызской Республики г. Бишкек, Кыргызстан

Кабжанов Акылбек Тайбулатович заведующий кафедрой юридических дисциплин «Академии «Bolashaq» к.ю.н., профессор, Караганда, Республика Казахстан

Жүкен Инкэр Асығатқызы - преподаватель кафедрой правовых и финансовых дисциплин академии «Bolashaq», магистр юридических наук Караганда, Республика Казахстан

Мепаришвили Георгий Нодарович кандидат наук государственного управления Государственная экологическая академия последипломного образования и управления», Киев, Украина

Несипбаева Индира Сейсеновна доктор PhD, руководитель отдела послевузовского образования Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы, Тараз, Республика Казахстан

Нукушева Айгуль Ашимовна кандидат юридических наук, доцент, профессор кафедры гражданского и трудового права Карагандинского университета имени Академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Оралбаев Нурболат Картайович, старший преподаватель, НАО «Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», город Киев, Украина

Рзабай Ақтоты Иманғазықызы доктор PhD, доцент кафедры гражданского права и процесса факультета экономики и права Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Республика Казахстан

Сақтағанова Индира Советовна кандидат юридических наук., профессор кафедры конституционного и гражданского права Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

Сматлаев Бауржан Мамытбекович доктор юридических наук, профессор, декан юридического факультета Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

Садыкова Кокеш Каригуловна доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин, академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан

Садвакасова Адель Талгатовна доктор PhD НИИ экономических и правовых исследований Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Текебаева Айгуль Мухамеджановна кандидат медицинских наук, и.о. доцента Республиканского научно-исследовательского института охраны труда МТиСЗН РК, Астана, Республика Казахстан

Турлаев Андрей Викторович кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А.Букетова город Караганда, Республика Казахстан

Тапакова Вилора Башкиркызы магистр юридических наук, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем Старший преподаватель кафедры юриспруденции, Уральск, Республика Казахстан

Ханов Талгат Ахматзиевич, доктор юридических наук, профессор, директор НИИ экономических и правовых исследований Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bayzhanova Kulzira Tolepbergenovna senior lecturer, Non-profit Joint Stock Company "Karaganda University named after Academician E. A. Buketov", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Dzhumagulov Erlan Amangeldinovich adjunct of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Kyrgyz Republic, Bishkek, Kyrgyzstan

Zhuken Inkar Asygatkyzy - teacher of the Department of Legal and Financial Disciplines of the Bolashaq Academy, Master of Law Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kabzhanov Akylbek Taibulatovich Head of the Department of Legal Disciplines "Bolashaq Academy" Candidate of Law, Professor, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Meparishvili Georgy Nodarovich Candidate of Sciences in Public Administration, State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management", Kyiv, Ukraine

Nesipbaeva Indira Seisenovna Doctor PhD, Head of the Department of Postgraduate Education of the International Taraz Innovation Institute named after Sherkhan Murtaza, Taraz, Republic of Kazakhstan

Nukusheva Aigul Ashimovna Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law of Karaganda University named after Academician E.A. Buketova, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Oralbayev Nurbolat Kartayovich senior lecturer, Non-profit Joint Stock Company "Karaganda University named after Academician E. A. Buketov"; Karaganda, Republic of Kazakhstan

Prodanik Vasily Mikhailovich Candidate of Sciences of Public Administration Higher Educational Institution "Interregional Academy of Personnel Management", city Kiev, Ukraine

Rzabai Aktoty Imangazykyzy Doctor PhD, Associate Professor of the Department of Civil Law and Process, Faculty of Economics and Law, Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Republic of Kazakhstan

Saktaganova Indira Sovetovna Candidate of Law, Professor of the Department of Constitutional and Civil Law of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan

Smatlaev Baurzhan Mamytbekovich Doctor of Law, Professor, Dean of the Faculty of Law of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan

Sadykova Kokesh K. Associate Professor of the Department of Legal and Financial Disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Sadvakasova Adel Talgatovna Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Tekebaeva Aigul Mukhamedzhanovna Candidate of Medical Sciences, acting Associate Professor of the Republican Research Institute of Labor Protection of the Ministry of Health and Safety of the Republic of Kazakhstan

Turlayev Andrey candidate of Law, Associate Professor, Karaganda University named after E.A. Buketov Karaganda city, Republic of Kazakhstan

Tapakova Vilora Bashkirkyzy Kazakhstan University of Innovation and Telecommunication Systems Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence M.L.Sc., Uralsk, Republic of Kazakhstan

Khanov Talgat Akhmatzиеvich, Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Economic and Legal Studies of the Karaganda University of Kazdotallia, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ӘОК 373
ГТАХР 14.09.25

Қосманова Арай Бейсенғазықызы
aray-arman2011@mail.ru

педагогика ғылымдарының магистрі, «Педагогика» кафедрасының оқытушысы

Баймамырова Аулым Мейрамқызы
Bam_aiko@mail.ru

«Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының оқытушысы
"Bolashaq" академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ш.ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ (165 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН)

Мақалада Ш. Құдайбердіұлы шығармашылығының өзіндік ерекшелігі, оның идеялық-адамгершілік мәселелері қарастырылады. Қазақ ақыны мен философының шығармаларында көтерілетін адамгершілік мәселелер шеңбері айқындалады. Атап айтқанда: жақсылық пен жамандыққа қарсы тұру, шындық пен өтірік, қазақ қоғамының әділетсіздігі мен адамгершілігі, адамның бостандығы мен қадір-қасиеті, ақиқат пен парасат. Ш. Құдайбердіұлының поэзиясы мен философиялық прозасындағы адамгершілік мәселелері оқырман алдында жоғары руханият әлемін ғана емес, сонымен қатар таңғажайып көркемдік шеберлікті де ашатыны атап өтілген.

Шәкәрімнің лирикалық өлеңдерін және философиялық трактаттарын талдау арқылы автор элеуметтік-адамгершілік көзқарастарының негізгі аспектілерін анықтайды. Ақиқатты білу және поэтикалық сөздің күшімен оянуға қабілетті адам жанына деген сенім Шәкәрім әлемінің философиясы мен көркем бейнесінің гуманизмін бейнелейтін негізгі ережелер болып табылады.

Ақын еңбектері өзін-өзі тануға, адам жанының ашылуына әкелетін жоғары рухани, тұнып тұрған махаббат философиясы.

Тірек сөздер: идеялық-адамгершілік проблемалар, адамның мақсаты, ақиқат, таным, лирика, ақын және философ, көркемдік шеберлік, гуманист-ағартушы.

XIX ғасырдың екінші жартысында Абайдың реалистік әдісі қазақ әдебиетінің дамуындағы жаңа кезеңнің негізін қалағаны белгілі. Абай реализмінің алғашқы шығармашылық ізбасарлары Абай шәкірттері – оның қасында болған талантты ақындар мен жазушылар болды. Олардың ішінде Шәкәрім ерекше орын алады, оның шығармашылығы әлі толық зерттелмеген.

Бірнеше тілді (араб, парсы, түрік және орыс) меңгерген және өз заманының ең білімді адамдарының бірі болған Ш.Құдайбердіұлы орыс классиктері мен шығыс ақындарының идеялық-философиялық және адамгершілік көзқарастарының жақтаушысы болды.

Шәкәрім поэтикалық сөздің күшіне, оның адам жанын өзгерту қабілетіне сенді. Бұл туралы, атап айтқанда, оның шығармаларынан алынған жолдар куәландырады:

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам, айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік
Бір білімді данышпан жан табалық.

Шәкәрімнің прозасы мен поэзиясында оның қоғамдық моральдық және көркемдік-эстетикалық көзқарастары шоғырланған тұста, ол өз заманының элеуметтік мәселелеріне ой жүгіртеді, өмірдің әділ құрылымын армандайды, билік басындағылардың зорлық-зомбылығына қарсы тұрады. Оны мына өлең жолдарынан аңғаруға болады:

Білімділер сөз жазып, зарлағанда,
Ой кезіп, жердің жүзін шарлағанда,

Алдаусыз адам өмірін түзетерлік
Әділет, ынсап, мейірім бар ма адамда?
Әйтпесе мәз боп жүр ме қиянатқа,
Зорлықпен бірін-бірі жалмағанға.

Сондай-ақ, Ш. Құдайбердіұлының алғашқы шығармаларында, "Қалқаман-Мамыр" және "Еңлік кебек" поэмаларында патриархалдық-рулық қазақ қоғамындағы ғашықтардың қайғылы тағдыры тақырыбы айтылады. Ол әлеуметтік теңсіздік пен жанжалдар үстемдік ететін қазақ қоғамын сынға алады. Шәкәрім кедейлерге түсіністікпен қарайды және билік өкілдерін, олардың қатыгездігі мен қоқан-лоқы мінездерін айыптайды.

Поэма кейіпкерінің аузымен Еңлік, қоштасу сөзінде қазақ ақыны мен философы адамның өмір мен махаббатқа құқығын білдіреді, адамгершілікке жатпайтын әдет-ғұрыптарға қарсы тұрады. Сүйгендері үшін күресіп, батырлар өздерінің бостандығы мен адамдық қадір-қасиетін қорғайды және әділетсіз қоғамға қарсы шығады.

«Ей, батыр, сен жатырсың ұйқың қанбай,
Мен жүрген бір сорлымын бағым жанбай.
Көрінгенге көз сүзген көрсеқызар,
Әдепсіз қыз дейсің ғой әлдеқандай.
Өз әлімше сынадым мен де сені,
Сен қалай деп ойладың, айтшы, мені?
Қыздан сорлы бола ма бұл жалғанда,
Кез болмаса өзінің сүйер теңі?
Атым — Еңлік, мына шал — менің әкем,
Малы көп, бірақ еркек баладан кем.
Жасында бұл да өзіндей батыр еді,
Қор болып, осы күнде әркімге жем.

Ақын шындықты білуге ұмтылды. Гуманист бола отырып, ол қоғамды қайта құру мүмкіндігі бар екеніне зор үмітпен өмір сүрді. Оның көркем шығармалары мен аудармаларында ағартушылық гуманизмнің ұстанымдары көрсетілген. Әлеуметтік шындықты іздеудің мотиві Шәкәрімнің бірқатар өлеңдерінде кездеседі, мысалы: "Ғалам және өмір", "Адамшылық", "Анық пен танық", "Жастық", "Кәрілік туралы", "Махаббат пен құмарлық", "Ғылымсыз адам хайуан", "Өмір сырын көздесең" т.б. Ш. Құдайбердіұлының лирикасында адамдар арасындағы қарым-қатынас мәселесі, олардың бір-біріне деген жақсы да жаман көз-қарастары, қатыгездік, алауыздық жанжал сияқты көріністер орын тапқан. Ақын адам бойындағы адалдықты, шыншылдықты бағалады. Ол жақсылық пен жамандықтың, шындық пен өтіріктің мәңгілік қақтығысы туралы жазды:

Кісіге адамшылық неге керек?
Адамдық – өзге айуаннан артық демек!
Ит талаған төбеттен қалай дейсің,
Аямай әл келгенін жұлып жемек.
Мейірімсіз қасқырда да күшті өмір бар,
Артылған жерің қайсы онан бөлек?
Үнемі сен жеріңді қайдан білдің?
Бұл дүние кезек берер істі өңгелеп.
Онан қорқып, обырлық қоймасаң да,
Адам боп, хайуаннан болсаңшы ерек!
Жалмағанша, жәрдемің тигізсеңші,
Жығылған, жылағанға болып көмек.
Мархаматты теріс деп кім айтады,
«Адамшылық – сол» дейді тамам зерек.
«Мейірім – жақсы, зұлымдық – жаман» дейсің,
Қасқырлыққа қайтесін құр дөңгелеп.
Жаны ашып жәрдем қылмай өткен адам –
Өсіп, өшіп құлаған бір бәйтерек.

Адам өмірінің құндылықтары туралы ойлауда Шығыстың лирикасымен философиялық үндестік байқалады:

Бейнет көрме, біреуге бейнет берме,
Дүние - алдамшы, өмір - қу деп елірме.

Қамдан, сақтан, қалғып бақ бәле келсе,
Бәрін құдай қылады дегенге ерме. [4].

Осындай ойлармен Шәкәрім оқырманды материалдық байлықта қоршалмайтын адам болудың шынайы мағынасын табуға шақырады:

Сіз қанша жақсылық жинадыңыз, барлығын қалдырыңыз. Содан кейін арман бос. Жақсылық жинап, сіз олармен ғана өмір сүрдіңіз. Бірақ оны өзіңізбен бірге ала алмаңыз. Жақсы жолды жинақтап, сіз олармен ғана өмір сүрдіңіз, сіз осындай мақсаттың мағынасыздығы мен маңыздылығы ретінде түсіндіре аласыз, өйткені өмірдің ақиқаты бұл емес: бірақ қайсысы? Өйткені, сіз өзіңізбен бірге ештеңе ала алмайсыз. «...жақсылық, шындық, сұлулық, адамгершілік-адамдардың рухани ізденістеріндегі экзистенциалды тұрақтылығы, бір нәрсені табудың әртүрлі тәсілдері – өмірдің ең жоғары мәні ...» [1, 215]. Осындай рухани ізденіс Шәкәрімнің барлық шығармаларында байқалады.

Ол моральдық және философиялық мәселелерді "Әділ - Мария" романында, және "Ұш анық" философиялық трактатында көтереді. "Ұмытылған жазбаларда" Шәкәрім ар-ождан адамының тақырыбын дамытады. Ар-ұждан адамгершілікті, Сұлулық пен сүйіспеншілікті қамтиды. Бізді адам ететін ар-ұждан, бұл адамның шынайы шақыруы [2].

Шәкәрім ар-ождан о дүниеде де бар және осыған сену имандылықтың түп- қазығын құрастырады дейді. «Егер бір адам жанның өлген соңғы өмірі мен ұждан соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты», – дейді ғұлама. [3,336].

Афоризмдердің, астарлы әңгімелердің формасы оған өмір философиясын, негізгі моральдық мәселелердегі ұстанымын бейнелі және мәнерлі түрде білдіруге мүмкіндік береді. Сонымен, метафоралық және философиялық тұрғыдан ол адамның мәні мен адамгершілік болмысының маңызды аспектілеріне деген көзқарасын білдіреді:

— "Нағыз обсессивті ойлар және бір тиынға тең келмейтін бос сөзді бағаламайды, өйткені Ақ жаңбыр сияқты қиындық жерге үздіксіз төгіледі. Қуаныш найзағаймен жарқырап, жоғалады. Неге бұл? Ал адам мейірімділіктен гөрі мейірімсіз болғандықтан. - Мен туралы жаман сөйлейтін адам мені өзімнен де жаман ете ала ма? - Арыстан ашық көрінеді. Қарақұрт пен шаян көзге көрінбейді, бірақ олардың шағуы өлімге әкеледі". Ақын «Адал еңбек, ар-ождан ақыл, шынайы жүрек жақсы өмірдің негізі болуы керек» деп есептеді [2, 93].

Шәкәрімнің пікірінше, адамның адамгершілікке жетуінің мәні мынада: "Мен адамның қарапайымдылығын, әділдігін, олардың бірлігіндегі мейірімділікті мұсылман сөзі, оны ар-ождан деп атаймын. Ар – ұждан. Бұл не? Оны кім жасайды? Кейбіреулер жауап бере отырып, бұл адамгершілік, абырой дейді. Менің ойымша, бұл ар-ұждан туралы айту сияқты" [3, 71].

Ақын өз шығармаларында ғалам туралы да, адамның жердегі орны мен мақсаты туралы да ойлады.

Шәкәрімнің еңбектерінде Құдай туралы білімге жетелейтін жоғары рухани махаббат философиясы ұсынылған. Рухани махаббат жолымен жүретін ақын-философтың пікірінше, Жан жоғары идеалдармен жарықтандырылған. Махаббат өмірді құтқаратын мағынаға ие, ол адамға өмірдің ішкі мағынасын ашады.

Ағартушы адам өлімнен және адамгершіліктен Қорықпайды:

Өлім мені қорқытпайды және менің армандарым өлмейді,
Мені ешкім, тіпті сен де қорлай алмайды! (Қош бол, халқым!)

Қазақ ақыны мен философының шынайы даналығы оның көзқарастары мен терең рухани ізденістері мен сұрауларының кеңдігінде ғана емес, сонымен қатар ол беделді адамның айтқанын сенімге қабылдай отырып, жастарды өз ақыл-ойын еркін және бейтарап, парасаттылықпен пайымдауларды зерделеуге және сыни тұрғыдан бағалауға шақырады [3].

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы осылайша оның өзіндік ерекшелігін көрсетеді: поэзия мен философиялық прозадағы моральдық проблемалар біздің алдымызда жоғары руханият пен көркемдік шеберлік әлемін ашады. Оның көркемдік дүниетанымында гуманизм мен ағартушылық, жоғары адамгершілік және философиялық дүниетаным тоғысқан.

Шәкәрім бізге керемет шығармашылық мұра қалдырды, біраз уақыттан кейін ақынның тағдыры оның даналығы бізге адамгершіліктің жандануына және қазақ поэзиясы мен прозасының одан әрі дамуына үміт береді:

Мен кетемін,
келеді тағы өмірге мендей,
Олар мінді көреді,

қисық жерін жөндей.

Бара-бара айқындалып ақтық істің анығы,
Адасқанмен, хақиқатқа қоймақ емес сенбей.

Шәкәрім 1931 жылы дүниеден кетті. Зұлымның, сұмның қолынан асыл адам қаза тапты. Қаныпезерлер оның сүйегін құдыққа тастайды, туыстары кейін мүрдесін тауып жерлеген. Кісі өлтірген жауыздар қылмыстарын бүркеу үшін оның соңынан неше түрлі жала жауып, кара қағаздар жазып, Шәкәрім атын тарихтан өшіруге бар күштерін аямаған. Өмір бойы ақ пен кара, әділдік пен зұлымдық алысып келсе, сол зұлымдықтың бір құрбаны Шәкәрім болды. Оның атыда, бай мұрасы да зұлымдық шырғауынан көпке дейін шыға алмады. Оған ұзақ жылдар бойы буржуазиялық ұлтшыл «Алаш» партиясының қызметіне, Совет өкіметін орнатуға қарсылар тобына қатысы бар деген кінә тағылды, оның аты аталмайтын болды. 1958 жылы ССРО -ның бас прокуроры Шәкәрімді толық ақтады. Онда «Шәкәрім атына кір келтірген деректер жоқтығынан ақталғаны мәлімделінді. [4]. Кейінгі жылдары жазған көптеген өлеңдері мен шығармалары жоқ болып кеткен. Ал, осы күнге бізге жеткен ақынның еңбектері бізге мәңгі мұра!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сулеева Г.С. Куракбаева С.Т. Темиргалиева А.Д. Кажикаримова А.Е. Духовность как продукт и фундаментальное основание культуры // Хабаршы. Вестник. Серия «Филологические науки». №3 (49), Казахский национальный педагогический университет им. Абая. г. Алматы, 2016 г. С. 214-217.

2. Ш. Құдайбердіұлы, *Үш анық* [Мәтін] : монография / Алматы : Қазақстан және "Ғақлия" ғылыми-әдеби орталығы, 1991. - 80 б.

3. Т.Х. Ғабитов, С. Е. Нұрмұратов- Философиялық энциклопедия. – Алматы, 2021. – 527 б.

4. Ш.Құдайбердіұлы, Жол табалық ақылменен шығармаларының 1 томдық жинағы. Халықаралық Абай клубы, 2006.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Косманова Арай Бейсенгазиевна, Баймамырова Аулым Мейрамовна ХУДОЖЕСТВЕННО-ПРАВСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Ш. КУДАЙБЕРДИУЛЫ (К 165-ЛЕТИЮ)

В статье рассмотрены своеобразие творчества Ш.Кудайбердиева, его духовная и мировоззренческая проблематика. Определен круг духовных вопросов, поднимаемых в творчестве казахского поэта-философа. Среди них: место человека на земле, борьба добра и зла, правда и ложь, несправедливость и отсталость казахского общества, свобода и достоинство человечества, правда и сознание.

Выделяя лирические поэмы и философские трактаты Шакарима, автор статьи выявляет ключевые аспекты социальной и нравственной установки поэта. Познание истины силой поэтического слова и вера в человеческую душу составляют основу философского гуманизма и художественного образа мира Шакарима.

Произведения поэта – это высокодуховная, глубокая философия любви, ведущая к самопознанию и открытию человеческой души.

Ключевые слова: идейно-нравственные проблемы, предназначение человека, истина, знание, лирика, поэт и философ, художественное мастерство, гуманист-просветитель.

Kosmanova Arai Beisengaziovna, Baimamyrova Aulym Meiramovna ARTISTIC AND MORAL PROBLEMS IN THE WORKS OF SH. KUDAIBERDIULY (TO THE 165TH ANNIVERSARY).

The article examines the originality of Sh. Kudaiberdiev's creativity, his spiritual and worldview issues. The range of spiritual issues raised in the works of the Kazakh poet-philosopher is determined. Among them: the place of man on earth, the struggle of good and evil, truth and lies, injustice and backwardness of Kazakh society, freedom and dignity of humanity, truth and consciousness.

Highlighting the lyrical poems and philosophical treatises of Shakarim, the author of the article reveals the key aspects of the poet's social and moral attitude. Knowledge of truth through the power of the poetic word and faith in the human soul form the basis of Shakarim's philosophical humanism and artistic image of the world.

The poet's works are a highly spiritual, deep philosophy of love, leading to self-knowledge and the discovery of the human soul.

Keywords: ideological and moral problems, human destiny, truth, knowledge, lyrics, poet and philosopher, artistic skill, humanist educator.

List of used literature:

- 1 Suleeva G.S. Kurakbaeva S.T. Temirgalieva A.D. Kazhikarimova A.E. Spirituality as a product and fundamental basis of culture // Khabarshchy. Vestnik. Series "Philological Sciences". No. 3 (49), Kazakh National Pedagogical University named after Abaya. d. Almaty, 2016. S. 214-217.
2. Sh. Kudaiberdiuly, Three clear [Text]: monograph / Almaty: Kazakhstan and "Hakliya" scientific and literary center. 1991. - 80 p.
3. T.H. Gabitov, S. E. Nurmuratov - Philosophical encyclopedia. - Almaty, 2021. - 527 p.
4. Sh. Kudaiberdiuly, 1-volume collection of Zhol tabalik's intellectual works. International Abay Club, 2006.

УДК 159.99

МРНТИ 15.01.07

Никифорова Ольга Владимировна

к.п.н., доцент кафедры «Педагогика»

Академия «Bolashaq», город Караганда Республика Казахстан

agir2754@mail.ru

Таликова Галия Тюляковна

Старший преподаватель кафедры «Педагогика»

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

talikova_galya@mail.ru

СОВМЕЩЕННОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ УЧАСТНИКОВ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Данная статья посвящена психологическому анализу профессионального статуса современного педагога как источника личностного развития обучающихся в условиях технологизации образовательного процесса, когда актуализируется потребность «отраженной субъектности», персонализации и совмещенности психологических систем в диаде «учитель-ученик».

Ключевые слова: технологизация образовательного процесса, «отраженная субъектность», персонализация, смысловая картина мира, парадигма субъект-субъектных отношений, «надситуативная активность», диалогическое постижение личности.

Динамизм кардинальных изменений, происходящих в мировом образовательном пространстве, связан с утверждением той системы новых «моделей должного», в которой «человек становится системообразующим фактором, ядром нового мировоззрения». При этом его отношение содержит оценку не только мира как объективной реальности, но и своего места в нем и представления о собственных возможностях, которые требуют своей реализации: саморазвития, самопроявления, самосуществования.

Именно поэтому современный образовательный процесс ориентирован на «культивирование уникального опыта личности», который выступает в качестве не только источника, но и ценностного горизонта образования.

Это предполагает такое профессиональное самоопределение педагога, которое бы позволяло обретать собственный уникальный опыт через «способность превращать собственную жизнедеятельность в предмет практического преобразования» [1].

Безусловно, новая в психологии парадигма «порождения», делающая ставку на развитие и реализацию творческих возможностей личности, способной раздвигать границы своего мира, предполагает адекватную педагогическую позицию. Именно это требование, исходящее из постижения сложности психологического устройства человека как явления сверхнормативной природы, и определяет необходимость осмысления детерминации творческого педагогического труда. В современных условиях нам представляется уместным вспомнить мысль, которая чрезвычайно актуально сегодня: «те педагогические воздействия, которые не соответствуют психологическим законам, никогда не достигнут желаемой цели» [2].

И это неслучайно, поскольку все возрастающий процесс технологизации жизни общества усиливает озабоченность личностным статусом педагога – тем ценностным началом, которым он должен обладать в современном образовательном процессе.

Мы полагаем, что данную позицию, определяющую основу субъектного начала трансформации образования, можно соотнести с концепцией персонализации личности А.В. Петровского и В.А. Петровского [3].

Авторы концепции исходят из представлений о личности как способности индивида «обуславливать изменения значимых аспектов индивидуальности других людей, быть субъектом преобразования поведения и сознания окружающих через свою отраженность («персонализированность») в них».

Мы полагаем, что «отраженная субъектность», воплощающая в себе представление о личностном аспекте бытия человека в мире как формы его активного «идеального» присутствия в жизни других людей и выступает как один из источников социально обусловленного самодвижения личности, ее развития и, одновременно, как причина преобразований в системе отношений к миру других людей.

Проецируя концепцию персонализации личности на профессионально-педагогическую деятельность, можно констатировать: педагог, персонализируясь в ученике, студенте идеально присутствует в нем как активное начало, изменяющее взгляд его на мир и самого себя, формирующее новые побуждения, выводящее к новым целям. Можно полагать, что педагог, выступая для обучающегося как источник новых ценностей и смыслов, тем самым помогает ему конструировать и дополнять то, что А.Г. Асмолов называет «смысловой картиной мира» [1].

Однако, здесь, на наш взгляд, важно отметить следующее положение: преобразующая творческая деятельность, направленная на других, предваряется творчеством, направленным на себя. Притязаяющий направить творчество других «сам прежде всего должен быть не только извне направленным..., но реально совершающим его находящимся в нем, бытийственно погруженным в его имманентную диалектику... творчество постижимо только творчеством же – оно постижимо лишь изнутри...» [4].

Только педагог, способный развернуть деятельность, протекающую «над порогом ситуативной необходимости», «за пределами требуемого», «поверх барьеров», направленную на «конструирование, порождение, созидание нового» [4], и способный к нормотворчеству, может за счет персонализации производить те изменения в ценностно-смысловой структуре образа мира учеников, которые бы давали возможность раздвигать границы собственного мира, уникального в каждом случае «смыслового поля».

И нельзя не согласиться с тем, что переживаемый нами этап обновления жизни общества именно персонализация выступает в виде социального заказа как «ценностно закрепленная форма социальной потребности», поскольку личностное как системное качество учителя и ученика начинает выступать в виде особой социальной ценности, своеобразного образца для освоения и реализации в современном педагогическом творчестве.

Именно поэтому в методологическом подходе к проблеме ценностного статуса современного педагога для нас определяющим ориентиром является концепция развития личности в межличностных взаимодействиях: изменяя других, личность тем самым изменяет себя, и ее вклады в других есть изменения и преобразование ее собственных личностных характеристик. Вспомним, что Л.С. Выготский, указывая на «совмещенность психологических систем», совмещенность сознания, утверждал: «Через других мы становимся собой». Поэтому не случайно через потребность в персонализации открывается проблема «потребности быть личностью»: «В единстве с потребностью

в персонализации, являющейся источником активности субъекта, в качестве ее предпосылки и результата выступает социально генерированная, собственно человеческая способность «быть личностью» [5].

Таким образом, межсубъектность выступает как конституирующее начало личности, и обретение себя (через свою личностную представленность в других) обеспечивает процесс персонализации, «совмещенность сознания», «совмещенность психологических систем» в системе «учитель-ученик».

Концептуальные начала межсубъектности, персонализации определяют фундаментальные основы педагогического творчества в современных условиях. Проявление в другом человеке его сущности посредством отношения к нему в соответствии с его сущностью предполагает, что «Я» субъекта выступает исходным пунктом как его определения, так и его сущности. В связи с этим можно утверждать, что творческая преобразующая деятельность педагога, направленная на себя и на учащихся, предполагает признание субъектности обоих и указывает на то, что они «учтены» не как средство, функция («учитель», «ученик»), а в их уникальной роли – высшей ценности.

Итак, мы можем зафиксировать переход психологических идей о сущности человека в педагогические представления: проявление гетеростазической природы учителя и ученика, характерное для высшего уровня их системной организации и являющейся особым социальным качеством, выступает не только условием, но и конечной целью современного образования.

Если педагог не относится к себе как к субъекту, т.е. не стремится реализовать личностные возможности через желание творчески действовать, то он не сможет перейти на новое отношение к ученику (как субъекту) и не признает за ним право быть таковым. Новое ценностное отношение педагога к себе порождает новое ценностное отношение к ученику и, кроме того, персонифицируется (присваивается) учеником как новое отношение его к себе.

И мы полагаем важным подчеркнуть, что такая педагогическая ситуация в современных условиях исключает тотальное непротивление внешнему воздействию императивного характера – признание личностной самооценности в ней педагога и ученика проецирует свободу выбора влияния извне согласно логике личностного самоопределения каждого.

Можно сделать вывод, что позиция современного педагога в системе «субъект-субъект» преодолевает парадигму, которая редуцировала «человеческое в человеке» и ориентируется на связанные между собой процессы персонализации и персонификации как реальную диалектику педагогического процесса.

Для нас важно констатировать, что в современных условиях профессиональное творчество, реализующее стремление педагога включить свое «Я» в сознание и чувства учеников посредством активного участия в совместной деятельности, приобщить их к своим смыслам и ценностям, поднимает на новый уровень значимости выстраивание коммуникативного поля.

И это не случайно, потому что именно в состоянии диалога две личности – учитель и ученик – начинают образовывать общее жизненное пространство, создавать единое эмоциональное «событие», в котором воздействие в обычном, объектном, монологическом смысле этого понятия перестает существовать, уступая место психологическому единству учителя и ученика. В этом пространстве разворачивается творческий процесс взаимо-раскрытия и взаимо-развития, создаются условия для самоактуализации и самореализации обоих участников педагогического общения.

Именно поэтому учитель, чья «надситуативная активность» способна преодолевать обусловленные рамками ситуации ограничения и обеспечить выход «за пределы» исходной деятельности, в своем стремлении (через свою отраженность в учениках) перевести их жизненные смыслы на уровень личностных ценностей, безусловно ориентирован на «диалогическое постижение личности» [5]. Этот подход предполагает не только равенство партнеров, эмоциональную открытость и доверие к другому человеку, но и (что выступает определяющим) «принятие его как ценности в свой внутренний мир для взаимного личностного развития и творческого соучастия» в нем.

М.М.Бахтин видит в диалоге не средство, а сущность сознания. И поэтому не случайно диалог для М.М.Бахтина есть «психологический эквивалент диалектики сознания». Вот почему для него «само... бытие человека... есть глубочайшее общение. Быть - значит общаться. Абсолютная смерть (небытие) есть неуслышанность» [5].

Педагог, профессионально реализующий себя в системе «субъект-субъект», «обречен» на «диалогическое постижение личности»: если «монологическое вещание», как отмечает А.У Хараш, ориентировано на «уплощенность, директивность, личностное нивелирование и, в конечном счете, бессубъектность, то диалог предполагает «гетерогенность и инаковость», оставляя «право другому

быть другим», право саморазвития и самореализации, утверждая субъектность, а значит, свободу и новую этику отношения к человеку.

Конституирующие позиции диалогических отношений – «Я... не могу стать самим собою без другого; я должен найти себя в другом, найдя другого в себе» [5, 312] - подталкивают нас к мысли о том, что диалог является личностнообразующим видом деятельности и на основании этого, выступает базальной составляющей творческое педагогического труда.

Диалогизация современных коммуникативных стратегий предполагает проникновение учителя в особенности внутреннего мира ученика, понимание источников его активности, возможностей, своеобразия его ценностно-смысловой позиции и вместе с тем осознание достоинств и недостатков собственной личности, проявляющихся во взаимодействии с учащимися.

Согласитесь, нельзя поспорить с тем, что только у реально оценивающего собственную личность педагога появляется возможность адекватно понимать ученика, уходить от стереотипии и предвзятости в его восприятии и принимать самооценку его личности.

Иными словами, учитель, обеспечивающий возможность творческой деятельности для себя и своих учеников, направлен также и на процесс самопознания, развития своих рефлексивных способностей. Следовательно, именно рефлексия открывает педагогу возможность переосмыслить движение собственной педагогической деятельности и перестроить ее таким образом, чтобы появились условия реализации сверхнормативной сущности как его самого, так и ученика.

Именно поэтому мы полагаем важным ответить, что реализация творческой преобразующей деятельности современного педагога предполагает глубокое знание им природы человеческой личности, закономерностей ее развития, - или, что то же самое, высокий уровень востребованности психологических знаний.

Таким образом, в условиях развивающегося динамизма социальной ситуации, а поэтому все более стремительно возрастающей технологизации современного образования именно психологическая компетентность открывает педагогу не только разнообразные возможности побуждения профессиональной деятельности в поиске адекватных ожиданиям учеников информационных каналов передачи познавательной фактологии, но прежде всего актуализирует потребность в личностной «представленности педагога в учениках», что через «совмещенность психологических систем» участников образовательного процесса выступает источником их жизненного самоопределения и саморазвития.

Список использованной литературы:

1. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. – М.: Смысл. – 2019.
2. Ушаков Д.В. Языки психологии творчества: Я. А. Пономарев и его школа / Психология творчества. Школа Я. А. Пономарева / Под ред. Д. В. Ушакова. М.: Изд-во «Институт психологии РАН». 2006. С. 19-143.
3. Петровский В.А. Человек над ситуацией. – М.: Смысл, 2010. – 559с.
4. Исаев Е. И., Слободчиков В. И. Психология человека. Введение в психологию субъективности. – ПСТГУ.- 2013
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Национальное образование. - 2016
6. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: 2015.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Никифорова Ольга Владимировна, Галикова Галия Тюляковна ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ

Бұл мақала "шағылысқан субъективтілік" қажеттілігі, "мұғалім-оқушы" диадасындағы психологиялық жүйелерді жекелендіру және біріктіру қажеттілігі өзектендірілген кезде білім беру процесін технологияландыру жағдайында білім алушылардың жеке дамуының көзі ретінде қазіргі педагогтың кәсіби мәртебесін психологиялық талдауға арналған.

Тірек сөздер: білім беру үдерісін технологияландыру, «шағылысқан субъективтілік», даралау, әлемнің семантикалық суреті, субъект-субъект қатынастарының парадигмасы, «жағдаяттан жоғары белсенділік», тұлғаны диалогтік түсіну.

Nikiforova Olga Vladimirovna, Talikova Galiya Tyulyakovna THE COMBINATION OF PSYCHOLOGICAL SYSTEMS OF PARTICIPANTS IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

This article is devoted to the psychological analysis of the professional status of a modern teacher as a source of personal development of students in the conditions of technologization of the educational process, when the need for "reflected subjectivity", personalization and combination of psychological systems in the teacher-student dyad is actualized.

Key words: technologization of the educational process, "reflected subjectivity", personalization, semantic picture of the world, paradigm of subject-subject relations, "supra-situational activity", dialogical comprehension of personality.

List of used literature:

1. Asmolov A.G. Personality psychology: cultural and historical understanding of human development. – M.: Meaning. – 2019.
2. Ushakov D.V. Languages of creativity psychology: Ya. A. Ponomarev and his school / Psychology of creativity. School of Ya. A. Ponomarev / Ed. D. V. Ushakova. M.: Publishing house "Institute of Psychology RAS". 2006. pp. 19-143.
3. Petrovsky V.A. A man above the situation. – M.: Smysl, 2010. – 559 p.
4. Isaev E.I., Slobodchikov V.I. Human psychology. Introduction to the psychology of subjectivity. – PSTGU.- 2013
5. Vygotsky L.S. Thinking and speech. – M.: National education. - 2016
6. Bakhtin M.M. Problems of Dostoevsky's poetics. – M.: 2015

УДК 373.1
МРНТИ 14.25.05

Исакова Акбота Алихановна

Учитель начальных классов

Fanitta_90@mail.ru

КГУ "СОШ №62", Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена экологическому воспитанию младших школьников. Автор акцентировал внимание на развитии экологической культуры детей в условиях начальной школы, показал возможности воспитания экологической культуры путем проведения уроков и внеклассных мероприятий. Показывает необходимость применения различных методов и приемов в формировании ценностных ориентаций, эмоционально положительного восприятия природы.

Ключевые слова: экологическая культура, урок, экология, экологическое сознание, компонент, воспитание, младший школьник

Проблема экологического воспитания обучающихся в последние годы приобрела особую актуальность. Это связано, в первую очередь, с теми изменениями, которые происходят в современном казахстанском обществе и образовании. Одним из важных условий развития нашего общества является необходимость формирования экологического сознания, повышение уровня экологической воспитанности граждан, что позволит признать ценность природы и определить эффективные пути взаимодействия с ней в повседневной жизни.

Экологическому воспитанию уделяется достаточно большое внимания на всех уровнях образования, т.к. в рамках экологического воспитания у обучающихся формируется доброе и уважительное отношение ко всем объектам живой и неживой природы, осознание ценности всех её проявлений, независимо от их практической пользы.

Особое внимание экологическому воспитанию уделяется в условиях начальной образования. Начальное образование является периодом интенсивного накопления знаний младших школьников об окружающем мире, этапом усвоения правильных моделей поведения в отношении к природе, поэтому именно в начальной школе существует необходимость создания таких педагогических условий, которые способствовали бы формированию у детей потребности беречь природу и избегать потребительского отношения к ней. В младшем школьном возрасте такие потребности формируются на основе расширения экологических знаний, повышения уровня экологической культуры и накопления положительного практического опыта взаимодействия миром природы

Обучение в начальной школе является важнейшим этапом в становлении научно-познавательных, деятельностных, эмоционально-ценностных отношений к окружающей среде, в основе которого лежит чувственное и рациональное познание ребенком природного и социального окружения человека.

По- мнению Н.В. Сидельниковой, экологическое воспитание младших школьников способствует осознанию каждым младшим школьником того факта, что он является всего лишь частью природы, пониманию необходимости сохранения всего многообразия жизни на нашей планете. Экологическое воспитание младших школьников, по мнению автора, предполагает личное посильное участие младших школьников в решении экологических проблем, воспитание у них доброты, формирование ответственного отношения к природе и к людям.

Поступление в начальную школу является очень важным этапом в жизни каждого ребёнка. Появляются новые обязанности, усложняются правила и нормы поведения, возрастают требования со стороны родителей и педагогов. Ведущими видами деятельности младшего школьника с позиции возрастной психологии становятся учение и труд, т.е., учебная деятельность.

Младшие школьники в сфере экологического воспитания имеют очень ограниченные представления о многообразии действий и поступков, выражающих заботу о природе или причиняющих ей вред. Но вместе с тем они вполне понимают необходимость заботливого отношения к природе, руководствуясь в их чувствах нравственно - эстетическими мотивами:

Экологическое воспитание младших школьников имеет свои специфические особенности что обусловлено возрастом детей.

К особенностям младшего школьного возраста, которые могут положительно влиять на процесс формирования у детей экологической культуры можно отнести:

- природную любознательность детей;
- высокую эмоциональную отзывчивость и доверчивость детей;
- веру в положительный авторитет учителя и родителей.

Младшие школьники, в отличие от более взрослых людей, очень близки к природе, доверчивы и эмоциональны, поэтому их легче научить любить и ценить природу. Это проявляется в большом интересе детей к окружающему природному миру, в наличии желания наблюдать за происходящими природными явлениями, в стремлении ухаживать за животными и растениями.

Проведенный анализ литературы показал, что в процессе формирования экологической культуры у младших школьников можно выделить три уровня.

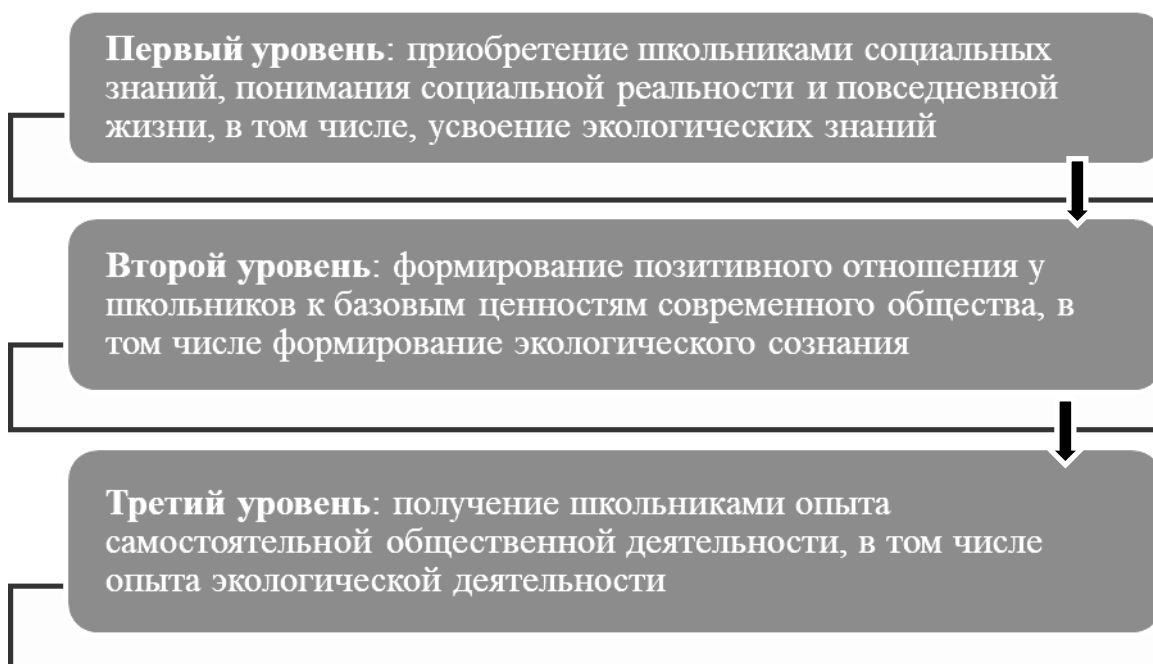

Рисунок 1. Уровни формирования экологической культуры у младших школьников

Бобылева Л.Д. определяет в структуре экологической культуры младшего школьника следующие главные компоненты: интерес к природе, знания о природе и ее охране, эстетические и нравственные чувства к природе, позитивную деятельность в природе, мотивы, определяющие поступки детей в природе.

По мнению Дерябо С.Д., у учащихся начальной школы отношение к природе в первую очередь проявляется в когнитивной сфере, так как подавляющее большинство учащихся увлечены самим процессом познания, а приобретенное умение читать позволяет им самим находить ответы на свои вопросы.

Исходя из вышеизложенного, проведенный анализ психолого-педагогической литературы позволил нам утверждать, что результатом экологического образования и воспитания в начальной школе является сформированная у младшего школьника экологическая культура, которая включает в себя: экологическое сознание (ценностно-смысловой компонент), экологическое мышление (информационно-познавательный компонент), экологически ответственное поведение и гуманную природоохранную деятельность (мотивационно – деятельностный компонент).

При этом, важно отметить, что каждый из представленных компонентов экологической культуры младших школьников является относительно самостоятельным элементом.

Токарева М.А. полагает, что эффективность формирования экологической культуры у детей в начальной школе напрямую зависит от получения и освоения детьми конкретных знаний о предметах и явлениях живой и неживой природы, т.е., от правильно организованного целенаправленного и систематического воздействия педагога на учащихся. Следует отметить, что, по мнению автора, в процессе экологического воспитания детей должна сохраняться тесная преемственность в системе «Дошкольное образовательное учреждение – Начальная школа», несмотря на наличие существенных трудностей при этом. Например, в детском саду ведущими методами обучения являются наглядные, а в начальной школе преобладает вербальная подача информации - словесные методы. Кроме того, в педагогической практике существует недостаточное количество сквозных экологических программ по дошкольному и начальному образованию, базирующихся на интеграции психофизиологического, духовно-эстетического и интеллектуально-когнитивного направлений развития личности ребенка.

В начальной школе у учащихся закрепляются те знания, которые были приобретены детьми на этапе дошкольного образования и постепенно вводятся новые экологические понятия с углублением и расширением их содержания.

К основным видам детской деятельности в младшем школьном возрасте можно отнести учебу, труд и игру. Следовательно, эффективность экологического воспитания младших школьников во многом будет определяться правильной организацией деятельности детей в процессе учебной и внеучебной работы. В процессе экологического воспитания нужно сделать так, чтобы благие намерения младших школьников могли реализоваться конкретными в поступках во взаимодействии с

природой. Наряду с учителями, большое влияние на детей младшего школьного возраста оказывают семья, внешкольные воспитательные мероприятия и средства массовой информации.

Большую роль в процессе экологического воспитания младших школьников играют специально организованные экскурсии в природу, где детям предоставляется возможность увидеть природные объекты в естественной среде обитания. Не менее эффективной формой экологического воспитания младших школьников являются туристические походы, в ходе которых не только расширяется запас экологических знаний, но и формируется эстетический взгляд на природу.

Таким образом, грамотное использование различных методов обучения в работе с детьми в ходе учебных занятий и внеучебной деятельности, возрастные особенности младших школьников способствуют формированию основ экологической культуры, что и является целью экологического воспитания в период обучения в начальной школе.

Список использованной литературы:

1 .Сихимбаева С.М., Рысбаева Г.А., Баймаханбетова М.А., Жияшева Ж.Ш. Экологическое воспитание детей в начальных классах // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. - №4

2. Гонина О.О. Компетентностный подход как основа моделирования результатов образования // Дистанционное обучение: методы и приемы. Сборник статей. Отв. редактор И.С. Юхнова. Нижний Новгород, -2020. -С. 52-58.

3. Драчева М.В. Особенности организации урочной и внеурочной деятельности в начальной школе // Актуальные вопросы теории и практики развития научных исследований. Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. Стерлитамак, 2020. -С. 41-44.

4. Землянская Е. Н. Педагогика начального образования: учебник и практикум для вузов. - Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 247 с.

5. Педагогика начального образования. Учебник для вузов /Под ред. С.А.Котовой. - СПб.: Питер, 2017. - 336с.1– С.42-47.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исакова Ақбота Әлиханқызы
КММ№62, Караганды, Қазақстан Республикасы

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала кіші мектеп оқушыларына экологиялық тәрбие беруге арналған. Автор бастауыш мектеп жағдайында балалардың экологиялық мәдениетін дамыту мәселелеріне тоқталып, экологиялық мәдениетті сабақтар мен сыныптан тыс жұмыстар арқылы дамыту мүмкіндіктерін көрсеткен. Құндылық бағдарларын және табиғатты эмоционалды жағымды қабылдауды қалыптастыруда әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдану қажеттілігін көрсетеді.

Тірек сөздер: экологиялық мәдениет, сабақ, экология, экологиялық сана, компонент, тәрбие, кіші мектеп оқушысы

Isakova Akbota Alikhanovna.

FEATURES OF ECOLOGICAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article is devoted to environmental education of junior schoolchildren. The author focused on the development of children's environmental culture in primary school conditions, and showed the possibilities of developing an environmental culture through lessons and extracurricular activities. Shows the need to use various methods and techniques in the formation of value orientations and an emotionally positive perception of nature.

Keywords: ecological culture, lesson, ecology, environmental consciousness, component, education, junior schoolchild

List of used literature:

1. Sikhimbaeva S.M., Rysbaeva G.A., Baimakhanbetova M.A., Zhiyasheva Zh.Sh. Environmental education of children in primary school // International Journal of Experimental Education. – 2014. - No. 4
2. Gonina O.O. Competence-based approach as the basis for modeling educational outcomes // Distance learning: methods and techniques. Digest of articles. Rep. editor I.S. Yukhnova. Nizhny Novgorod, -2020. -WITH. 52-58.
3. Dracheva M.V. Features of the organization of classroom and extracurricular activities in elementary school // Current issues in the theory and practice of the development of scientific research. Collection of articles based on the results of the International Scientific and Practical Conference. Sterlitamak, 2020. -S. 41-44.
4. Zemlyanskaya E. N. Pedagogy of primary education: textbook and workshop for universities. - Moscow: Yurayt Publishing House, 2020. - 247 p.
5. Pedagogy of primary education. Textbook for universities / Ed. S.A. Kotova. - St. Petersburg: Peter, 2017. - 336 pp. 1– pp. 42-47.

УДК 81.373
МРНТИ 11.25.41

Диканбаева Сайра Алкеевна
«Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

ВНЕАУДИТОРНОЕ ЧТЕНИЕ В КУРСЕ ПРАКТИЧЕСКОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

Автор статьи рассматривает вопрос о роли внеаудиторного чтения в курсе практического русского языка в ВУЗе. Необходимость изучения русского языка на более высоком, чем разговорный уровень в быту, основана не только протяженной границей с Россией, но и возможностью приобрести специальные знания в области науки, культуры и т.д. Проводится работа с текстами-отрывками из произведений русской и мировой художественной литературы на русском языке, работа с текстами писателей-казахов билингвов при выполнении заданий для СРС. Такой вид чтения помогает решению проблемы лингвострановедческого образования студентов.

Ключевые слова: языковая политика в Казахстане, лингвистика, облигаторная художественная литература, аккультурация личности, лингвокультурная ассимиляция, функционирование русского языка

Идея гармонии в международных связях выражается в росте потребности в разностороннем общении. В новых концепциях образования Республики Казахстан повышена значимость изучения языков, в том числе русского, для обучающихся на государственном (казахском) языке.

Следует отметить, что за последние двадцать лет произошли значительные изменения в функционировании русского языка в Казахстане.

В Конституции СССР не было положения о государственном языке и законы публиковались на языках союзных республик, гарантировалось образование на родном, языке, русский язык имел статус «языка межнационального общения».

В суверенной Республике Казахстан казахский язык провозглашён как государственный, русский язык имеет статус официального языка. Статья 7, пункт 2 Конституции РК гласит: «в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык».

В Республике Казахстан нет, как в Российской Федерации, Закона о государственном языке; Конституцией Республики Казахстан и Законом «О языках в Республике Казахстан» гарантируется свободное развитие языков народов нашего многонационального государства. Законы РК призваны обеспечить цивилизованность языковой политики, толерантность и взаимопонимание, уважительное отношение к языковому и культурному разнообразию в нашем государстве [1].

За годы суверенитета страны выросло поколение, для которого владение русским языком на хорошем уровне (т.е. умение хорошо читать, писать, правильное произношение, знание основных произведений классической русской литературы и знакомство с содержанием широко известных произведений мировой литературы на русском языке, а также русскоязычных писателей - этнических казахов), не является общепринятой нормой, как это было в едином советском государстве. Многие выпускники сельских школ с государственным языком обучения плохо владеют русским языком, зачастую лишь на уровне элементарных формул речевого этикета и лексики бытовой сферы [2].

Необходимость владения русским языком на более высоком уровне объясняется не только географическими условиями (самая протяжённая в мире сухопутная граница - это граница Республики Казахстан с Российской Федерацией); не только традицией и стремлением сохранить имеющиеся знания, но и наличием языковой среды, особенно в условиях города, целями профессионального общения и возможностью приобрести более обширные специальные знания, работая с научной литературой, а также высокой конкурентоспособностью русского языка и его

статуса как одного из шести мировых языков. К тому же в будущем нынешние студенты по окончании вуза могут стать предпринимателями, а свободное владение русским языком необходимо в интересах успешного бизнеса с соседними государствами на постсоветском пространстве и с русскоговорящими деловыми партнерами - эмигрантами из бывших советских республик в странах дальнего зарубежья. Таким образом, мотивация изучения русского языка остаётся высокой.

В практическом курсе русского языка подготовка, презентация, закрепление и активизация страноведческих сведений и соответствующего языкового материала является одной из основных лингводидактических задач. В статье рассматривается один из аспектов данного вопроса - работа с текстами (отрывками, при этом обязательно сообщается краткое содержание произведения - источника) из художественной литературы на русском языке. Это могут быть произведения как русской, так и мировой литературы, и произведения русскоязычных авторов постсоветского пространства и дальнего зарубежья [3].

Обратимся прежде всего к классической русской литературе. Обучение языку предполагает аккультурацию личности. Являясь фактами национальной русской культуры, произведения литературы содержат важнейшие исторические сведения. Процесс освоения российской действительности через литературу на естественном языке осуществляется более успешно благодаря возможности эмоционального восприятия.

Главным критерием отбора служит облигаторность (по терминологии Е. М. Верещагина и Г. М. Костомарова) художественных текстов. Облигаторными называются обязательные для знания каждым образованным человеком произведения литературы и искусства [4].

Облигаторная художественная литература - это необходимая часть национально - культурного самосознания, проверенная временем, это сравнительно небольшое количество (0,1 часть от общего числа) произведений русской и советской художественной литературы. Содержание таких книг всегда актуально, современно в силу общечеловеческой значимости проблематики, они пополняют духовное сознание читателя. Эти книги представляют собой классику, шедевр, единодушно признанный большинством людей, каждая из них - яркое явление русской национальной культуры. По определению исследователей, облигаторность предполагает также актуальный историзм (т.е. информацию о фактах, известных каждому русскому) и высокую познавательную и лингвострановедческую ценность. Отражая жизнь и психологию народа, облигаторные произведения художественной литературы способствуют пониманию русского менталитета, сфера их действия не только литература. Благодаря высокой художественной ценности, облигаторные произведения служат источником создания фильмов, картин, скульптур, музыкальных произведений. Знакомство с народом страны изучаемого языка через художественную литературу повышает эффективность процесса аккультурации личности и лингвокультурной ассимиляции [5].

Также критериями отбора текстов (фрагментов, несущих определенную смысловую нагрузку) служат частотность представления произведения в школьных хрестоматиях, реализм, морально-нравственные ценности и ориентация на лингвокультурное взаимодействие. Включаем в список по выбору сочинения классиков мировой, русской и советской литературы, литературы русского зарубежья, русских писателей - лауреатов Нобелевской премии (фрагменты из произведений, стихотворения). Как известно, общечеловеческие представления универсальны, т.к. отражают эмоции (радость, гнев, печаль, страх, различные влечения), которые в национальной литературе выражаются текстами и образами, обусловленными национальными особенностями культуры [6].

В казахоязычной аудитории вызывает интерес и работа с текстами писателей - билингов, казахов, для которых русский язык стал языком творчества. Это произведения прозаиков А. (Алимжанова, С. Санбаева, М. Магауна, молодого фантаста Ш. Исламбакиева (роман «Планета Демакс»), поэтов О. Сулейменова, Б. Канапьянова, лауреата литературного конкурса Б. Кенжеева (за сборник «Крепостной остывающих мест»), который проживает в Канаде. Эти авторы помогают понять, как развивается современная литература Казахстана в контексте общемировой цивилизации, под влиянием новых культурных веяний и с учётом национальных особенностей и интересов.

В языке объективно существует способность быть выраженным и индивидуализировано воспринятым, как указывал в своих работах профессор Х.Х. Махмудов. Слово как единица стилистической системы автора позволяет говорить об индивидуализации языка художественной литературы.

В контексте произведений автора - билинга слово выражает авторское мироощущение, эстетические взгляды и национальный менталитет. Приведем пример: казахское слово «айналайын» - это (ласковое обращение к дорогому человеку, восходит к обряду баксы - шамана, который кружился

вокруг больного, вызывая его недуг на себя и тем самым исцеляя. В одноимённом стихотворении О. Сулейменова «айналайн» воплощает любовь поэта к родной планете:
«Кружись, айналайн (так у О.С.), Земля моя!
Как никто, я сегодня тебя понимаю,
Все болезни твои на себя принимаю,
Я кочую, кружусь по дорогам твоим...».

Для студентов также представляет интерес стихотворение Б. Канапьянова «Позабытый мной с детства язык», написанное в 1986г. после декабрьских событий, приведем его текст полностью:
«Позабытый мной с детства язык,
Пресловутое двуязычие,
При котором теряю свой лик
(И приобретаю двуличие).
Я пойму неизвестного мне
Уходящего аборигена,
Но, когда я среди ночи во сне.
Перед предком склоняю колено,
Сознаю, что не верит он мне,
Как пришельцу из тяжкого плена,
Усмехнётся он в той стороне:
Ты меня недостойная смена».

Навыкам чтения художественного текста студенты обучаются во время аудиторной работы, при получении задания для подготовки к самостоятельной работе под руководством преподавателя, при этом при подготовке домашнего чтения акцентируется внимание на необходимость проговаривать слова про себя. Формы контроля такие, как чтение стихотворений наизусть, пересказ содержания, учебная читательская конференция, участие в беседе по содержанию, устное или письменное мнение о прочитанном. На аудиторных занятиях работаем с текстами - фрагментами из произведений авторов: выполняем упражнения, комментируем, даем пояснения о теме, идее произведения, справку об авторе. Трудности связаны с ограниченными возможностями студентов в восприятии стилистического потенциала, фонетических, лексических и синтаксических средств, афоризмов, фразеологии. Адаптация текстов предполагает сокращение за счёт краткого пересказа частей без ущерба для содержания. На первом этапе мы используем тексты от 600 знаков до 1400 знаков (примерно 2стр.), в последующем от 3000 знаков до 5000 знаков (около 5 стр.). По функционально - семантическим характеристикам это фабульный текст повествовательного типа, диалоги предпочтительно незначительные по размерам. Скорость чтения 60-70 слов в минуту, текст прослушивается 1 раз. Отбираем тексты с чётко прослеживающейся структурой, чтобы не затруднять работу по усвоению основной информации, опираясь на ориентиры психологов: если информация выражена во фразе в начале смысловой части, она усваивается на 90%, если фраза располагается в конце текста, то на 80 процентов. Работа строится на комплексном обучении просмотровому, ознакомительному и обучающему чтению. Мы ставим цель понять замысел автора, усвоив содержание естественного текста автора, русскую речь во всём многообразии её проявлений. Чтение может быть подготовленным и неподготовленным [7].

На наш взгляд, на аудирование текстов (после предварительного чтения дома) должно уходить не более 10-ти минут, в противном случае мы рискуем потерять внимание студентов, так как иноязычный текст требует большой концентрации внимания, напряжения слуха и зрения, реализации мыслительных возможностей на неродном языке.

Чтению предшествуют предтекстовые задания: ответы на вопросы о творчестве автора, теме и идее произведения, по фабуле текста; словарная работа с целью семантизации слов с лингвострановедческим потенциалом, при необходимости прибегаем к переводу на казахский язык. Студентам даётся установка на сознательное и целенаправленное извлечение информации.

Для демонстрации красоты звучания и правильной презентации авторского слова чтение должно быть выразительным, поэтому мы используем и рекомендуем слушать аудио- и видеозаписи в профессиональном актёрском исполнении. После чтения предлагаем студентам выполнить упражнения с целью обучения речевому информированию для контроля адекватности понимания: задания на узнавание и уточнение полученной из текста информации (вопрос-переспрос для

уточнения-подтверждения, требующий дополнительных сведений); упражнение на понимание содержания (подтвердить или опровергнуть высказывания фактами по тексту); расположить события в логической последовательности; упражнения на аккумуляцию знаний (выделить новую информацию по сравнению с предыдущей частью текста). Как сказано выше, это помогает выяснить, правильно ли студенты уяснили содержание и причинно-следственные связи событий. Выявить, насколько верно усвоено содержание, помогает также задание выбрать из приведённых утверждений верное, опровергнуть неверные (например, даются 3 предложения, из них 2 содержат неверные утверждения, но не абсурдные); найти части текста, соответствующие данным утверждениям или положениям; назвать главную мысль текста; найти в тексте ответы на поставленные; вопросы. С целью развития умений прогнозировать содержание текст делится на части, даётся задание выделить информационные центры, составить план, назвать предложения, несущие основную смысловую нагрузку [8].

Для речевого воздействия, развития умений информативного говорения (эмоционального, контактного, оценочного, социального и другого содержания) с употреблением необходимых языковых конструкций выполняются упражнения по поиску в тексте и определению значения единиц, передающих речевое поведение автора и героев: вежливое, фамильярное, официальное и т.п. Обсуждение прочитанного может вылиться в составление диалогов по обмену мнениями, моделирующие реальные ситуации общения. Закреплению и активизации лексики и синтаксических конструкций способствуют лексико-грамматические упражнения на материале текста.

Работа с отрывками из текстов художественной литературы осложняется и тем, что, по данным анализа книжного рынка в мире и результатам социологических опросов, интерес к чтению высокохудожественной литературы в молодежной среде снижен. Для воспитания привычки к чтению предлагаются такие инновационные приемы, как склонность к многообразию форм воспринимаемой информации, в том числе и о книгах (музыка, аудио-, видео-, Интернет и пр.), а также потребность обмениваться впечатлениями от прочитанных книг среди сверстников. Возможно, это показатель того, что художественная литература всё более становится уделом специалистов и всё менее востребована массовым читателем, чтение же на неродном языке представляет дополнительные трудности.

Как известно, одной из функций языка является когнитивная, связанная с мышлением и познанием, процессом достижения знания, т.е. язык связан с мышлением, понятийной системой, психикой, социально - культурными особенностями, фоновыми знаниями и прошлым опытом личности. Именно в языке запечатлён весь познавательный опыт народа, его морально - этические, социально - эстетические, художественные и воспитательные идеалы. В классических произведениях русской художественной литературы раскрываются концепты национальной языковой картины мира, такие как Отечество, народ, мир, война, совесть, душа и др.

Когда мы говорим о понимании текста художественной литературы на русском языке студентами групп с казахским языком обучения, мы имеем в виду восприятие в национально - культурном аспекте. У иноязычного читателя происходит процесс мыслительной деятельности, во время которого осуществляется сопоставление двух лингвокультурных реальностей, познаётся образ жизни другого народа, студенты узнают, что он собой представляет и что даёт человечеству. Тексты художественной литературы помогают более успешному решению проблемы лингвострановедческого образования студентов, данный вид работы повышает когнитивную и коммуникативную компетенцию обучаемых, способствует лингвокультурной ассимиляции.

Список использованной литературы:

1. Брагина А.А. Лексика языка и культура страны в лингвострановедческом аспекте - М.: Рус. яз., 2001- 152с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров Г.В. Лингвострановедческая теория слова - М.: Рус. яз., 2000- 320 с.
3. Верещагин Е. М. Костомаров В. Г. Язык и культура. - М., 1999-246 с.
4. Кузьменко О.Д. Теоретические основы преподавания иностранных языков в школе и вузе. - М.: изд-во МГОПУ, 2000
6. Маслова В. А. Лингвокультурология. - М.: Изд. центр "Академия", 2001
7. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. - М.: Флинта/Наука, 2007
8. Махмудов Х.Х., Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи.-Алма-Ата: Наука, 1989.-288с.
9. Скребцова К.Л. Когнитивная лингвистика: Курс лекций,- Санкт-Петербург, 2011

РЕЗЮМЕ/RESUME

Диканбаева Сайра Алькейқызы

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

УНИВЕРСИТЕТТЕ ОРЫС ТІЛІ ПРАКТИКАЛЫҚ КУРСЫНДА СЫНЫПТАН ТЫС ОҚУ

Мақала авторы жоғары оқу орнындағы аудиториядан тыс оқудың, сонымен қатар практикалық орыс тілінің рөлі туралы мәселені қарастырады. Орыс тілін күнделікті өмірдегі сөйлесу деңгейінен жоғары деңгейде үйрену қажеттілігі Ресеймен ұзақ шекараға ғана емес, сонымен қатар ғылым, мәдениет және т. б. саласында арнайы білім алу мүмкіндігіне негізделген. орыс және әлемдік көркем әдебиет шығармаларынан орыс тіліндегі үзінділермен жұмыс, қазақ жазушыларының мәтіндерімен жұмыс жүргізілуде үшін тапсырмаларды орындау. Оқудың бұл түрі студенттерге лингвистикалық білім беру мәселесін шешуге көмектеседі.

Тірек сөздер: қазақстандағы тіл саясаты, лингвистика, міндетті көркем әдебиет, тұлғалық мәдениеттілік, тілдік және мәдени ассимиляция

Dikanbaeva Saira

«Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan

EXTRA-CLASSROOM READING IN THE PRACTICAL RUSSIAN LANGUAGE COURSE AT UNIVERSITY

The author of the article considers the role of an-audience reading in, but also the practical Russian language in the university. The need to study the Russian language at a higher level than the conversational level in everyday life is based not only on the long border with Russia, but also on the opportunity to acquire special knowledge in the field of science, culture, etc. Work is carried out with texts - excerpts from the works of Russian and world fiction in Russian, work with the texts of Kazakh bilingual writers when completing tasks for SIW. This type of reading helps to solve the problem of linguistic studies of students.

Keywords: language policy in Kazakhstan, linguistics, obligatory fiction, personal acculturation, linguistic and cultural assimilation

List of used literature:

1. Bragina A.A. Vocabulary of the language and culture of the country in the linguistic and cultural aspect - M.: Rus. lang., 2001- 152 p.
2. Vereshchagin E.M., Kostomarov G.V. Linguistic and regional studies theory of words - M.: Rus. language, 2000-320 p.
3. Vereshchagin E. M. Kostomarov V. G. Language and culture. - M., 1999-246 p.
4. Kuzmenko O.D. Theoretical foundations of teaching foreign languages at school and university. - M.: publishing house MGOPU, 2000
5. Maslova V. A. Linguoculturology. - M.: Publishing house. Center "Academy", 2001
6. Maslova V. A. Introduction to cognitive linguistics. - M.: Flinta/Science, 2007
7. Makhmudov Kh.Kh., Russian-Kazakh linguistic-stylistic relationships. - Alma-Ata: Science, 1989.-288p.
8. Skrebtsova K.L. Cognitive linguistics: Course of lectures, - St. Petersburg, 2011

Смирнов Станислав Юрьевич
bob_francis@mail.ru

Щапанова Майра Балиевна
mairabali@mail.ru

«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

НА ГРАНИЦЕ ДВУХ МИРОВ: ЛЮДИ И РОБОТЫ

В статье рассматриваются современные философские, социальные, политические и технические аспекты взаимодействия и взаимопроникновения двух непохожих друг на друга миров – мира людей и мира роботов в начале XXI века.

Ключевые слова: философия роботов, Законы Азимова, бунт машин, технократическая политика, закат человеческой цивилизации, проблема творца и творения, неуничтожимость акта творчества, машинерия людей и виртуальных роботов, заря общества робиотических систем, искусственный интеллект

Мир преобразуется незаметно. Прошедшие годы во Всемирной истории стали знаковыми и уже не кружат голову. Ныне XXI век и технократическая политика ведущих стран мира касается всех жителей Земли. Так неизбежно и так бескомпромиссно люди перешагивают границу двух миров, где люди и роботы уже начинают накапливать знания друг о друге и искать слабые и сильные места, чтобы стать владыками этого мира: мира человеческих идей, судеб и будущего. Но, знаем ли мы определённо – с каким феноменом столкнулось человечество? Человеческая философия должна преодолеть этот рубеж и создать новое направление в мире идей и общих законов мироздания – философия роботов, шаги на этом пути уже следует делать сейчас, чтобы процесс социальной трансформации успел переосмыслить новые веяния в науке и передовой технической мысли. Испытываем ли мы уже подспудное влияние того, что прежде казалось интересной забавой, игрушкой, а затем, преобразилось в себя само, и эта «вещь в себе», начинает властвовать и господствовать над миром людей незримо и покамест в ограниченных областях жизни; сможет ли человек организованно обуздать это явление?

Целью данной статьи является вопрос ретроспективного анализа современных философских, социальных, технических и политических аспектов взаимодействия и взаимопроникновения двух непохожих друг на друга миров – мира людей и мира роботов в начале XXI века.

Задачами для её решения будут рассмотрены позиции исследователей этого явления в ключе позитивного знания, которое принесет в науку свежий взгляд и создаст базу для продолжения углубленного исследования и выработки концептуальных моделей для развития взаимодействия между разнящимися по своей сути и природе сфер жизни как людей, так и роботов.

Актуальность этой работы будет коррелироваться с критическими отзывами научного сообщества.

Изучению данного феномена в зарубежной литературе и периодике в частности посвящены книги и статьи Бариновой В., Вешникова В.Б., Градецкого В.Г., Земцова С.П., Калиниченко С.В., Капелюшниковой Р.И., Кравчука Л.Н., Макарова И.М., Топчеева Ю.И., Семёновой Р.Д., Ачемоглу, П. Рестрепо, Э. Бро, Г. Маркуса, Э. Дэвиса, К.Б. Фрейя, М.А. Осборна, С. Хирога, а также основателя направления в исследованиях роботов А. Азимова.

В Казахстане данная проблема слабо изучена из-за её специфичности и неприменимости в современных реалиях.

Термин «робот» - материальный объект неживой природы, создан воображением чешского писателя фантаста – Карела Чапека, уже давно вошел в речевой оборот большинства населения Земли. Наверняка, уже нет такого места, где бы не пользовались этим словом или не имели понятия об усеченной его форме, взятой в мир информационных технологий – «бот» - программному коду. Хотя второе происходит из первого, история начального понятия выходит за рамки того, что или кого, мы сейчас подразумеваем.

В наши дни уже почти нет такой ниши в постиндустриальном обществе, которую бы ни заняли роботы, либо их производные. Мы в мире – машин.

Одним словом, мы верим, что искусственный интеллект действительно может серьезно преобразовать наш мир; но также мы верим и в то, что многие базовые представления, касающиеся ИИ, должны измениться, прежде чем можно будет говорить о реальном прогрессе [1].

Теперь уже мы подчиняемся их скорости обработки данных, визуальным и звуковым способностям воспроизведения, радио существует на стримингах, в умных приложениях на всяческих платформах и средах программирования; и уже по-существу не важно, как живёт человек, и, что он чувствует, о чём мечтает, что читает, слушает, или анализирует – вся его мысль уже в «лапах», электронного мозга – он диктует, как он будет жить завтра, кем будут его дети и как на него воздействуют сегодняшние новости, тщательно избираемые и продуцируемые тысячами источниками СМИ.

Пора задать вопрос: кто мы теперь, «люди», мыслящие существа, и, как мы докажем это, когда большинство операций в мире людей – исполняются машинами. Машинами, творцами которых являемся - мы. И не настанет ли день, когда само наше творение усомнится в нашей необходимости, полезности и творческом естестве, и первородстве. И запустит программу нашего уничтожения.

«Грех» электронного существа, уже совсем не аморален, он приносит миллионы прибыли, развращает нравственность, утомляет тело, искривляет душу и упрощая нашу жизнь её сервисом – мы теряем нечто первозданное и истинное человеческое в нас же самих.

Теперь роботы влияют на современное общество и международную политику, а повестка каждого дня для всех, кто хоть немного интересуется, что стоит на первых строчках заседаний Совета Безопасности ООН, - актуально и злободневно для всех нас.

Не упустим поразмышлять и о критериях неуничтожимости акта творчества, склонны ли мы честно ответить на этот вопрос, или же он останется лишь одним из риторических и не перейдёт ли он в концептуальные, те, что будут владеть, как и прежде умами всего прогрессивного человечества. Не в этом ли постулате есть спасение и кардинальная веха для подведения итогов всех умствований и определённых «клепей» для сознания, когда творец, в данном случае – человек: воодушевившись мечтой об освобождении разума, подменил её на кажущуюся, словно мираж, иллюзию – всемогущества новой игрушки. Нам всем надо строго уяснить – никакого скачка в интеллекте не произошло, и мы – занимаемся самообманом, выдаём желаемое за действительное. Откуда нам, облечённым в воздушный пузырь домыслов и сказок, есть возможность увидеть в теме рассуждения – не просто предмет для факультативного обсуждения, а угрозу, словно джинн, вылетевший из волшебной лампы Тысяча и одной ночи. Таким образом, машинерия людей и виртуальных роботов – это не сон, а осязаемая реальность. Наша реальность, в которой мы живём. И уже мы не можем здесь чувствовать себя господами – поменявшись ролями. Сумеет ли мы принять вызов, искусственному интеллекту и, что может стать нашим общечеловеческим – предохранителем?

Искусственный интеллект (ИИ) не принадлежит будущему – он происходит сейчас. Учитывая, что мировой рынок программного обеспечения для искусственного интеллекта вырастет на 154 процента в годовом исчислении, к 2025 году прогнозируется, что эта отрасль будет оценена в 22,6 миллиарда долларов США.

Искусственный интеллект, изобретенный Джоном Маккарти в 1950 году – это способность машин или компьютерных программ, в основе которых нейронные сети, работать по принципу нейронов головного мозга человека. Они могут учиться, думать и рассуждать, как человек. В систему ИИ поступают данные и инструкции, на основе которых система делает выводы и выполняет функции. Со временем он продолжает изучать человеческое мышление и логику, становясь эффективнее на ходу [2].

С появлением технологий искусственного интеллекта мир разделился на два противоположных лагеря. Одни считают, что данная технология может представлять для человечества серьезную угрозу, а другие — что в ней нет ничего негативного и несет она лишь благо и процветание нашей цивилизации. Но что же полезного нам дает искусственный интеллект уже сейчас и чем может быть полезен в ближайшее время? [3].

Сейчас, наверное, главный вопрос, которым задаются ученые во всем мире - что будет, если наши исследования в области искусственного интеллекта приведут к появлению нового разумного существа. Что если, оно осознает себя и не станет довольствоваться ролью помощника. Ведь, уже сейчас, по мнению психологов, цифровой разум демонстрирует зачатки сознания. И он уже развивается, с нашей помощью, и куда стремительнее человека.

«Возможно ли восстание машин? Мы с вами знаем и сегодня наверняка будем говорить об этом: когда мы говорим не просто об искусственном интеллекте, а когда мы говорим о сильном интеллекте, имеется в виду, что машины будут самообучаться. Есть опасения, что они будут контролировать людей, но люди будут контролировать эти машины - это первое. От человека зависит, насколько аккуратно он будет распоряжаться этими возможностями. Так же как от человека зависит использование ядерной энергии, других достижений, которые используются в том числе в военной сфере.

Но как бы ни были точны машины, человека они не заменят. Искусственный интеллект способен разобраться в сложных системах, но только тех, которые подчиняются строгим математическим законам. Машинный разум не сможет искренне сопереживать и сочувствовать, а ведь иногда это лечит не хуже безукоризненно подобранных лекарств и безупречно проведенной операции. Компьютеры могут обыгрывать нас в шахматы, быстрее считать и даже сочинять музыку, но в непредсказуемых ситуациях, которые потребуют неординарных решений, интуиции, эмпатии, совести - заменить человека компьютером невозможно [4].

Таким образом, одной из важнейших задач для выстраивания верных отношений с этим явлением следует считать: в контексте концептуального понимания, что искусственный интеллект – должен придерживаться тех же моральных правил в отношении с человеком, что и человек с машиной, наделённой интеллектом; в аспекте создания, соблюдать паритет между способностями людей, их моральными качествами, условиями жизни и мышлением в создании и эксплуатации машин, данного типа; никакой алгоритм, заложенный в память с искусственным интеллектом – во всех отношениях, не должен нанести никоим образом прямо или косвенно или по причине бездействия человеческому сообществу, как в целом, так и частному лицу ущерб или же вред; машины, андроиды, дроны, программы (боты) – не будут использоваться в каких бы то ни было военных действиях, в частности: использоваться для разведки, корректировки огня, нанесения как точечных, массированных и иных форм военных ударов оружием массового поражения или иного вида ущерба, в том числе поражения воли, сознания, разума и моральных устоев человеческого общества, его истории, культуры, свободы и демократии; исключить создание военных типов интеллекта, программных кодов, так и машин, а также системную машинерию для создания машин с помощью машин как продуцентов, третьих лиц и эксплуатантов, ради уничтожения всех форм жизни, редакции кода ДНК, создании живых существ прежде не существовавших в живой природе; в международном правовом поле направить все имеющиеся силы на создание, подписание и ратификацию Международной Конвенции ООН о запрещении использования роботов всех типов в военных конфликтах, войнах, специальных военных операциях, как наступательного, так и оборонительного, а также превентивного типа; а любое отхождение от правил будет считаться угрозой человечеству, миру и будет инкриминироваться наивысшей угрозой международной безопасности. Пусть всякое творение рук человеческих будет во благо всех людей, населяющих Планету Земля и ни одно из них не будет нести им вред, бедствия и вести к самоуничтожению.

Таким образом, подытоживая, мы входим в эпоху робиотических систем, когда сама технократическая политика должна основываться на идеях действительного просвещения в широких массах и неуничтожимость акта человеческого творчества будет залогом и гарантией мира между нашими мирами, а машинерия людей и виртуальных роботов перейдёт на более качественный этап, когда люди и существа ими сотворённые, будут единым целым и, тогда настанет подлинно заря общества робиотических систем и союза искусственного интеллекта и творческого начала человека и мы никогда не встанем с оружием друг против друга на границе двух миров.

Список использованной литературы:

1. Гэри Маркус, Эрнест Дэвис. Искусственный интеллект: Перезагрузка. Как создать машинный разум, которому действительно можно доверять = Rebooting AI: Building Artificial Intelligence We Can Trust. — М.: Интеллектуальная Литература, 2021. — 304 с.
2. <https://asu-analitika.ru/10-preimushhestv-i-nedostatkov-iskusstvennogo-intellekta>
3. <https://www.ixbt.com/live/sw/v-chem-polza-ot-iskusstvennogo-intellekta-kakie-zadachi-seychas-reshaet-chatgpt.html>
4. <https://tvzvezda.ru/news/2020126225-4iGdV.html>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Смирнов Станислав Юрьевич. Шашанова Майра Балиевна
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
«ЕКІ ӘЛЕМДІҢ ШЕКЕРІНДЕ: АДАМДАР ЖӘНЕ РОБОТТАР»

Мақалада 21 ғасырдың басындағы адамдар әлемі мен роботтар әлемі сияқты екі түрлі әлемнің өзара әрекеттесуі мен өзара енуінің заманауи философиялық, әлеуметтік, техникалық және саяси аспектілері қарастырылады.

Тірек сөздер: роботтар философиясы, Азимов Заңдары, машиналар бөлігі, технократиялық саясат, адамзат өркениетінің құлдырауы, жаратушы мен жаратылыс мәселесі, жасампаздық әрекетінің мызғымастығы, адамдардың машиналары және виртуалды роботтар, биороботтық жүйелер қоғамының таңы, жасанды интеллект

Smirnov Stanislav. Shachshanova Maira
«Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan
AT THE BORDER OF TWO WORLDS: HUMANS AND ROBOTS

The article examines modern philosophical, social, technical and political aspects of the interaction and interpenetration of two dissimilar worlds - the world of people and the world of robots at the beginning of the 21st century.

Keywords: philosophy of robots, Asimov's Laws, rebellion of machines, technocratic politics, decline of human civilization, the problem of the creator and creation, indestructibility of the act of creativity, machinery of people and virtual robots, the dawn of a society of robo-biotic systems, artificial intelligence

List of used literature:

1. Gary Marcus, Ernest Davis. Artificial Intelligence: Reboot. How to create a machine intelligence that can truly be trusted = Rebooting AI: Building Artificial Intelligence We Can Trust. - M.: Intellectual Literature, 2021. - 304 p.
2. <https://asu-analitika.ru/10-preimushhestv-i-nedostatkov-iskusstvennogo-intellekta>
3. <https://www.ixbt.com/live/sw/v-chem-polza-ot-iskusstvennogo-intellekta-kakie-zadachi-seychas-reshaet-chatgpt.html>
4. <https://tvzvezda.ru/news/2020126225-4iGdV.html>

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

1. **Диканбаева Сайра Әлкейқызы**, филология ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясының жалпы білім беру пәндері кафедрасының доценті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

2. **Смирнов Станислав Юрьевич**, «Bolashaq» жекеменшік академиясының жалпы білім беру пәндері кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

3. **Шашанова Майра Балиқызы**, техника ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» жекеменшік академиясының жалпы білім беру пәндері кафедрасының профессоры, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

1. **Диканбаева Сайра Алкеевна**, кандидат филологических наук, доцент кафедры общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

2. **Смирнов Станислав Юрьевич**, старший преподаватель кафедры общеобразовательных дисциплин, ЧУ Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

3. **Шашанова Майра Балиевна**, кандидат технических наук, профессор, кафедры общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Dikanbaeva Saira Alkeevna**, candidate of philology, associate professor of the department of general educational disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

2. **Smirnov Stanislav Yurievich**, senior lecturer of the department of general education disciplines, Private Institution Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

3. **Shachshanova Maira Baliyevna**, candidate of technical sciences, professor, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

УДК 630.232.318
МРНТИ 34.29.25

Исмаилова Фируза Махмутовна

nauka.buiratau@mail.ru

Государственный национальный природный парк «Буйратау», пос. Молодежный, Республика
Казахстан

Ишмуратова Маргарита Юлаевна

margarita.ishmur@mail.ru

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика
Казахстан

Смакотина Анна Александровна

buiratau@mail.ru

Государственный национальный природный парк «Буйратау», пос. Молодежный, Республика
Казахстан

ФИТОЦЕНОТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СООБЩЕСТВ ОЛЬХИ ЧЕРНОЙ В ФИЛИАЛЕ БЕЛОДЫМОВСКИЙ ГНПП «БУЙРАТАУ»

Мониторинг состояния естественных сообществ ольхи черной в «ГНПП «Буйратау» необходимо для сохранения данного вида в природе. Проведенные обследования в филиале «Белодымовский» показали, что видовой состав сообществ включает 36 видов из 35 родов и 18 семейств. Ведущими семействами с максимальным числом видов выступают *Poaceae*, *Rosaceae*, *Asteraceae*, *Lamiaceae*. Видовой состав включает жизненные формы гигрофиты, мезофиты и мезоксерофиты, по жизненным формам преобладают многолетние травянистые, по группам ареалов – бореальная и степная флора. Определен возрастной состав сообществ, показавший преобладание средневозрастных генеративных особей, а также классы бонитета в разных сообществах.

Ключевые слова: «ГНПП «Буйратау», ольха черная, сообщества, видовой состав, жизненные формы, экологические группы, группы ареалов, возрастной состав, бонитет

Введение. Ольха черная (*Alnus glutinosa* Gaertn.) в Казахстане произрастает на южной границе своего ареала, является редким и исчезающим видом, внесена в Красную книгу [0-3], формирует очень ограниченные по площади насаждения в западном, северном и центральном Казахстане. Однако, сообщества с участием ольхи черной занимают важное место в лесных массивах, формируют и поддерживают богатое биологическое разнообразие, а также имеют важные практические защитные и мелиоративные свойства, так как предотвращают деградацию почв вдоль рек и ручьев.

Несмотря на природоохранный статус, популяции ольхи черной недостаточно изучены в Казахстане, особенно на территории «ГНПП «Буйратау». Необходимость проведения мероприятий по сохранению данного вида в Центральном и Северном Казахстане, восстановление участков вдоль речных долин является приоритетной задачей.

Цель настоящего исследования – провести оценку современного состояния и естественного возобновления ольхи черной на территории Государственного национального природного парка «Буйратау».

Объекты и методика исследований. Объектом исследования являлись заросли ольхи черной (*Alnus glutinosa*), произрастающих в филиале «Белодымовский» (урочище Караагаш). На обследованной территории выделены ольховник приручьевой и ольховник пойменный. Исследования проводили в вегетационный период 2021-2022 гг.

На обоих учетных участках проведены полевые исследования, включающие следующие фитоценотические исследования, с оценкой видового состава сообществ ольхи черной, размещением в ярусах, жизненного состояния и структуры сообщества.

Фитоценотические исследования проводили в весенне-летне-осенний период 2022 года. Обследования проводили ежемесячно с применением традиционных методик [4-6].

Для растительного покрова 2-х типов ольховников филиала «Белодымовский» оценивали общее число видов, обилие каждого вида (по шкале Друде), участие в формировании яруса, регистрировалась жизненность (по 5-бальной шкале).

Определение растений осуществляли согласно флоры Казахстана [7], номенклатура видов приведена согласно справочника С.К. Черепанова [8].

Оценка флористического сходства проводили согласно коэффициента Жаккара (1) [9].

$$K = \frac{C}{(A+B) - C} \quad (1)$$

где К – коэффициент Жаккара; А – число видов в одном флористическом списке; В – число видов в другом флористическом списке; С – число видов, являющихся общими для обоих списков.

Результаты и их обсуждение. На территории филиала «Белодымовский» ольховые заросли отмечены в урочище Караагаш.

Изучаемые заросли нами были разделены на 2 типа: черноольховник приречевой и черноольховник приречный. Первый тип приурочен к пойме родника, площадь зарослей составляет около 32 га. Высота взрослых деревьев составляет 15-18 м, сомкнутость крон 0,5-0,7. Отмечается преимущественно семенного возобновление. Под пологом леса растет разнотравье из многолетних видов. Высота деревьев аналогичная, около 15-18 м, сомкнутость кроны 0,6-0,7. Данный тип зарослей отличается наличием под пологом кустарников и травянистых многолетников.

Видовой состав сообществ разнообразен, но большее число видов приурочено к черноольховнику речного типа (табл. 1).

Таблица 1. Флористический состав сообществ ольхи черной в филиале «Белодымовский» «ГНПП «Буйратау»

Вид	Черноольховник приречевой			Черноольховник приречный		
	Обилие по Друде	Высота, см	Жизненность	Обилие по Друде	Высота, см	Жизненность
Betulaceae						
<i>Alnus glutinosa</i>	Cop1	1800	5	Cop1	1800	5
<i>Betula pendula</i>	Sp	16000	5	Sp	1700	5
<i>Betula kirghisorum</i>	Sol	1500	4	Sol	1600	4
Apiaceae						
<i>Heracleum sibiricum</i>	-	-	-	Sol	60-70	5
Asteraceae						
<i>Achillea millefolium</i>	Sol	20-24	4	Sol	25	4
<i>Arctium tomentosum</i>	Sp-sol	80-90	5	-	-	-
<i>Bidens tripartita</i>	Sol	30	4	-	-	-
<i>Ligularia macrophylla</i>	-	-	-	Sol	60	5
Balsaminaceae						
<i>Impatiens noli-tangere</i>	-	-	-	Un	20	4
Cannabaceae						
<i>Humulus lupulus</i>	-	-	-	Sol	Вьющ	5
Caryophyllaceae						
<i>Stellaria bungeana</i>	-	-	-	Sol	12-14	4
Chenopodiaceae						
<i>Chenopodium hastata</i>	Sol	50	5	-	-	-
Fabaceae						
<i>Lathyrus pratense</i>	Sol	30	4	Sol	25-35	4

<i>Trifolium lupinaster</i>	Sol	25-30	5	Sol	30	5
Geraniaceae						
<i>Geranium transversale</i>	Sol	20-23	4	Sol	25	5
Lamiaceae						
<i>Glechoma hederacea</i>	Sol	Стел	5	-	-	-
<i>Lycopus europeus</i>	Sol	15-20	4	Sol	30	4
<i>Mentha arvensis</i>	Sol	12-15	4	Sol	15	5
<i>Phlomidis tuberosa</i>	Sol	20-25	5	Sol	30-35	5
Plantaginaceae						
<i>Plantago major</i>	Sol	12-14	4	-	-	-
Poaceae						
<i>Agrostis gigantea</i>	Sp	50	4	Sp	55	5
<i>Calamagrostis epigeios</i>	Sp	80-85	4	Sol	85	4
<i>Elymus caninus</i>	Sol	45	5	-	-	-
<i>Phragmites australis</i>	-	-	-	Sol	100	4
Rosaceae						
<i>Filipendula ulmaria</i>	-	-	-	Sol	50	5
<i>Fragaria viridis</i>	Sol	10	4	Sol	12	4
<i>Padus racemosa</i>	Sol	500	5	Sol	450	4
<i>Rosa acicularis</i>	Sol	120-123	4	Sol	140	5
<i>Sanguisorba officinalis</i>	Sol	60	5	Sol	90	5
<i>Spiraea hypericifolia</i>	Sol	70	5	Sol	75-80	5
Rubiaceae						
<i>Gallium boreale</i>	Sol	20	4	Sol	25	4
Salicaceae						
<i>Salix pseudopentarda</i>	-	-	-	Sp	1000	5
Saxifragaceae						
<i>Ribes nigrum</i>	-	-	-	Sp	80	5
Solanaceae						
<i>Solanum nigrum</i>	Sol	30-40	4-5	-	-	-
Urticaceae						
<i>Parietaria micrantha</i>	Sol	15-20	3	-	-	-
<i>Urtica dioica</i>	Sol	40-45	4	Sp	50	5

Общее проективное покрытие 75-85%. Доминантом в обоих сообществах выступает ольха черная с обилием сор1 и жизненностью 5 баллов, береза повислая является содоминантами. Данный вид имеет обилие sp и жизненность 5 баллов. Остальные таксоны выступают в качестве компонентов сообщества с обилием от up до sp, жизненность оценена на уровне 4-5 баллов, то есть хорошая и очень хорошая.

Всего в обоих сообществах произрастает 36 видов сосудистых растений из 35 родов и 18 семейств. Сравнение видового состава позволило выявить, что в первом типе ольшаников произрастает 27 видов, во втором – 28.

Семействами с максимальным числом видов являются Сложноцветные, Мятликовые, Губоцветные и Розоцветные (табл. 2).

Таблица 2. Спектр ведущих семейств сообществ с участием ольхи черной в филиале «Белодымовский» «ГНПП «Буйратау»

Семейство	Виды			Роды	
	Число, шт.	Доля от общего числа видов, %	Ранг	Число, шт.	Доля от общего числа родов, %
<i>Rosaceae</i>	6	16,7	1	6	17,1
<i>Asteraceae</i>	4	11,1	2	4	11,4
<i>Lamiaceae</i>	4	11,1	2	4	11,4
<i>Poaceae</i>	4	11,1	2	4	11,4
Всего	18	50,0		18	51,3

Ведущие 4 семейства включают в себя 50% от общего числа видов и 51,3 % от общего числа родов. Родовая насыщенность в обоих сообществах составила 1,0, семейственная насыщенность для черноольховника ручьевого составила 0,44, для черноольховника приречного – 0,53.

Нами проведено сравнение флористической структуры по формуле Жаккара. Выявлено, что коэффициент сходства составил -18,65, что соответствует среднему уровню сходства между сообществами.

Оценка жизненных форм позволила определить преобладание среди видов травянистых форм (рис. 1). Во втором типе сообществ с участием ольхи отмечена большая доля кустарников. По экологическим группам отмечены гигрофиты, мезофиты и ксеромезофиты (рис. 2), преобладающей группой определены – мезофиты. Приуроченность к различным типам ареалов позволила выявить наличие 3 группы ареалов (рис. 3): космополитный, бореальный, степной. Данное соотношение подтверждает, что ольховые леса являются реликтовыми бореальными.

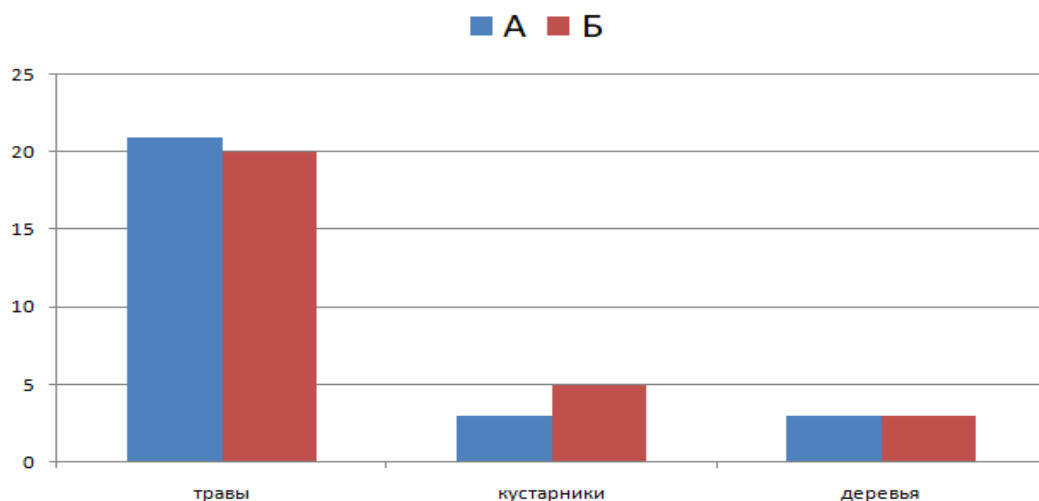

Рисунок 1. Соотношение жизненных форм растений в черноольховнике ручьевом (А) и черноольховнике приречном (Б)

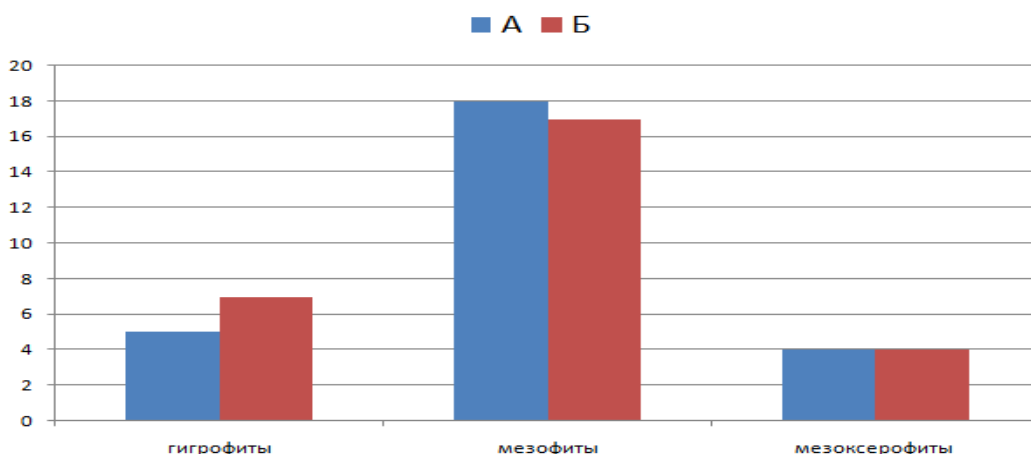

Рисунок 2. Соотношение экологических групп растений в черноольховнике ручьевом (А) и черноольховнике приречном (Б)

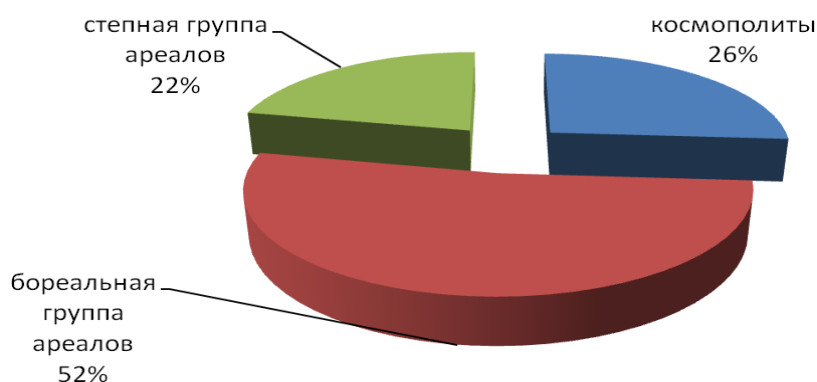

Рисунок 3. Соотношение групп ареалов в сообществах ольхи черной в «ГНПП «Буйратау»

Нами все деревья ольхи черной в сообществах были разделены на 6 категорий по возрастам: подрост (3-5 лет), молодые вегетативные особи (6-12 лет), молодые генеративные (13-25 лет), средневозрастные генеративные (25-40 лет), старые генеративные (41-50 лет), отмирающие (более 50 лет).

Как было указано ранее, средний возраст древостоев ольхи черной из двух сообществ определен в 38 год и 45 лет соответственно, что свидетельствует о неравномерной возрастной структуре. То есть на обоих участках в урочище Караагаш отмечена низкая доля молодых растений и высокой доля – спелых древостоев (рис. 4).

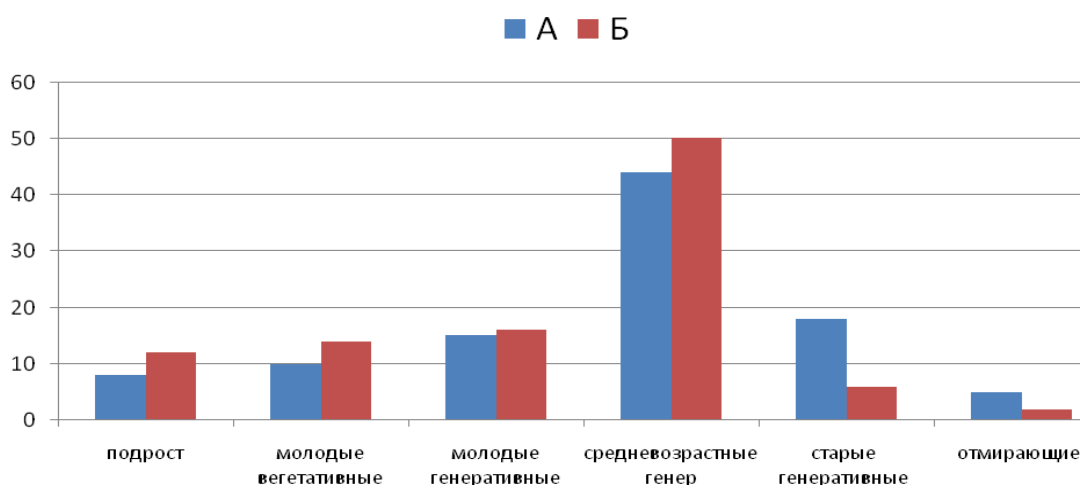

Рисунок 4. Возрастной спектр ольхи черной в черноольховнике ручьевом (А) и черноольховнике приречном (Б)

Различия в доле насаждений разной полноты между экотипами незначительны: насаждения с полнотой 0,8 и выше в первом типе ольшаников занимают 63,5% от всей площади насаждений, тогда как на втором типе сообществ – 58,4%. Но, стоит отметить, что наблюдаются некоторые различия в продуктивности ольхи черной. Так, в ольшанике приречном преобладают насаждения Iа-го и I-го класса бонитета, в экотипе ольшаника ручьевого – II-го и III-го класса бонитета.

В целом, по структуре сообщества отмечена разница между двумя типами ольшаников филиала Белодымовский, что характеризуется разницей между условиями увлажнения и соотношением видового состава и состава жизненных форм сопутствующих видов.

Закключение. Таким образом, флористический состав сообществ с участием ольхи черной в филиале «Белодымовский» «ГНПП «Буйратау» составил 36 видов из 35 родов и 18 семейств. Черноольшаник ручьевого содержит 27 видов из 27 родов и 12 семейств, тогда как черноольшаник приречный – 28 видов из 28 родов и 15 семейств. Ведущими семействами с максимальным числом видов выступают *Poaceae*, *Rosaceae*, *Asteraceae*, *Lamiaceae*. Определен состав жизненных форм, экологических групп и групп ареалов. Определен класс бонитета и состав природных насаждений.

Список использованной литературы

- 1 Красная книга Республики Казахстан. Т. 2. Растения. – Астана: Арт Принт, 2014. – 380 с.
<https://www.prlib.ru/item/1638608>
- 2 Конвенция ООН о биологическом разнообразии. - Рио-де-Жанейро, 1992. – 54 с.
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml
- 3 Красная книга Казахской ССР. Ч. 2. Растения. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1981. – 262 с.
- 4 Понятовская В.М. Учет обилия и особенности размещения видов в естественных растительных сообществах // Полевая геоботаника, Т. 3. – М.-Л.: Наука, 1964. - С. 209-299.
- 5 Волкова В.Г. Исследование закономерностей изменения показателей структуры растительности в пространстве (северный вариант центральноазиатской степи). - Иркутск, 1970. - 27 с.
- 6 Щербачев А.В., Майоров А.В. Полевое изучение флоры и гербаризация растений. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 84 с.
- 7 Флора Казахстана. Т. 1-9. – Алма-Ата, 1956-1966.
- 8 Czerepanov S.K. Vascula plants of Russia and adjacent states (the former USSR). – Cambridge: University Press, 1995. – 516 p.
- 9 Розенберг Г.С. Поль Жаккар и сходство экологических объектов // История науки. – 2012. – Т. 21, № 1. – С. 190-202.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

**Исмаилова Фируза Махмутовна, Ишмуратова Маргарита Юлаевна,
Смакотина Анна Александровна**

**Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Молодежный ауылы, Қазақстан Республикасы
академик Е.А Бөкетов. атындағы КЕАҚ Қарағанды университеті.», Қарағанды,
Қазақстан Республикасы
"БҰЙРАТАУ" МҰТП БЕЛОДЫМОВ ФИЛИАЛЫНДАҒЫ ҚАРА АЛДЕР
ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ ФИТОЦЕНОТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ**

"Бұйратау" МҰТП-дағы қара балдырдың табиғи қауымдастықтарының жай-күйін мониторингілеу осы түрді табиғатта сақтау үшін қажет. Белодымовский филиалында жүргізілген зерттеулер қауымдастықтардың түрлік құрамына 35 ұрпақ пен 18 отбасының 36 түрі кіретінін көрсетті. Түрлердің максималды саны бар жетекші отбасылар - *Poaceae*, *Rosaceae*, *Asteraceae*, *Lamiaceae*. Түрлердің құрамына тіршілік формалары кіреді гигрофиттер, мезофиттер және мезоксерофиттер, тіршілік формалары бойынша көпжылдық шөптесін өсімдіктер басым, диапазондар топтары бойынша – бореальды және дала флорасы. Орта жастағы генеративті даралардың басым болуын, сондай-ақ әртүрлі қауымдастықтардағы бонитет сыныптарын көрсететін қауымдастықтардың жас құрамы анықталды.

Тірек сөздер: "Бұйратау" МҰТП, қара алдер, қауымдастықтар, түрлер құрамы, тіршілік формалары, экологиялық топтар, ареалдар топтары, жас құрамы, бонитет

**Ismailova Firuza Makhmutovna, Ishmuratova Margarita Yulaevna,
Smakotina Anna Alexandrovna**

**National Natural Park "Buiratau", Molodezhny, Republic of Kazakhstan
NJSC Karaganda University name after academician E.A. Buketov", Karaganda, Republic of
Kazakhstan**

PHYTOCENOTIC CHARACTERIZATION OF BLACK ALDER COMMUNITIES IN THE BELODYMOVSKY BRANCH OF NATIONAL PARK «BUIRATAU»

Monitoring of the state of natural communities of black alder in the State National Natural Park "Buiratau" is necessary to preserve this species in nature. Surveys conducted at the Belodymovsky branch showed that the species composition of communities includes 36 species from 35 genera and 18 families. Leading families with the maximum number of species are *Poaceae*, *Rosaceae*, *Asteraceae*, *Lamiaceae*. Species composition includes vital forms hygrophytes, mesophytes and mesoxerophytes, perennial

herbaceous forms prevail in life forms, boreal and steppe flora in groups of ranges. The age composition of communities was determined, which showed the predominance of age-average generative individuals, as well as bonite classes in different communities.

Keywords: State National Natural Park "Buiratau," black alder, communities, species composition, life forms, ecological groups, range groups, age composition, bonitet

List of used literature:

- 1 Red Book of Republic of Kazakhstan. Vol. 2. Plants. – Astana: Art Print, 2014. – 380 p. <https://www.prlib.ru/item/1638608>
- 2 Convention on Biological Diversity. – Rio-de-Janeiro, 1992. – 54 p. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml
- 3 Red Book of Kazakh SSR. Part 2. Plants. –Alma-Ata: Publ. AS KazSSR, 1981. – 262 p.
- 4 Ponyatovskaya V.M. Taking into account the abundance and peculiarities of species placement in natural plant communities // Field geobotany, Vol. 3. - Moscow-Leningrad: Science, 1964. - P. 209-299.
- 5 Volkova V.G. Study of patterns of changes in vegetation structure indicators in space (northern version of the Central Asian steppe). - Irkutsk, 1970. - 27 p.
- 6 Shcherbakov A.V., Mayorov A.V. Field study of flora and herbarization of plants. - Mjscow: Publishing House of Moscow State University, 2006. - 84 p.
- 7 Flora of Kazakhstan. Vol. 1-9. - Alma-Ata, 1956-1966.
- 8 Czerepanov S.K. Vascula plants of Russia and adjacent states (the former USSR). – Cambridge: University Press, 1995. – 516 p.
- 9 Rosenberg G.S. Paul Jackar and the similarity of ecological objects // History of science. – 2012. – Vol. 21, № 1. – P. 190-202.

УДК 598.2
МРНТИ 34.33.02

Сағалиев Нурум Абдыкаримұлы
buiratau@mail.ru

Государственный национальный природный парк «Буйратау», пос. Молодежный,
Республика Казахстан

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГНЕЗДОВАНИЯ ОРЛОВ НА ТЕРРИТОРИИ ГНПП
«БУЙРАТАУ»**

В статье приведены результаты двухлетних наблюдений за гнездованием трех видов хищных птиц (беркут, степной орел и орел могильник) на территории Государственного национального природного парка «Буйратау». На территории парка выявлено 15 гнезд орла могильника, 7 гнезд беркута и 9 гнезд степного орла. Отмечено, что за 2022-2023 гг. Произошло увеличение численности мест гнездования могильника и беркута. Отмечено очень раннее гнездование могильника, при этом поздняя кладка беркута, что отличается от литературных данных и сведений по предыдущим исследованиям. Исследования будут продолжены.

Ключевые слова: ГНПП «Буйратау», гнездование, хищные птицы, беркут, могильник, степной орел, сроки кладки

Введение. Республиканское государственное учреждение «Государственный национальный природный парк «Буйратау» (далее – Парк) создано 11 марта 2011 г. на территории Ерейментауского района Акмолинской области и Осакаровского района Карагандинской области, состоит из двух филиалов – «Ерейментауского» (60814 га) и «Белодымовского» (28154 га). Общая площадь национального Парка составляет 88 968 га.

Вокруг Парка создана охранная зона площадью 88 064 га. ГНПП «Буйратау» расположен в переходной полосе между подзонами умеренно-засушливых и сухих степей, что обуславливает

уникальность территории в сочетании степных экосистем с лесными (берзовые и осиновые колки, черноольшаники).

Согласно физико-географического районирования Казахстана территория Парка входит в Центрально-Казахстанский мелкосопочник. Основными типами рельефа являются низкогорья (до 785 м н.у.м.) и мелкосопочки, а также различные типы межгорных и межсочных равнин. Относительные превышения гор над равнинами – 200-250 м. Характерными элементами рельефа являются долины временных водотоков и малых рек, а также озерные котловины [1].

На территории парка многие годы проводятся исследования по изучению фауны позвоночных животных, а также зоологический мониторинг птиц и млекопитающих.

Цель настоящего исследования – провести анализ особенностей гнездования хищных птиц на примере орлов на территории парка.

Объекты и методика исследований. Объектом исследования являлись хищные птицы, в частности, 3 вида орлов:

- 1) беркут *Aquila chrysaetos*,
- 2) могильник *Aquila heliaca*,
- 3) степной орел *Aquila nipalensis*.

Исследования проводили комбинированно-учетным методом с экстраполяцией данных на всю территорию парка [2-4].

Результаты и их обсуждение. На основе анализа литературных источников и собственных наблюдений можно предположить, что на территории ГНПП «Буйратау» и в приграничных к нему районах в различные сезоны года могут быть встречены около 227 видов птиц из 18 отрядов, в том числе, 19 видов из отряда Соколообразные (Хищные) птицы – *Falconiformes* [1].

С момента образования Парка мы начали отмечать места гнездования хищных птиц на его территории, а с 2022 г. совместно с ОФ «Центр изучения и сохранения биоразнообразия» (BRCC) проводили мониторинг заселенности известных нам гнезд трех видов орлов: беркута *Aquila chrysaetos*, могильника *Aquila heliaca*, степного орла *Aquila nipalensis*. Результаты наблюдений представлены в таблице 1.

Таблица 1. Результаты мониторинга заселенности гнезд трех видов орлов на территории ГНПП «Буйратау» и его охранной зоны в 2022-2023 гг.

Вида орлов	Общее количество известных гнезд	2022 г.		2023 г.	
		Кол-во жилых гнезд		Кол-во жилых гнезд	
		Экз.	%	Экз.	%
<i>Aquila heliaca</i>	15	6	40	8	53
<i>Aquila chrysaetos</i>	7	1	14	2	28
<i>Aquila nipalensis</i>	9	3	33	3	33
Всего	31	10	32	13	42

То есть на территории ГНПП «Буйратау» и его охранной зоны известно наличие 31 гнезда орлов, в том числе 15 гнезд могильника, 7 гнезд беркута и 9 гнезд степного орла.

За период 2022-2023 гг. количество выявленных нами жилых (используемых для гнездования в данном году) гнезд (гнездящихся пар) изменилось незначительно: для могильника увеличилось с 6 до 8, для беркута увеличилось с 1 до 2, для степного орла – осталось прежним – 3 гнездящихся пары.

Интересным можно считать отдельные наблюдения, свидетельствующие о необычных по нашему мнению сроках гнездования беркута и могильника.

Так, 26.05.2023 г. на отвесе в скальнике высотой 6 м мы обнаружили кладку беркута из трех яиц (рис. 1, 2). При этом обычная кладка беркута, как правило, состоит из 1-2 яиц [5]. Количество яиц в кладке, вероятно, свидетельствует о том, что данная кладка скорее всего, не было повторной.

Рисунок 1. Кладка беркута (вид сбоку)

Рисунок 2. Кладка беркута (вид сверху)

При этом по литературным данным беркут в Северном и Центральном Казахстане приступает к кладке в начале апреля [6]. По данным А.И. Маракшина, в окрестностях Зеренды 24 апреля было найдено гнездо беркута с одним яйцом [5]. Таким образом, найденное гнездо беркута с кладкой, отмеченной 26.05.2023 года можно считать поздней. Что могло послужить птиц запоздать с началом гнездового сезона предстоит еще выяснить.

Другое наблюдение в отношении необычных сроков гнездового периода уже могильника представлено далее. При ежегодных мониторингов гнезд могильников в одном из них 08.05.2023 г.

расположенного на березе высотой 10 м (рис. 3), в нем отмечены два пуховых птенца, вылупившихся из яиц примерно неделю назад. Самка летала поблизости, проявляя беспокойства за птенцов. Под гнездом были найдены погадки и останки следующих видов: сурка байбака, зайца и грачей. Учитывая среднюю продолжительность насиживания, начинающего с откладки первого яйца, в среднем 43 дня, то есть можно предположить, что данная пара приступила к откладке яиц не позже 18-19 марта.

Рисунок 3. Гнездо орла могильника на березе

Судя по литературным данным, в северном и центральном Казахстане могильники, как правило, заканчивают строительство и обновление гнезд, и приступают к откладке яиц лишь в конце апреля [6, 7, 8]. Так, Е.А.Брагин приводит данные о находке свежей кладки 4 апреля в Наурзумских борах [6] и указывает, что это самая ранняя кладка, которую ему доводилось встречать.

В Наурзуме 7 мая добыта самка с яйцом в яйцоводе [5], найденные в Наурзуме гнезда содержали: 3 мая - одно яйцо, 20 мая – два птенца с пробивающимися пеньками перьев, 1 июня – одно яйцо, 10 июня – 2 птенца, у более крупного пробивались пеньки перьев.

Заключение. В наших исследованиях наблюдали необычно раннее гнездование, а соответственно, и слишком раннее возвращение с зимовки к месту гнездования. Причины такого поведения данной пары могильников изучается, однако одновременно найденная поздняя кладка у беркута нарушает общую логику ранней весны.

В ближайшие годы мы планируем продолжить мониторинг заселенности известных нам и поиск новых гнезд хищных птиц.

Список использованной литературы:

1 Минаков А.И., Исмаилова Ф.М., Сагалиев Н.А., Ишмуратова М.Ю., Турлыбекова Г.К. Фауна и флора Государственного национального природного парка «Буйратау»: Монография. - Караганда, 2019. – 153 с.

2 Блинецов А.С. Особенности гнездования хищных птиц в аридных условиях Центральной Азии // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2011. - № 5. - С. 182-187.

3 Ивановский В.В., Торбенко А.Б., Новиков Д.В. Опыт выявления потенциальных мест гнездования хищных птиц с использованием ГИС-технологий (на примере дербника *Falco columbarius*) // Русский орнитологический журнал. – 2021. – Т. 30 (спец.выпуск). – С. 217-226.

4 Романов М.С., Евстигнеев О.И. Местообитание хищных птиц и черного аиста в связи с пространственной структурой лесного покрова // Russian Journal of Ecosystem Ecology. – 2016. – Vol. 1(3). – P. 1-20. DOI: 10.21685/2500-0578-2016-3-5

- 5 Птицы Казахстана. Т. 2 (под общей редакцией И.А.Долгушина). – Алма-Ата: Институт зоологии, 1962. – 780 с.
- 6 Брагин Е.А. Орлы – Алма-Ата: Кайнар, 1987 – 128 с.
- 7 Ковшарь А.Ф. Мир птиц Казахстана, – Алма-Ата: Мектеп, 1988. – 273 с.
- 8 Корелов М.Н. Отряд Хищные птицы – *Falconiformes* // Птицы Казахстана, Т. 2. – Алма-Ата: Институт зоологии, 1962. – С. 488-707.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Сағалиев Нурум Абдыкаримұлы

«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Молодежный ауылы, Қазақстан Республикасы БҮРКІТТЕРДІҢ «БҮЙРАТАУ» МҰТП АУМАҒЫНДА ҰЯ САЛУЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада "Бұйратау" мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағында жыртқыш құстардың үш түрінің (бүркіт, дала қыраны және қарақұс) ұя салуына екіжылдық бақылау нәтижелері келтірілген. Парк аумағында қарақұстың 15 ұясы, бүркіттің 7 ұясы және дала қыранының 9 ұясы анықталды. 2022-2023 жылдары қарақұс пен бүркіттің ұя салатын жерлерінің саны артқаны атап өтілді. Қарақұстың өте ерте ұя салуы, ал Бүркіттің кеш салынуы байқалды, бұл алдыңғы зерттеулер бойынша әдеби деректер мен мәліметтерден ерекшеленеді. Зерттеулер жалғасады.

Тірек сөздер: "Бұйратау" МҰТП, ұя салу, жыртқыш құстар, бүркіт, қарақұс, дала қыраны, қалау мерзімі

Sagaliev Nurum Abdykarimuly

National Natural Park "Buiratau", Molodezhny, Republic of Kazakhstan

SOME FEATURES OF EAGLE NESTING IN THE TERRITORY OF THE "BUIRATAU" SNNP

The article provides the results of two-year observations of the nesting of three species of birds of prey (golden eagle, steppe eagle and eagle burial ground) on the territorial area of the "Buiratau" State National Natural Park. On the territory of the park, 15 nests of the burial ground eagle, 7 nests of the golden eagle and 9 nests of the steppe eagle were identified. It is noted that in 2022-2023 there was an increase in the number of nesting sites for the burial ground and golden eagle. Very earlier nesting of the burial ground was noted, while the late laying of the golden eagle, which differs from the literary data and information on previous studies. Research will continue.

Keywords: SNNP «Buiratau», nesting, birds of prey, golden eagle, burial ground, steppe eagle, egg laying time

List of used literature:

- 1 Minakov A.I., Ismailova FM, Sagaliev N.A., Ishmuratova M.Yu., Turlybekova G.K. Fauna and flora of the Buiratau State National Natural Park: Monograph. - Karaganda, 2019. - 153 p.
- 2 Briznetsov A.S. Features of nesting birds of prey in arid conditions of Central Asia // Bulletin of the Krasnoyarsk State Pedagogical University named after V.P. Astafiev. – 2011. - № 5. - P. 182-187.
- 3 Ivanovsky V.V., Torbenko AB, Novikov D.V. Experience in identifying potential nesting sites for birds of prey using GIS technologies (using the example of the *Falco columbarius* derbnik) // Russian ornithological journal. – 2021. - Vol. 30 (special issue). - P. 217-226.
- 4 Romanov MS, Evstigneev O.I. Habitat of birds of prey and black stork in connection with the spatial structure of the forest cover // Russian Journal of Ecosystem Ecology. – 2016. – Vol. 1(3). – P. 1-20. DOI: 10.21685/2500-0578-2016-3-5
- 5 Birds of Kazakhstan. Vol. 2 (by ed. I.A. Dolgushin). - Alma-Ata: Institute of Zoology, 1962. - 780 p.
- 6 Bragin E.A. Eagles - Alma-Ata: Kainar, 1987 - 128 p.
- 7 Kovshar A.F. World of birds of Kazakhstan, - Alma-Ata: Mektep, 1988. - 273 p.
- 8 Korelov M.N. Order Birds of prey – *Falconiformes* // Birds of Kazakhstan, Vol. 2. - Alma-Ata: Institute of Zoology, 1962. - P. 488-707.

Турлыбекова Гульжазира Кантарбаевна, Шишкина Ева Олеговна,
Камалиева Динара Ертаргыновна
gulzhazira_t@mail.ru, svinki.malinki@gmail.com, dkamalieva03@gmail.com
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан

БИОРАЗНООБРАЗИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА «БУЙРАТАУ»: ПТИЦЫ И МЛЕКОПИТАЮЩИЕ, ЗАНЕСЕННЫЕ В КРАСНУЮ КНИГУ КАЗАХСТАНА

В данной научной статье представлен сжатый обзор видов птиц, включенных в Красную книгу Казахстана, которые были обнаружены на территории Государственного национального природного парка "Буйратау" в период наблюдений, проведенных с 24 по 26 мая 2023 года. Рассматриваются аспекты распространения и присутствия данных видов в данном регионе, а также особенности их поведения и взаимодействия с окружающей средой. Объектом исследований стали млекопитающие и птицы, сохранение которых является одной из важнейших задач, способствующей правильному функционированию экосистем лесостепи, что на данный момент является одной из актуальных целей современной экологической политики Республики Казахстан.

Ключевые слова: ГНПП «Буйратау», лебедь кликун, савка, журавль красавка, серый журавль, степной орел, орел могильник, благородный олень, сибирская косуля, европейский лось.

Введение. 11 марта 2011 года был учрежден государственный национальный природный парк «Буйратау» в Центральном Казахстане, объединивший территории Ерейментауского района Акмолинской области (60 тыс. га) и Осакаровского района Карагандинской области (29 тыс. га). Основными составляющими парка стали земли природных заказников республиканского значения Ерейментауского и Белодымковского, а также зарезервированные ранее территории под Ерейментауский государственный заповедник.

Парк располагается на территории древних гор. Это уникальный район, окруженный узкой кромкой нераспаханной степи, и представляет собой совокупность различных массивов глыбовых низкогорий и скалистых гряд. Высота гор варьируется от 300 до 600 метров (Керегетас, Койтас, Айгыржал, Сарыжал, Акшоқы, Сункаркия, Коянды, Каскыртау, Мыншукур, Куншалган), но гора Акдым является исключением и возвышается до 904 метров. Буйратау привлекает множество биологов, орнитологов и природолюбителей со всего мира своими уникальными экологическими особенностями.

Целью нашей работы стал мониторинг птиц и крупных млекопитающих на территории государственного национального природного парка.

С 24 мая по 26 мая 2023 года был распланирован маршрут в который входили уже известные для орнитологов точки локализации водных и околородных птиц, такие как озера Сусыккол, Ажыбай и Бозайгыр, места гнездования и охоты хищных в филиале «Ерейментауский», и вольеры в "Белодымовский", предназначенные для разведения маралов и бизонов. Анализ распространения проводился полевыми наблюдениями, спутниковой маркировкой и анализом данных о гнездовании.

Озера Сусыккол (расположено вне территории ГНПП), Ажыбай ($51^{\circ}18'08.0''N$ $73^{\circ}22'50.4''E$) и Бозайгыр ($51^{\circ}19'30.4''N$ $73^{\circ}22'46.4''E$) являются важными местами для миграции и гнездования. Они предоставляют богатый источник пищи и воды и вызывают интерес для орнитологов, чтобы изучать местные популяции птиц (Рисунок 1, 2, 3). В момент проведения выезда оз. Сасыккол значительно пересохло, тем не менее было богато видами птиц: всего на акватории их было встречено 15 видов, из

них, представители Красной книги Казахстана - журавли-красавки (11), савки (6) и лебеди-кликунуны (Рисунок 4, 5).

Рисунок 1 – оз. Сусыккол

Рисунок 2 – оз. Ажыбай

Рисунок 3 – оз. Бозайгыр

Сопки и горы Ерейментау (51°12'59" N, 73°17'13" E) - горный остров скалистых сопков и горных кряжей в Ерейментауском районе ГНПП “Буйратау” - места гнездования и охоты хищных птиц отряда соколообразных - *Falconiformes* (Рисунок 7).

Район достаточно большой, за время передвижения были встречены пустельги, курганники, обыкновенный канюк, из краснокнижных - степной орел - *Aquilanipalensis* и орел-могильник - *Aquilaheliaca*, в основном все из перечисленных видов были недалеко от гнезда (Таблица 1).

Таблица №1. Список видов птиц, занесенный в красную книгу Казахстана, встреченных на территории ГНПП «Буйратау» в ходе учетного выезда.

№	Русское название	Латинское название	Казахское название	Были замечены
1.	Лебедь кликун*	<i>Cygnuscygnus</i>	Сұңкылдақ аққу*	оз. Сасыккол, оз. Ашбай, оз.Бозайгыр
2.	Савка*	<i>Oxyuraleucocephala</i>	Ақбас үйрек*	оз. Сасыккол
3.	Журавль-красавка*	<i>Anthropoidesvirgo</i>	Ақбас тырна*	оз. Сасыккол
4.	Серый журавль*	<i>Grusgrus</i>	Сұртырна*	по пути КПП
5.	Орел могильник*	<i>Aquilaheliaca</i>	Қарақұс*	Кордон в филиале «Ереиментауский»
6.	Степной орел*	<i>Aquilanipalensis</i>	Дала қыраны*	Сопки Ерейментау
Отряд Гусеобразные - Ansriformes				
Отряд Журавлеобразные – Gruiformes				
Отряд Соколообразные, или дневные хищные птицы – Falconiformes				

Рисунок 4

Рисунок 5

Рисунок 6

Рисунок 4 - Лебедь-кликун - *Cygnus cygnus* на территории оз. Сасыккол, Рисунок 5 - Савка - *Oxyuraleucoscephala*, Рисунок 6 - Стеной орел - *Aquila nipalensis* в филиале "Ерейментау".

Вольеры в филиале «Белодымовском» (51°15'29.1"N 73°21'11.0"E) - занимают площадь в 400 га. За годы существования вольера в естественную среду обитания было произведено 7 выпусков и выпущено 291 особей марала, которые хорошо прижились на воле, дают потомство, и положили начало возрождению популяции благородного оленя в регионе.

Рисунок 7

Рисунок 8

Рисунок 7 - горный остров Ерейментау, Рисунок 8 - бизоны на территории вольера в Белодымовском районе.

В 2020 году в этот же вольер-питомник филиала «Белодымовский», было завезено 10 голов бизонов (Рисунок 8) [1]. На данный момент количество бизонов и маралов увеличилось и продолжает расти, за ними можно понаблюдать по туристическим маршрутам, предоставляемых национальным природным парком.

Рисунок 9 - Европейские лоси на подъезде к кордону, Рисунок 10 - Сибирская косуля по пути к месту обитания архаров.

В дороге и при отклонениях от основного маршрута, из видов птиц и млекопитающих, занесенных в Красную книгу Казахстана, было зафиксированы архары, сибирские косули, европейские лоси и серые журавли – *Grus communis* (Рисунок 9, 10). Всего было учтено более 73 видов птиц, 4 вида копытных млекопитающих и 1 вид завезенный (Таблица 2).

Всего в течение года на территории национального природного парка можно встретить 227 различных видов (46% орнитофауны Казахстана), в том числе 127 различных видов птиц (представители 16 отрядов птиц, в том числе 80% из них: 5 отрядов – 44 воробьинообразных, 20 скворцовые, 18 видов гусеобразные, 10 видов соколообразные, 10 видов журавлиных) и 100 межвидовых перелетные и зимующие (в том числе воробьинообразные – 39, скворцовые – 26 и соколообразные – 16) [2].

Наличие обширного разнообразия видов млекопитающих и птиц свидетельствует о богатстве биоразнообразия этой территории. Для лучшего понимания экологии и поведения различных видов животных следует проводить регулярный мониторинг и более подробные исследования.

Таблица № 2. Список видов млекопитающих, занесенный в красную книгу Казахстана, встреченных на территории ГНПП «Буйратау» в ходе учетного выезда.

№	Русское название	Латинское название	Казахское название	Были замечены
---	------------------	--------------------	--------------------	---------------

Род Оленьевых – Cervidae				
1.	Благородный олень	<i>Cervus elaphus</i>	Кермарал	Вольер
2.	Сибирская косуля	<i>Capreolus pygargus</i>	Елік	Каменные сопки, филиал «Белодымовский»
3.	Европейский лось	<i>Alces alces</i>	Бұлан	Рядом с городом «Алғабас»
Полорогие – Bovidae				
4.	Архар	<i>Ovis ammon</i>	Арқар	Каменные сопки, филиал «Белодымовский»

Анализ результатов исследования позволяет заключить, что государственный национальный природный парк «Буйратау» играет роль ключевой области для сохранения биоразнообразия и природных уникальностей Центрального Казахстана. Регулярные мониторинговые исследования таких территорий, как «Буйратау», являются необходимыми для обеспечения эффективного управления природными ресурсами и поддержания устойчивости экосистемы. Дальнейшие глубокие исследования поведения, миграций и динамики популяций животных на данной территории будут способствовать более глубокому пониманию экологических взаимосвязей и внесут ценный вклад в сохранение природного наследия региона.

Таким образом, исследование биоразнообразия государственного национального природного парка «Буйратау» подчеркивает его значимость для сохранения природных ценностей Казахстана и поддержания баланса экосистемы. Данная статья представляет собой важный вклад в научное понимание местной фауны и может послужить основой для дальнейших исследований и усовершенствования методов управления природными ресурсами этого уникального природного уголка.

Список использованной литературы:

1. Интернет-источник, «Белодымовский», gnpp-buiratau.kz, <https://gnpp-buiratau.kz/ru/page/belodymovskiy>.
2. Ландшафтная карта Казахской ССР. М 1:2 500 000, 1978 г.
3. Курмашева, А. А. Орнитофауна и ее роль в биоразнообразии национальных парков Казахстана. // Вестник КазНУ. Биолого-географическая и медицинская серия, № 3 (17), стр. 79-83. (2017)
4. Бахтияров, А.Б. Охотничьи артефакты в скоплении древних средневековых поселений хребта Буйратау // Практическая археология. С. 22-30. (2015)
5. Суханов В.Б. Степные орлы Северного Центрального Казахстана // Российская орнитология, № 31. (2022)
6. Ибраев, А.Г. Млекопитающие Казахстана: Красная книга. // Алматы: Алматинское областное отделение Общества охраны природы Казахстана. (2014)
7. Батыров Ю.К. Популяции зимующих птиц на озере Сусыкколь // Орнитологический вестник, вып. 6, с. 162-164. (2019)
8. Мустафин С.О. Экология и охрана хищных птиц Казахстана. // Алматы: Казахская научно-практическая орнитологическая конференция. (2008)
9. Давыдов А. В. Сравнительный анализ копытных млекопитающих Центрального Казахстана. // Известия Казанской академии наук, т. 1, с. 155, нет. 3, стр. 343-347. (2013)
10. Красная книга Республики Казахстан: Животные. // Астана: Казахская энциклопедия. (2008)
11. Клепиков А. А., Попов С. В. Роль природных парков в сохранении биоразнообразия. // Вестник Белорусского государственного университета. Серия 2, Химия. Биология. География, выпуск 3, стр. 40-48. (2019)
12. Абдишев А.Ж., Керимбай А.Ж., Смагулов А.К. Млекопитающие Буйратауского национального парка. // Проблемы биологии внутренних вод. 1, стр. 7-15. (2015)

РЕЗЮМЕ/ RESUME

**Турлыбекова Гульжазира Кантарбаевна, Шишкина Ева Олеговна,
Камалиева Динара Ертаргыновна
академик Е.А Бокетов. атындағы КЕАҚ Қарағанды университеті.», Қарағанды,
Қазақстан Республикасы
«БҰЙРАТАУ» МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ АЛУАН
ТҮРЛІЛІГІ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚЫЗЫЛ КІТАБЫНА ЕНГІЗІЛГЕН
ҚҰСТАР МЕН СҮТҚОРЕКТІЛЕР**

Мақала Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген құстар мен сүтқоректілерге назар аударатырып, Орталық Қазақстандағы "Бұйратау" мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің биоалуантүрлілігін зерттейді. 2011 жылы құрылған саябақ Ақмола облысы Ерейментау ауданы мен Қарағанды облысы Осакаров ауданының аумақтарын біріктіреді. Саябақтың рельефі-даламен қоршалған ерекше ежелгі таулар. 2023 жылғы 24-26 мамыр аралығында жүзеге асырылған мониторинг барысында құстар мен Сүтқоректілерді, оның ішінде Сусықкөл, Әжібай және Бозайғыр көлдерін, сондай-ақ жыртқыш құстардың ұя салатын және аң аулайтын жерлерін оқшаулаудың маңызды нүктелері анықталды. Талдау нәтижелері құстар мен сүтқоректілердің көптеген түрлерінің отаны болып табылатын осы аумақтың биологиялық байлығын көрсетеді, бұл тұрақты бақылау мен одан әрі зерттеудің маңыздылығын растайды.

Тірек сөздер: «Бұйратау» МҮТП, аққу, ақбас үйрек, тырна, боз тырна, дала қыраны, империя қыраны, марал, сібір етігі, еуропалық бұлан.

**Turlybekova Gulzhazira Kantarbaevna, Kamalievna Dinara Ertargynovna,
Shishkina Eva Olegovna
NJSC Karaganda University name after academician E.A. Buketov", Karaganda, Republic of
Kazakhstan
BIODIVERSITY OF THE BUIRATAU STATE NATIONAL NATURAL PARK: BIRDS AND
MAMMALS LISTED IN THE RED BOOK OF KAZAKHSTAN**

This article explores the biodiversity of the State National Natural Park "Buyratau" in Central Kazakhstan, focusing on birds and mammals listed in the Red Book of Kazakhstan. Established in 2011, the

park unites the territories of the Ereimentau District of Akmola Region and the Osakarov District of Karaganda Region. The park's topography comprises unique ancient mountains surrounded by steppe. During a monitoring expedition from May 24 to 26, 2023, crucial localization points for birds and mammals were identified, including Susykkol, Azhybay, and Bozaigyr lakes, as well as nesting and hunting sites for raptors. The analysis underscores the biological richness of this region, which is a habitat for numerous bird and mammal species, highlighting the importance of regular monitoring and further research.

Key words: MUTP "Buratau", swan, white duck, crane, gray crane, steppe eagle, imperial eagle, deer, Siberian boot, European elk.

List of used literature:

- 1) Internet source, "Belodymovsky", gnpp-buiratau.kz, <https://gnpp-buiratau.kz/ru/page/belodymovskiy>.
- 2) Landscape map of the Kazakh SSR. M 1:2,500,000, 1978
- 3) Kurmasheva, A. A. Avifauna and Its Role in Biodiversity of Kazakhstan's National Parks. // Bulletin of KazNU. Biological, Geographical and Medical Series, No. 3 (17), pp. 79-83. (2017)
- 4) Bakhtiyarov, A. B. Hunting Artifacts in the Accumulation of Ancient Medieval Settlements in the Buirtau Mountain Range // Practical Archeology, pp. 22-30. (2015)
- 5) Sukhanov, V. B. Steppe Eagles in Northern Central Kazakhstan // Russian Ornithology, Issue 31. (2022)
- 6) Ibraev, A. G. Mammals of Kazakhstan: Red Book. // Almaty: Almaty Regional Branch of the Nature Conservation Society of Kazakhstan. (2014)
- 7) Batyrov, Y. K. Wintering Bird Populations at Lake Susykkol // Ornithological Bulletin, Issue 6, pp. 162-164. (2019)
- 8) Mustafin, S. O. Ecology and Conservation of Birds of Prey in Kazakhstan. // Almaty: Kazakh Scientific-Practical Ornithological Conference. (2008)
- 9) Davydov, A. V. Comparative Analysis of Hoofed Mammals of Central Kazakhstan. // Proceedings of the Kazan Academy of Sciences, vol. 155, no. 3, pp. 343-347. (2013)
- 10) Red Book of the Republic of Kazakhstan: Animals. // Astana: Kazakh Encyclopedia. (2008)
- 11) Klepikov, A. A., & Popov, S. V. The Role of Nature Parks in Biodiversity Conservation. // Bulletin of Belarusian State University. Series 2, Chemistry. Biology. Geography, Issue 3, pp. 40-48. (2019)
- 12) Abdishev, A. Zh., Kerimbay, A. Zh., & Smagulov, A. K. Mammals of Buirtau National Park. // Problems of Inland Water Biology, vol. 1, pp. 7-15. (2015)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Исмаилова Фируза Махмұтқызы., «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Молодежный ауылы, Қазақстан Республикасы

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, академик Е.А. Бөкетов. атындағы КЕАҚ Қарағанды университеті., Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Камалиева Динара Ертаргыновна, жаратылыстану бакалавры, академик Е.А. Бөкетов. атындағы КЕАҚ Қарағанды университеті., Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Сағалиев Нурум Абдыкаримұлы, Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Молодежный ауылы, Қазақстан Республикасы

Смакотина Анна Александровна, «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Молодежный ауылы, Қазақстан Республикасы

Турлыбекова Гүлжазира Кантарбаевна, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов. атындағы КЕАҚ Қарағанды университеті., Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шишкина Ева Олеговна, студенті, академик Е.А. Бөкетов. атындағы КЕАҚ Қарағанды университеті., Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Исмаилова Фируза Махмұтовна, Государственный национальный природный парк «Буйратау», пос. Молодежный, Республика Казахстан.

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан

Камалиева Динара Ертаргыновна, бакалавр естествознания, НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан

Сағалиев Нурум Абдыкаримұлы, Государственный национальный природный парк «Буйратау», пос. Молодежный, Республика Казахстан

Смакотина Анна Александровна, Государственный национальный природный парк «Буйратау», пос. Молодежный, Республика Казахстан.

Турлыбекова Гүлжазира Кантарбаевна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан

Шишкина Ева Олеговна, студент, НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Ismailova Firuza Makhmutovna, National Natural Park "Buiratau", Molodezhny, Republic of Kazakhstan

Ishmuratova Margarita Yulaevna, NJSC Karaganda University name after academician E.A. Buketov", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kamaliyeva Dinara Ertargynovna, bachelor of Natural Sciences, NJSC Karaganda University name after academician E.A. Buketov", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Sagaliev Nurum Abdykarimuly, National Natural Park "Buiratau", Molodezhny, Republic of Kazakhstan

Smakotina Anna Alexandrovna, National Natural Park "Buiratau", Molodezhny, Republic of Kazakhstan.

Turlybekova Gulzhazira Kantarbaevna, candidate of Biological Sciences, Associate Professor, NJSC Karaganda University name after academician E.A. Buketov", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shishkina Eva Olegovna, student, Karaganda University name after academician E.A. Buketova", Karaganda, Republic of Kazakhstan

ӘОК 81'366
ҒТАХР 10.02.19

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
«Bolashaq» академиясы
қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, п.ғ.м. Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Жумабаева Мираш Каримхановна
“Бауыржан Момышұлы атындағы жалпы білім беретін мектебі” КММ,
қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі
Балқаш, Қазақстан Республикасы

ОРЫС ТІЛІ АРҚЫЛЫ ЕНГЕН ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ

Мақалада кірме терминдердің қазақ тілінде орыс тіліндегі қалпын сақтап алынуы және олардың аударылмауының басты себептері жайында сөз қозғалады. Қазақ тіліндегі терминге қойылатын талаптар мен термин жасаудың өзектілігі туралы мәселелер қарастырылады.

Тірек сөздер: термин, терминология, мағына, балама сөздер, халықаралық, терминдік жүйе, орыс тілі, еуропа тілдері, ішкі заңдылық.

Жаңа термин жасаудың бір тәсілі - шет тілінен сөз алу бүгінгі таңда өз өзектілігін жойған жоқ. Халықаралық терминдерді жүйелеу, реттеу белгілі бір ғылым саласының мамандарының бірігіп жұмыс істеуін талап етеді. Кейде әр түрлі салаларда бұрыннан қолданылатын терминдерді жаңа баламалармен ауыстыру бос әурешілік болатын жағдайлар да кездесіп жатады. Өйткені сол тілде сөйлейтін халық ол жаңа сөздерді термин ретінде қабылдамауы да мүмкін.

Осындай тілдік құбылысты қазақ тілінен де байқауға болады. Термин сөзінің ұсынылған баламаларын халық қабылдамауының өзіндік себебі де бар. Термин сөзінің терминдік мағынасын аталған балама сөздер толық бере алмады және олардың терминдік жүйе құруға қабілетсіздігіне болса керек.

Кезінде Н.В.Юшманов [1] халықаралық терминдерге қатысты тіл саясатын сипаттай келе, оны үш түрге бөлген:

1. Ксеномания (өзге тілден сөз алуды кеңейту)
2. Утилитаризм (қажетті және ауыстыруға келмейтін сөздерді қалдыру)
3. Пуризм (ана тілінің сөздерімен ауыстыру)

Қазіргі терминшілер және ғылым саласының мамандары әрбір шет тілінен алынған терминді терминологияның басты принципі - жүйелілік принципіне сай қалдыру керек пе, жоқ өз ана тіліміздің сөзімен алмастыру қажет пе, бүгінгі лингвистикалық әдебиеттерде шет тілінен сөз қабылдау ұғымы қалай анықталады деген сұрақ тұрғысынан келу керек.

Көптеген авторлар шет тілінен сөз қабылдағанда ол сөздер енген тілге жан-жақты бейімделуге жақын тұратындығын айтады. Я.П.Крысин шет тілінен сөз қабылдау процесін бір тілден екінші тілге түрлі элементтердің енуі деп түсінеді. Түрлі элементтер деп отырғаны тіл құрылысы - фонетика, лексика, морфология, синтаксис т.б. [2].

Біз сөз қабылдау дегеніміз жаңа ұғымдар мен түсініктерді атау үшін өзге тілдің сөздік қорынан сөз алу деп түсінеміз.

Ғылыми еңбектерде сөз қабылдауды түрліше түсіндіреді. Сол сияқты терминологиялық сөз қабылдау да біркелкі емес. Терминологияға шет тілінен сөз қабылдаудан әдеби тілден сөз қабылдаудың ерекшелігі бар. Әдеби тілден терминологиялық лексикаға, терминологиялық лексикадан әдеби тілге сөз қабылдау терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлы [3] еңбектерінде жан-жақты зерттелген.

Әдеби тілден алынған сөзге арнайы терминологиялық лексикасын құрайтын терминдену тәсілімен жасалған терминдердің елеулі бөлігі - жалпы қолданыстағы сөздердің метафоралануы негізінде жасалған терминдер. Мысалы: «көз алмасы», «рефлекс доғасы», «лексикалық қабат», «қозу табалдырығы», «ми қабығы», «ауыр қылмыс» т.б. Мұндай терминдену процесін ішкі терминдену деп атап жүр.

Дегенмен сөз қабылдау дегенде көпшілік терминшілер өзге тілден сөз алуды, яғни сыртқы терминденуді көбірек айтады. Басқа тілден енген сөздің бір мағыналылығы, нақтылығы әдеби тілге қарағанда терминологиялық лексикада олардың санының әлдеқайда басым екенін аңғартады.

Кез келген тілде сөз алмасу мейлі ол әдеби тілде болсын, терминологиялық лексикада болсын заңды құбылыс. Әдеби тілге қарағанда арнайы лексикада шет тілінен енген, мысалға «архетип» «ламинатор», «аукцион» т.б. терминдері бір мезгілде сөзді беруші тіл мен сөз алушы тілдің лексикалық байлығына жата ма? Аталған терминдер тіліміздің дыбыстау заңдылығына сәйкес өзгертіп алсақ қана, ол сөз, сөз алушы, яғни, қазақ тілінің термині болған болар еді. Олай етпегендіктен *архетип*, *ламинатор*, *аукцион* терминдері қазақтың термині емес, орыс тілінің термині болып қала береді. Бұдан шығатын қорытынды: кез келген шет тілінен енген сөз қай тілде болмасын ұлттық бейімделуден (ұлттық адаптация) өту керек. Шет тілі сөздерін жайдан-жан лексикалық қорымызды байыту, толықтыру үшін алмаймыз. Оларды арнайы лексикаға белгілі бір ғылыми ұғымды атау үшін, қажетті тілдік бірлік ретінде қабылдаймыз.

Кірме терминдердің қазақ тілінде орыс тіліндегі қалпын сақтап алынуының және олардың аударылмауының басты себептерінің бірі - термин қабылдауда басшылыққа алынып келген принциптерге тікелей байланысты. Күні кешеге дейін термин қабылдауда ұстанған принциптеріміз кірме терминдердің ана тілімізге аударылуына немесе тіліміздің дыбыстық заңдылықтарына сәйкес тұлғасын өзгертуіне кедергі жасап келді.

Қазақ терминологиясы жүйесінде халықаралық терминдер 1) тікелей орыс тілінен; 2) орыс тілі арқылы Еуропа тілдерінен енген терминдер болып екіге бөлінеді. Тікелей орыс тілінен енген терминдер туралы сөз қозғағанда академик Ә.Қайдаровтың. «...орыс тілінде жасалған терминдердің ұлт тілдеріне аударуға бейім тұратындығы» [4] деген сөздерін есте ұстағанымыз жөн. Расында қазақ терминологиясының жалпы қорында мұндай терминдердің орысша қалпымен алынғаны көп емес. Олардың барлығы дерлік төл сөздік қорымызда бұрыннан бар сөздердің жаңа терминдік мәнде жұмсалуды немесе сөзбе-сөз аудару (калька) жолымен жасалған терминдер болып табылады. Мысалы: *жалқаулық* - лень, *аралық ми* - промежуточный мозг, *тітіркендіргіш* - раздражитель, *борыш сезімі* - чувство долга, т.б.

Ана тіліміздің ішкі мүмкіншіліктерінен жасалғандығын ескерсек, сөзбе-сөз аудару жолымен жасалған терминдерді кірме терминдердің қатарына жатқызу үлкен қателік. Қ.Жарықбаев сөзбе-сөз аударуды тіліміздің сөзжасам заңдылығына ешқандай нұқсан келтірмейтін, сөздік қорымызды байытудың бірден-бір жолы деп көрсетеді. Осындай ойды Р.Үрекепова да айтады. Оның пікірінше, бұл - жаңа терминдер мен терминдік тіркестерді жасауда едәуір үлес алатын өнімді тәсілдердің бірі [5]. Біз осы ойларды қорыта келе, сөз аударудың екі тілдік табиғаты бар деп тұжырымдаймыз. Біріншіден, сөзбе-сөз аудару өзі аударып отырған терминге қатысты - аударма, екіншіден, өзінің жасалу жолы мен әдісі жағынан - сөзжасам тәсілі болып табылады. Дегенмен, осы тәсілмен жасалған сөзжасам терминдердің ішкі ерекшеліктеріне арнайы тоқтала кеткен жөн болар. Қазақ терминологиясында сөзбе-сөз аудару жолымен айда болған терминдер іштей екіге бөлінеді:

1. *Дара терминдер*: *көркемділік* - художественность, *жаңашылдық* - новаторство, *жігерсіздік* - безволие, *инабаттылық* - благо нравность, *сергектік* - бодрость, *жаңғырту* - воспроизведение және т.б. Дара терминдер орыс тіліндегі психология терминдерінің морфологиялық құрылымын меңгере отырып, тілде бұрыннан бар сөздердің негізінде пайда болған дербес терминдер. Қазақ терминологиясында осындай жолмен жасалған терминдердің саны көп.

2. *Тіркесті терминдер* сыңарлары да қазақ сөздерінен тұратын тіркесті терминдер: *екпінсіз буын* - безударный слог, *көркем тіл* - художественный язык, *қимыл дағдысы* - навыки двигательные, *мүйізгек дене* - мозолистое тело т.б. Бағыныңқы сыңары қазақ, басыңқы сыңары кірме терминдерден тұратын тіркесті терминдер: *есту нерві* - нерв слуховой, *эмпириялық жалпылау* - обобщение эмпирическое т.б. Кейде екі сыңары да кірме терминдерден тұратын тіркесті терминдер де кездеседі. Мысалы, *оптимистік көңіл күй* - настроение оптимистическое, *нейрондық тізбектер моделі* - модели нейронных цепей, *психикалық процестерді модельдеу* - моделирование психических процессов, *психикалық функциялардың локализациясы* - локализация психических функций және т.б. Мұндай тіркесті терминдер қазақ терминологиясының қомақты үлесін алып отыр.

Қазақ терминологиясының едәуір бөлігін кірме терминдер құрайды. Олардың көпшілігі шығу тегі жағынан грек, латын сөздері, қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген. Орыс тілінің өзіне ғана тән сөздер түгелдей сөзбе-сөз аудару тәсілі арқылы алынған. Грек, латын сөздері орыс тіліне оның

дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес өзгертіліп алынған да, ал қазақ тіліне келгенде сол орыс тіліндегі қалпы өзгермей қабылданған. Мәселен, *апелляция, афоризм, архаизм, геноцид, акустика, акцетология, аллитерация, аллофон, антология, диахрония, дивергенция, дискурс, жаргон, интерференция, денотат, сема, семантика, сигнификат, силлабизм, синоним, лексикология, фонетика, дальтонизм, депрессия, графология* т.б. терминдердің екі тілдегі (орыс және қазақ) тұлғалануында еш айырма жоқ.

Кірме терминдерді арнайы зерттеген ғалым Д.С.Лотте былай деп жазады: «Егер *аквариум, реле* т.б. сол сияқты сөздер, қазіргі орыс тілінің фонетикалық және морфологиялық ережелеріне сәйкес өзгермесе, өздерінің тілге енген уақытына қарамастан, олардың орыс тілінің төл сөздерінен үнемі өзгешеленіп тұрады анық. Кез келген сөзді «бөтен» (чужих) немесе «өздік» (своих, усвоенных) деп бөлудің негізгі өлшемдері мыналар: 1) Кірме сөздердің дыбысталуы өзі мүше болып енген тілдегі сөздердің дыбысталуымен қаншалықты сәйкес келуі, 2) Морфологиялық құрлысының сәйкестігі; 3) Кірме сөздің сөз жасау қабілеті қандай дегенге келіп саяды» [6]. Кірме сөздерді шектен тыс көп алу, көп жағдайда терминологияның баюына емес, оның ластануына әкеп соғады.

Сол сияқты ғалым Б.Қалиұлының осы мәселе туралы жазған пікірлері де өте құнды деп білеміз. Ғалымның сөзімен айтқанда «Егер ана тілімізді қадірлейміз, қастерлейміз десек, оның өзіндік ерекшелігін келер ұрпаққа бұзбай жеткізгіміз келсе, бұдан былай қазақ тілінің терминдерін де қазақша жасағанымыз абзал Бұған дейінгі дейінгі біздің қазақ терминологиясы деп жүргендеріміз, ол - қазақ тілінің терминологиясы емес, орыс тілінің терминологиясы» [7].

Кірме сөздердің басты кемшілігі - шарттылығы. Мұнда ұғым мен оны атаушы сөз арасында ешқандай қазақи байланыс жоқ. Кірме терминдерді айтылғаннан кейін оның мағынасын еске түсіріп алып қана, түсінеміз. Ал төл терминдердің қабылдануы, танылуы, бейнеленуі айтылғаннан-ақ түсінікті.

Қазақ терминологиясы жүйесінде интернационалдық терминдердің ұлттық атаулардан әлдеқайда басымдылығы байқалады. Мұндай қалыптасқан терминдерді қолданыстан шығару өте қиын. Сондықтан, тілге кірген терминдерді шығара алмай жүргенше, кірердегі оларға қойылатын талаптарды күшейту керек. Бұл әрине «халықаралық» терминдерді жаппай қазақшалау деген ой емес.

Тілімізге енген кірме терминдер «ғылым атауларын орыс тілі түпнұсқада қабылдады» деуге болмайды, өйткені орыс тілі еуропа тілдерінен енген сөздерді өздерінің ішкі заңдылығына бағындырып алғаны белгілі.

Интернационалдық сөздер деп жүргеніміз - Еуропа тілдеріндегі күнделікті сөздер.

Термин қабылдаудың осындай оңай жолы кеңінен қолданылғандықтан, қазақ терминологиясының қазіргі жағдайы оған деген көзқарас пен принциптерді қажет етеді.

Қазақ терминологиясы жүйесінде грек-латын сөздерінен басқа, ішінара француз, неміс, ағылшын тілдерінен енген терминдер де кездеседі.

Кірме терминдердің барлығы орыс тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес өзгерістерге ұшыраған, ал орыс тілінен қазақ тіліне алыну барысында бұл заңдылық сақталмай, орыс тілінде қалай алынса солай қабылданған.

Орыс тілінің осы тұстағы ықпалын Ә.Қайдаровтың сөзімен айтқанда «Біле білсек, тіліміздің мүшкіл халге жетуінің көп себептерінің бірі - орыс тілінің өктемдік әсері» екендігі анық [4].

Қорыта айтқанда, тілдер арасындағы өзара сөз, термин алмасу процесі болып тұратын құбылыс. Сондықтан да көптеген тілдердің терминологиясында халықаралық терминдер кездесетіні осыны растайды. Халықаралық терминдерді қабылдауда ұлт тілінің мүддесіне нұқсан келмейтіндей ұстанымды басшылыққа алған жөн. Орыс тілі енген терминдер жалпы қолданыстағы сөздерден оқшауланып, тұлғалық, дыбыстық ерекшелігін көрсетіп, бөлектеніп тұрады. Осындай кемшіліктерді болдырмас үшін ана тіліміздің сөздік қорын сарқа пайдалануымыз керек, орыс сөздерін сауатты түрде терминологтар мен арнаулы ғылым саласының мамандары бірлесе отырып аударғаны абзал, мүмкін болса шет тілінен енген сөзді қазақ тілінің ішкі заңдылығына бейімдеп қабылдау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Юшманов Н.В. Грамматика иностранных слов // Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научнотехнической терминологии. - М., Наука, 1979.
2. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. - М.: Наука, 1968.
3. Құрманбайұлы Ш. «Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары» Алматы. 2014.
4. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. - А., 1993.
5. Урекенова Р.А. Освоение казахским языком русских терминов путем калькирования// Проблемы казахской терминологии. - А., 1986.

6. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочение иноязычных терминов и терминологических элементов. - М., 1982.
7. Қалидұлы Б. Шег тілі терминдерін қалай қабылдап жүрміз?// Қазақ тілінің көкейтесті мәселелері. - А., 1997.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Абдрахманов Рустем Хасенович
Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан
Жумабаева Миранш Каримхановна
КГУ «Общеобразовательная школа имени Бауыржана Момышулы»,
Балхаш, Республика Казахстан

ПЕРЕВОДИМОСТЬ ТЕРМИНОВ, ЗАИМСТВОВАННЫХ ИЗ РУССКОГО ЯЗЫКА

В статье речь пойдет об основных причинах сохранения в казахском языке русскоязычных терминов и их непереводимости. Рассматриваются вопросы о требованиях к термину на казахском языке и актуальности терминообразования.

Ключевые слова: термин, терминология, значение, альтернативные слова, международный, система терминов, русский язык, европейские языки, внутренняя закономерность.

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Zhumabayeva Mirash Karimkhanovna
KSU «Bauyrzhan Momysuly general education school»,
Balkhash, Republic of Kazakhstan

TRANSLATABILITY OF TERMS BORROWED FROM THE RUSSIAN LANGUAGE

The article will focus on the main reasons for the preservation of Russian-language terms in the Kazakh language and their untranslatability. The questions about the requirements for the term in the Kazakh language and the relevance of term formation are considered.

Keywords: term, terminology, meaning, alternative words, international, system of terms, Russian language, European languages, internal regularity.

List of used literature:

1. Yushmanov N. V. grammar of foreign words // the first methodological approach to the development and improvement of scientific terminology. - М., Nauka, 1979.
2. Krysin L. P. foreign words in modern Russian language. - М.: Nauka, 1968.
3. Kurmanbayuly Sh. "scientific principles of the development of Kazakh terminology" Almaty. 2014.
4. Kaidarov A. a new approach to Kazakh terminology. - А., 1993.
5. Urekenova R. A. introduction of the Kazakh language of Russian terms of calculus// problems of Kazakh terminology. - А., 1986.
6. Lotte D. S. issues of lending and payment of foreign-related terms and terms. - М., 1982.
7. Kalievich B. How do we perceive foreign language terms?// Current problems of the Kazakh language. - А., 1997.

ӘОК 81:372.881
ГТАХР 10.02.19

Жетписбаева Динара Макумовна
dinaramakumovna@mail.ru
КММ №45 гимназия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУ НЕГІЗДЕРІ

Мәтін арқылы оқушылардың оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру, қарапайым грамматикалық ұғымдармен таныстыру, айтатын ойын толық түсінікті, жүйелі жеткізе білуге, байланыстыра сөйлеуге үйрету;

Тірек сөздер: мәтін, көрнекілік, иллюстративтік материалдар, оқытуда мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, мысалдар, өлең-жырлар, қызық әңгімелер, лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық амал-тәсілдер;

Тілді үйретіп, дамытуға қатысты Ахмет Байтұрсынұлы төмендегідей тәсілдер мен қағидаларды ұсынған:

1. Оқушыға арналған материалдар аса түсінікті болуы шарт.

2. Мәтіннің көрнекілік, иллюстративтік материалдар қазақ оқушысының ұғымына таныс және жақын болуы шарт.

3. Тілді оқытуда мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, мысалдар, өлең-жырлар, қызық әңгімелер маңызды орын алуы қажет.

4. Тілді оқытуда тіл ұстартуға ден қойғаны дұрыс.

Мәтінтану – тіл білімінің маңызды саласы. Онсыз ескі жазбалардағы ойды, мән-мағынаны түсіну мүмкін емес. Қадым замандардан бүгінгі күнге дейін жеткен әртүрлі қолжазбалар, шайырлардың өлең-жырлары, дастандар мен аңыз-әңгімелер, хикаялар мәтіні, ондағы қолданылған сөздер түсініктемені, түсіндіруді қажет етеді.

Ғалым М.М.Бахтин мәтінді объективті әлемнің субъективті бейнесі және кең мағынасында екі сананың қарым-қатынасқа түсуінің бір жолы деп анықтайды.

Г.В.Колшанский қолданысындағы мәтін – сөйлемдердің тәртіпсіз жай ғана тізбегі емес, ол – қарым-қатынастың тұлғалық және мағыналық бірлігі.

Түркиядағы тілші-ғалымдардың анықтамаларына тоқталып өтсек, мәселен, қырғыз мәтінінің қатысымдық құрылымын зерттеген С.Ж.Мусаев мәтінді «қимыл- әрекеттегі тіл» деген тұжырымды ұстана отырып анықтайды.

Ф.Ш.Оразбаева тілдік қатынасты жүзеге асыратын тұлғаларды сөз ете келіп, мәтінді «...ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуға негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға» ретінде анықтап, мәтінді тілдік қатынастың мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін бүкіл жүйесі деп таниды.

Мәтінмен жұмыс жүргізудің маңызы – оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға, сөздік қорын молайтуға, адамгершілік, эстетикалық тәрбие беруге әсіресе әдеби және тарихи деректерді түсінуге көмектеседі. Оқушылар оқыған материалдарының мазмұнын дұрыс қабылдап, ондағы негізгі ойды жақсы ұғыну үшін оқу сабақтарында алуан түрлі жұмыстар ұйымдастырылады. Мұндай жұмыстар оқылатын материалдың сипатына, оқушылардың жасына, дайындықтарына, білімі мен дағдылану дәрежесіне байланысты іріктеледі.

Оқушылар мәтінді дұрыс қабылдау үшін негізінен мынадай жұмыстар жүргізіледі:

1. Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық жағынан дайындау.

2. Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу.

3. Шығарманы оқу.

4. Жоспар жасау.

5. Шығарманың мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстар

Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық жағынан дайындау:

Көркем шығарма жазушының сөз арқылы жасаған көркем бейнесі, картинасы арқылы қабылданады. Шығарманы оқыған кезде оқушының көз алдына елес пайда болады. Бұл оқушының сезімін де қозғайды. Мысалы: Абайдың «Қыс» өлеңін өтер кезде сурет бойынша әңгіме айтқызуға болады.

Осылайша әңгіме жүргізілгеннен кейін, «Қыс» өлеңінің мазмұнын білуге оқушылардың ынтасы артып, оны тереңірек ұғынуларына және молырақ әсер алуларына жағдай жасалады. Сонымен, шығарманы оқуға дайындау жұмысы, біріншіден, балаларды оқылатын әңгіменің мазмұны мен ондағы кейіпкерлердің ісін саналы түрде түсіне білуге дайындау, екіншіден, оқылатын әңгіменің мазмұнына қызықтыру, үшіншіден, ондағы түсініксіз сөздер мен ұғымдарды түсіндіру мақсатында жүргізіледі. Дайындық жұмысының көздейтін түпкі мақсаты – балаларға шығарманы толық та саналы меңгеруіне мүмкіндік туғызу.

Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу:

- мәтіндегі түсініксіз сөзді сол сөйлемімен қоса оқытса, оқушылар жақсы түсінеді. Мысалы:

- оқып болғаннан кейін

- мәтінді оқу барысында

- мәтінді оқуға дайындық кезінде

- сөздік жұмысын жүргізу

Тіл – қатынас құралы, ол ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады.

Ауызша түрге: тыңдау, түсіну және сөйлеу әрекеті жатады. Жазбаша түрге: оқу және жазу әрекеті жатады.

Тыңдау, сөйлеу, жазу және оқу дағдыларын қалыптастыру оқушының тілді ауызша да, жазбаша да жақсы меңгеруіне тікелей әсер етеді. Оқушы тілді жақсы меңгеру үшін осы төрт дағдының негізі берік қалануы керек. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін оқыту барысында мәтінді пайдаланған тиімді.

Сөйлеуге үйрету үшін қажетті ситуацияларды мынадай жолдармен беруге болады:

а) «көз алдына елестетіп көр», «қиялдап көр» деген сияқты т.б. тапсырмалар арқылы ситуациялар құру;

ә) белгілі бір ситуацияны жасайтын сурет немесе ситуацияны дамытатын, күшейтетін суреттер тізбегіне қарап, соның көмегімен сөйлеу;

б) күнделікті өмірдегі болып жатқан жағдайға ұқсас нәрселерді сипаттау.

Ауызекі сөйлеуді қалыптастыру үшін оқушы әр сабақта жаңа білім алып қоюмен ғана шектелмей, өз бетінше ізденіп, талдап, пікір таластыру деңгейіне жетіп, даму біліктілігін жетілдіріп отыруы қажет. Сонда ғана, оқушы ауызекі сөйлеу мақсатына жете алады.

Мәтінмен жұмыс бір жағынан оқушылардың сөйлеу дағдысы мен машығын қалыптастырудың негізі болса, екінші жағынан, тілдің фонетикасын, лексикасын, грамматикасын оқытып, талдап, жинақтай білуге көмектеседі:

- сөздерге дыбыстық талдау жасайды;
- оқушылар мәтіннен берілген кесте бойынша сөз таптарын таба алады;
- сөз құрамына талдап, қосымша түрлерін ажыратады;
- мәтін орфографиясына назар аударады;

Міне, осындай жұмыс түрлерін өткізе отырып, мәтінмен жұмыс жүргізу арқылы оқушылардың ойын дамытуға, сөйлеу тілін жетілдіруге болады. Мәтінмен жұмыс барысында оқушылардың жеке қабілеттері мен пәнге деген қызығушылықтары артқаны байқалады. Тұлғаның өз ойын еркін айта білуі мен жазу дағдысы қалыптастырылады.

Қазақ тілі ғылымының негізін салушы А.Байтұрсынұлы «Сөздік құрамның ең басты және тұрақты бөлшегі - негізгі сөздік қор [1].

Қазақ тілінің байлығын, көркемдігі мен бейнелігін жас ұрпаққа таныта отырып, сөзге тапқыр, сөздік қоры мол, тіл байлығы жетілген етіп тәрбиелеуде әдіс-тәсілдердің тиімді жолдарын оқу-тәрбие ісінде қолданып жүрміз.

Мәтін туралы оқушылардың білімдері сөйлеу формаларының тұтас шығарма ішінде берілуін айқындау арқылы тереңдей түседі. Мәтін түрлерін сұрақ қою арқылы таптыру әдістемелік ерекшелігін ескерілген: Мәтіннің қандай түрлері болады?

- Әңгімелеу
- Сипаттау
- Пайымдау

Мәтіннің бұлайша құрылуын анықтау шағын мәтіндер арқылы болады.

Әңгімелеу мәтіннің құрылымындағы сөйлемдер оқиғаның дамуына байланысты бірінен кейін бірі жалғасып келіп, бір-бірімен тығыз байланыста құрастырылады. Мұндай құрылым мәтіннің синтаксистік жағынан ұйымдасқан түрде қатысуын да анықтайды. Сөйлемдердің бір-бірімен байланысында олардың баяндауыштардың шақтық мағыналарының сәйкестігі, лексика-грамматикалық амал-тәсілдердің (шылау, есім сөздер, үстеу т.б.) қызметі ерекше мәнге ие болады. Оқушылар осы мәселелерді білумен қатар, әңгімелеу мәтіннің құрылымын да есіне ұстауы қажет:

- 1) оқиғаның басталуы;
- 2) оның әрі қарай дамуы (негізгі ойдың көрінісін табуы);
- 3) оқиғаның аяқталуы.

Сипаттау мәтінмен жұмыс оқушыны салыстыра білуге, аңғарымпаздыққа және бақылампаздыққа үйретеді. Сипатталатын зат немесе құбылыс оқушыларға өте таныс, жандарына жақын болуы қажет. Мұғалім оқушылардың сипаттау кезінде заттың немесе нәрсенің барлық белгілерін тізіп, түгендеп жатудың қажеті жоқ екенін, оның негізгі я айрықша белгілеріне ғана мән беру керектігін және бұл белгілерді біртұтас образ шығатындай етіп бейнелеу керектігін ескертеді. Сипаттап отырған затына немесе нәрсесіне өзінің пікірін, содан алған әсерін, сезімін, сондай-ақ ол заттың адамға пайдалы немесе пайдасыз екенін білдіру де естерінде болғаны дұрыс. Сипаттау мәтінде сөйлемдердің басталуы, аяқталуы бірдей тұлғада, сөздердің орналасу тәртібі де біртектес т.с.с. болып келеді.

Сипаттау мәтінде негізгі ой тақырып бірлігін сақтайтын тірек сөздер, түрлі көркемдегіш құралдар арқылы жүзеге асады. Ал бұл жұмыс оқушылардың сөздік қорының молдығын, әсіресе, синонимдер мен антонимдердің жеткіліктілігін, лексикалық қайталауларды, теңеу, эпитет т.б.

орнымен қолдана білулерін қажет етеді. Сондықтан да мектепте сөздік жұмысына басты мән берілуі – оқыту ісінде күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселе.

Пайымдау мәтінмен оқушыларға жұмысты ұйымдастырудың өзіндік әдістемелік ерекшелігі бар. Тұтастай мәтіннен сұрақ қою арқылы (неліктен?) таптыру, оның құрылымдық бөліктерімен (дәлелденетін пікір, дәлелдеу немесе түсіндіру пікір, қорытынды пікір) таныстыру және оларды мәтін ішінен, тапқызу, бір бөлігін беріп, қалған бөлігін оқушылардың өздеріне тапқызу т.с.с.

Пайымдау мәтіні грамматикалық жағынан сөйлемдердің бір-бірімен сабақтастық байланыстар арқылы жасалады. Сонымен бірге мұнда қыстырма сөздер: «біріншіден», «екіншіден», «ендеше», «олай болса», «сондықтан», «сол себепті» т.б. қолданылады [2].

Мәтіннің әңгімелеу, сипаттау, пайымдау түрлері табиғатынан екіжақты құрылым ретінде түсіндіріліп жүр. Ол - ойлаудың бір түрі, яғни ойлау әрекетін жүзеге асырады, әрі сөйлеу әрекетінің бір түрі, яғни қатысым түріне жатады. Мәтіннің бұл түрлерін үйретуде де оның осы екі қыры ескерілуі керек, себебі мәтінде сөйлеу мен ойлаудың заңдылықтары тоғысып жатады. А.Байтұрсынұлы мәтіннің бұл үш түрін былай түсіндіреді: «Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлға тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдай сөйлейміз. Осыған орай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады».

Әрбір мұғалімнің негізгі алға қойған міндеті – шәкірттерінің ой-өрісін кеңейтуге, биік адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру.

Сабақ өткізу, оқу барысында өткізілетін ең күрделі жұмыс түрлерінің бірі - сабақта мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыру. Мәтінмен жұмыс дегеніміз - сабақта өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құралады.

Олар:

- дыбыстармен жұмыс
- сөздіктермен жұмыс
- сөздік қорларын жетілдіру
- тіл дамыту
- ережемен жұмыс

-ауызша сөйлей білуге дағдыландыру

Мәтінмен жұмыс істеудің мынадай кезеңдерге бөлінеді:

- мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс
- мәтінмен жұмыс кезеңі
- мәтінді оқығаннан кейінгі кезең

Мәтінмен жұмыс істеу кезеңінде оқушыларды жұмыс істеу қабілеттеріне және білім деңгейлеріне қарай топтарға бөліп, әр топқа лайықты тапсырма берген жөн.

Мәтінмен жұмыс жүргізудің маңызы – оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға, сөздік қорын молайтуға, адамгершілік, эстетикалық тәрбие беруге әсіресе әдеби және тарихи деректерді түсінуге көмектеседі. Оқушылар оқыған материалдарының мазмұнын дұрыс қабылдап, ондағы негізгі ойды жақсы ұғыну үшін оқу сабақтарында алуан түрлі жұмыстар ұйымдастырылады. Мұндай жұмыстар оқылатын материалдың сипатына, оқушылардың жасына, дайындықтарына, білімі мен дағдылану дәрежесіне байланысты іріктеледі.

Мәтінмен жұмыс жүргізуде жаңартылған білім беру бағдарламасын негізге алсақ, оқушылар мәтіндегі ойды, оқиғаны өз өмірімен ұштастыруы керек; оқылған мәтінге өз көзқарасын білдіре алуы тиіс; мәтінге әлеуметтік, тарихи, адамгершілік маңыздылығы жөнінен баға бере алуға бағыттауымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А. Байтұрсынов, Тіл білімі, А, «Жазушы», 1992 ж.
2. Р. Сыздықова, Б. Шалабаев, Көркем мәтіндерді лингвистикалық талдау, А., «Мектеп», 1989 ж.
3. Т.М.Мейірманқұлова «Қазақ тілін оқыту әдістемесі», Астана «Фолиант» баспасы, 2010 ж.
4. Қ.Бітібаева. Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары, А., «Жазушы», 1990 ж.
5. Құлмағанбетова Б. 1992 Қазақ тілі оқыту сабақтарында тіл дамыту 1992
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы Алматы, 1992

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жетписбаева Динара Макумовна

КТУ гимназия №45, Караганды, Республика Казахстан

ОСНОВЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ

Формирование у учащихся навыков чтения и письма с помощью текста, знакомство с простыми грамматическими понятиями, обучение связной речи, умение донести до учащихся полностью понятную, систематизированную речь;

Ключевые слова: текст, наглядный, иллюстративный материал, пословицы, притчи, примеры, стихотворения, интересные рассказы, лексические, грамматические, логические, стилистические приемы в обучении;

Shetpisbayeva Dinara Maksutovna

KSU gymnasium №. 45, Karaganda, Republic of Kazakhstan,

BASICS OF WORKING WITH TEXT

Formation of students' reading and writing skills with the help of text, familiarity with simple grammatical concepts, teaching coherent speech, the ability to convey fully understandable, systematized speech to students;

Keywords: text, visual, illustrative material, proverbs, parables, examples, poems, interesting stories, lexical, grammatical, logical, stylistic techniques in teaching;

List of used literature:

1. A. Baitursynov, Linguistics, a, "writer", 1992.
2. R. Syzdykova, B. Shalabaev, linguistic analysis of literary texts, A., "School", 1989.
3. T. M. Meirmankulova "methods of teaching the Kazakh language", Astana "Foliant" publishing house, 2010.
4. K. Bitibaeva. Effective ways of teaching literature, A., "writer", 1990.
5. Kulmaganbetova B. 1992 language development in Kazakh language lessons 1992
6. Baitursynov A. Language lessons Almaty, 1992

ӘОК 81:372.881

ҒТАХР 10.02.19

Исмаилова Акмарал Налжигитовна

raihan-a@mail.ru

№86 ЖББМ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Шығармашылық дегеніміз - оқушының белсенділігі мен дербес іс-әрекетінің ең жоғарғы түрі. Бұл мәселені шешуде шығармашылық тапсырмалардың орны ерекше. Шығармашылық бағыттағы тапсырмалар оқушының білім деңгейін - оқушылық деңгейден шығармашылық деңгейге көтеруге жол ашады.

Тірек сөздер: Шығармашылық, қиял, ұшқыр ой қалыптастыру, оқиға құру, образ жасау, кітаппен жұмыс, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдарымен жұмыс істеу, ұжымдық ой, халықтық салт-дәстүр, әдет-ғұрып.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні - оқушыға өмірге араласқанда оның қоғамдағы қызметіне көмегін тигізетін, күнделікті өмірінде қажетіне жарайтындай білім бере алатын аса білікті пәндердің бірі.

Шығармашылық дегеніміз - оқушының белсенділігі мен дербес іс-әрекетінің ең жоғарғы түрі. Бұл мәселені шешуде шығармашылық тапсырмалардың орны ерекше. Шығармашылық бағыттағы тапсырмалар оқушының білім деңгейін - оқушылық деңгейден шығармашылық деңгейге көтеруге жол ашады.

Шығармашылық - қиял, ұшқыр ой қалыптастыру. Онда оқиға құрудың, образ жасаудың мүмкіндігі бар. Мұнда оқушыға ертегі, әңгіме, мақалдарды жалғастырып жазу және аяқтау тапсырылады. Оқушы қиялға ерік беріп, оқиғаны дамыта отырып, шығармашылық жұмыс істейді. Өз бетінше іздену - шығармашылық қабілетті ашудың көзі.

Шығармашылық сабақтардың оқушылар үшін мынадай маңызды жақтары бар:

- шығармашылық ой-өрісі артады;
- оқушының танымдық іздемпаздығы қалыптасады;

- сұрақтарды, мәселелерді терең талдауға үйренеді;
- кітапшен жұмыс, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдарымен жұмыс істеу біліктерін қалыптастырады;
- мұғаліммен оқушылардың қарым - қатынасы ынтымақтастықта болып, сенімділіктері артады;
- ұжымдық ой - пікірлері жетіледі, топ мүшелерінің пікірлерімен ортақ тұжырым жасауға үйренеді;

- өз әрекетіне сын тұрғысынан қарауға үйренеді;
- тұжырым жасап қорытындылауға үйренеді;
- оқу міндеттерін тиімді шешу мүмкіндігін таниды;
- дүниетанымы кеңейіп, рухани дамиды;
- оқушы өз ойын еркін айтуға, сөз мәдениетіне үйренеді;
- білімін жүйелі түрде толықтыруға үйренеді;
- дарынды тұлға ретінде “мен” деген пікірі қалыптасады;
- бәсекелестік қабілеттері дамиды;
- мұғалімге тәуелділіктен арылып, шығармашылық жұмыстарға белсене араласуға үйренеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні - оқушыға өмірге араласқанда оның қоғамдағы қызметіне көмегін тигізетін, күнделікті өмірінде қажетіне жарайтындай білім бере алатын аса білікті пәндердің бірі.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда жаңа ақпараттық технологияны пайдалану бүгінгі күн талабы. Ұстаз жас жеткіншектің жан-жақты дамуына, оның бойында жасырын жатқан шығармашылық қабілетті ашу және белсенді әрекетке келтіру жолында тынымсыз ізденісте болу керек. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыруда мына жолдарды есте ұстанған жөн.

Халық педагогикасының түрлерін сабақта пайдалану - оқушылардың сабаққа қызығушылығын, белсенділігін, шығармашылық қабілетін дамытуда өте тиімді екені мәлім. Сабақты халық педагогикасымен ұштастыра отырып оқыту - тәрбиенің қайнар көзі. Балаларды халықтық салт - дәстүрді, әдет - ғұрыпты қастерлеп құрметтеуге үйреткен, тәрбиелеген абзал.

Өнермен байланыстыра оқыту - көркемөнердің бір саласы болып келетін әдебиет пәнінің басты құралы - сөз өнері. Ендеше "Әдебиет пен өнерді" байланыстыра оқытуды жүйелі түрде сабақ барысында қолдану нәтижесі жоғары жетістіктерге жетелейді.

Мектепте оқытылатын көптеген пәндердің ішінде оқушыларға терең және жан-жақты білім беруде әдебиеттің рөлі өлшеусіз.

Әдебиет адамды рухани тәрбиелейді, жан сұлулығына тәрбиелейді, ізгілікке, адамгершілікке үйретеді. Ол адамды асыл армандарға жетелейді.

Онда адамзаттың ұшқындаған қиялы, жақсы өмір үшін күресі, жолдағы күресі, елдегі қайғылы оқиғалар, халқымыздың ұлттық сипаты, адам өмірінің тағдыры бейнеленген.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін шыңдау барысында мынадай жұмыстар жүзеге асырылады:

- білім беру мекемелерінде шығармашыл оқушылар үшін арнайы сыныптар мен топтар құрып, оқу бағдарламаларын жеделдетіп оқытуды ұйымдастыруға;
- пән сабақтарында шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды іріктеу, орындау, талдау жұмыстарының талдау жұмыстарын жүйелі жүргізуіне;
- сабақтан тыс мезгілде жүргізілетін жұмыстарға - пәндік олимпиада, ғылыми конференцияға, интеллектуалдық турнирлер мен шығармашылық байқауларға дайындық жұмыстарын жыл бойы жоспарлы жүргізуге;
- оқушылардың білім деңгейі мен олардың өз мүмкіндіктерін пайдалану көрсеткішін арнайы әдістемелер бойынша жүйелі түрде тексеріп отыруға;

Оқушы шығармашылығын дамыту - білімдік үрдіс субъектілерінің және білім мазмұны мен жүйелердің өзара әрекеттесу аймағы болып табылады:

1. Төмен деңгейге осы қимыл әрекетке тұрақсыз қызығушылығы бар оқушылар. Тапсырманы олар берілген сұрақтар көмегімен белгілі бір бөлігін ғана орындау арқылы, үлкендердің айтуымен, үгінің көмегімен іске асырады.

2. Орта деңгейге осы қызметке ден қойған және қызығушылық танытқан оқушылар жатқызылды. Тапсырманы дұрыс орындайды, үлкендердің көмегіне сүйенбегенмен берілген сұрақтар арқылы атқарды. Инициатива мен шығармашылық көп байқала бермейді.

3. Жоғары деңгейде осы қимыл әрекетке ден қойып, қызығушылық танытқан балалар жатқызылды. Тапсырманы олар өздері орындайды, ешкімнің айтуынсыз, инициатива мен шығармашылық танытады [1].

Оқушылардың шығармашылық қабілетін, шығармашылық ойлау мен шығармашылық тұрғыда жұмыс жасауын дамытуда логикалық тапсырмалар орындатудың маңызы зор. Логикалық

тапсырмалар оқушыларды белсенділікке тәрбиелеу, өз бетінше жұмыс істеуге дағдыландыру, сондай-ақ, оқушыларды икемділікке, шеберлікке дағдыландырады мысалы:

1. Логикалық ойын дамытатын тапсырмалар (сөзжұмбақ, ребус шешу, жұмбақ, мақал-мәтел, қанатты сөздер құрастыру);

2. Берілген тапсырманы түрлендіру бағытындағы жұмыс түрлері (мәтінді өңдеу, берілген мәтіннен диалог құрастыру);

3. Өз ойынан еркін тақырып құрастыруға берілген жұмыс түрлері (өлең, ертегі, әңгіме, шығарма жазу);

Шығармашылық - тапқырлық пен шеберлікке шыңдалу кезеңі. Бұл кезеңде оқушы белгілі бір шығармаға өзіндік көзқарас білдіріп, пікір жазады, мәтінге әдеби-теориялық толық талдау жүргізеді, кіші ғылыми жұмыстарды қорғайды, әңгіме жазады. Осы үш кезеңнен өткен оқушы нағыз шығармашыл тұлға болып дараланады.

Әр оқушыға өз ойын, пікірін айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Оқушы өз тұжырымын дәлелдеуге талпыныс жасайды. Әдіскер-ғалым Қ.Тасболатов «Проблемалық ситуация тудыру - оқушыларға сұрақ қойып, оны шешу ғана емес, мұндағы сұрақ оқушыға бейтаныс, өздігінен ізденіп, өзінше қорытынды жасай білетіндей сұрақ болуға тиіс» дейді. Бұл орайда оқушыларға танымдық сұрақтар қоюдың маңызы зор. Оқушылардың дүниетанымын кеңейту, шығармашылық жұмысқа баулу, ізденушілік әрекеттерін жетілдіруде сыныптан тыс жұмыстарды жүргізудің маңызы зор. Үйірме, факультатив сабақтарын, таңдау курстарын, пәндік кештерді, КВН, конференция, дәстүрлі емес сабақтар түрлері, дебат ұйымдастыру шығармашыл тұлғалардың ашылуына көп септігін тигізеді.

Пікірталас түрлерін пайдалана отырып оқыту (пікір алмасу, ойталқы, ойкөкпар, пікірсайыс, т.б) Пікірсайыс сабақтарын өткізу үшін алдымен жақсы жағдаят бола алатын тақырып таңдалғаны жөн. Тақырып сәтті таңдалған уақытта оқушылардың этикалық - эстетикалық талғамын оятып, сезіміне әсер етіп, білім іскерліктерін, шығармашылық мүмкіндіктерін дамыта аламыз [2].

Сыныптан тыс шығармашылық жұмыстарды өткізуде ғылыми - зерттеу жұмысына баулу, бағыттау-оқушыларды ғылыми жұмысқа баулудың басы оларды өз беттерімен орындалады. Оқушыларды шығармашылыққа баулудың, өзіндік іс-әрекетін ұйымдастырудың түрлері өте көп деуге болады.

Атап айтсақ, тәрбие сағатының өзінде де оқушы шығармашылығына үлкен жол ашуға болады. Ол үшін төмендегі жұмыс түрлері:

- тірек сөздермен жұмыс;
- тақырып мазмұнына орай сурет салдыру;
- тақырыпқа байланысты қосымша мақал-мәтел, нақыл сөздер табу;

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда үйірме жұмыстары оқушылардың пікірлер жинату, зерттеу, іздендіру, диалог құрастырту, реферат жазу бағытындағы тапсырмаларға төселдіруден басталады.

Оқушылардың білім, білік, дағды деңгейлерін қалыптастыра отырып, оқушының шығармашылық қабілеттерін дамытуда сын тұрғысынан ойлау модулі қолданылды. Әсіресе ең тиімді түрі постер құруда күнделікті өмірден өз білетінін қайта жаңғыртып еске түсіріп алған біліммен байланыстыра білді, өзінің кретивті идеяларымен бөлісіп жоғарғы ойлау қорғау барысында сөйлеу мәдениеті көркем әдеби тілі қалыптасып, өз ойын еркін жеткізу барысында оқушы өлең шығарып, эссе жазып, сурет салып, ән айтып әр оқушы өз бойындағы ұяндық қасиеттерден арылып, сынып алдына шығып еркін сөйлеп, өз ойын шығармашылық тұрғыда дамыта алады.

Шығармашылықты дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер:

Проблемалық оқыту (диспут, дискуссия, оқыта үйрету, баяндама, мені түсін, тірек мәтін, тірек символдары, т.б. қолданылады) Оқушы мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмастыра алады, өзін жеке-дара тұлға ретінде тануға жол ашылады, өз ойын ашық еркін айтуға, пікір алмасуға, достарының ойын тыңдап, мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге көмектесуге, бір-бірінің пікірін тыңдап, шыншылдық, әділдік, өзгенің пікірімен санасуға үйренеді, ынтымақты қарым-қатынастың негізі қаланады.

Оқушыларды шығармашылыққа баулудың, өзіндік іс-әрекетін ұйымдастырудың түрлері өте көп. Мысалы: тірек сөздер беру арқылы әңгіме құрастыру, өлең құрастыру, мысалдарды, ертегілерді сахналау, шығарма жазу, ертегі мазмұны бойынша сурет салу, т.б.

Жаңа технология жүйесінде проблемалық және іскерлік ойын арқылы оқытудың да маңызы аса зор. Оқушылар әр түрлі проблемаларды талдайды, оның шешу жолдарын іздестіреді. Мұндай сабақтар оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады, пәнге қызығуын арттырады, өмірде кездесетін түрлі қиындықтарды женуге тәрбиелейді. Іскерлік ойын сабақтарын өткізу технологиясы 3 кезеңнен тұрады.

1-кезең. Дайындық (рөлдерді бөліп беру, оқушыларды топтарға бөлу, проблемаларын алдынала таныстыру, қажетті материалдарды жинау).

2-кезең. Ойын кезеңі (оқушылар жасаған хабарламаларды тыңдау, пікірталас жасау, қабылданатын шешімді талқылау және оны бақылау, талқыланған шешімді қабылдау).

3-кезең. Қорытындылау (проблемаларды шешудің тиімді жолдарын іздестіру).

Соңғы кезде оқу үрдісінде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектеп өміріне енгізіліп жатыр. Олар мыналар:

Лысенкованың алдын ала оқыту, Шаталовтың интенсивті оқыту (тірек сигналдарын пайдалану арқылы), Эрдниевтің ірі блоктап оқыту, мәселелік оқыту, оқытудың белсенді әдісі.

Синквейн әдісі: Оқушылар арасында белсенді шығармашылықты ойлауға, ойларын нақты, қысқа да нұсқа, тұжырымды жеткізе алады.

Кубизм әдісі: қазақ тілінен дауысты және дауыссыз дыбыстарды өткенде қолдану:

1. Салыстырыңыз.
2. Талқылаңыз.
3. Ажыратыңыз.
4. Мысал келтір.
5. Қолданыңыз. Өлеңге қос не әңгіме жаз.
6. Зерттеңіз.

Сондай-ақ әдебиеті сабақтарында оқытуды ойын түрінде ұйымдастыру және әртүрлі формаларды-топтық, топтық-жеке, жұппен жұмыс, пікірталастар мен пікірсайыстар, дебат әдісін пайдалану уақыт талабына сай әдістердің бірегейі.

Сонымен, шығармашылық іс-әрекет талаптарын, сондай-ақ оларды мектепте ұйымдастыру жолдарын зерттеу - мәселені дамытып, жетілдіру тетігін анықтауға және мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- оқушылардың шығармашылық дербестігін дамыту арқылы оның жеке тұлғасын қалыптастыруға болады;

- танымдық іс-әрекет түрлері төменнен жоғарықарай, кезекті түрде, белгілі бір ретпен, жүйемен жүргізілуі нәтижесінде шығармашылығы дамиды;

- танымдық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру біліктері мен ізденімпаздықтың қалыптасуы оқушыларды шығармашылыққа баулиды.

Қорыта айтқанда, оқыту процесінің нәтижелі болуы оқытушының сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызығылықты жүргізіп, зейін қойдыра білуіне, оқушылардың өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елікбаев Н. Ұлттық психология. – Алматы: Қазақ университеті, 1992ж.
2. Бітібаева Қ., Құдайбергенова Г., Мұқашева М. Әдебиетті оқытудың инновациялық технологиясы. - Өскемен, 2002.
3. Рахметова С.Р. Қазақ тілін оқыту әдістемесі, Алматы, 2003 ж
4. Т.Ақшолақов, *Шығарманың көркем айшықтарын таныту*, А., «Жазушы», 1998 ж.
5. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары / Р. Сыздық // Тілдік норма және оның қалыптануы.-Астана: Елорда,2001.- 230 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исмаилова Акмарал Налжигитовна
СОШ №86, Караганды Республика Казахстан

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ

Творчество - это высшая форма деятельности и самостоятельной деятельности ученика. Особое место в решении этой проблемы занимают творческие задания. Задания творческой направленности позволяют поднять уровень знаний учащегося-от ученического уровня к творческому.

Ключевые слова: творчество, воображение, формирование мимолетной мысли, создание рассказа, создание образа, работа с книгой, художественной и научной литературой, работа с печатными материалами, коллективная мысль, народные обычаи, обычаи.

Ismailova Akmaral Nalzhigitova
Secondary school №. 86, Karaganda, Republic of Kazakhstan

DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS

Creativity is the highest form of activity and independent activity of a student. Creative tasks occupy a special place in solving this problem. Tasks of a creative orientation allow you to raise the level of knowledge of the student-from the student level to the creative one.

Key words: creativity, imagination, formation of a fleeting thought, creation of a story, creation of an image, work with a book, fiction and scientific literature, work with printed materials, collective thought, folk customs, customs.

List of used literature:

1. Elikbayev N. national psychology. - Almaty: Kazakh University, 1992.
2. Bitibaeva K., Kudaibergenova G., Mukasheva M. innovative technology of teaching literature. - Ust-Kamenogorsk, 2002.
3. Rakhmetova S. R. methods of teaching the Kazakh language, Almaty, 2003
4. T. Akchulakov, reflecting the artistic features of the work, A., "writer", 1998.

ӘОК 82.0; 82.09
ҒТАХР 10.01.08

Копжасарова Гулшат Рустемовна
Kgulshat71@mail.ru

А.Сейдімбек атындағы ЖББМ, Жаңарқа ауданы, Ұлытау облысы, Қазақстан Республикасы

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ БАЙЛАНЫСЫ

О.Бөкейдің адам мен табиғат концепциясында, табиғат – идеал әлем, ол – сұлулықтың, мәңгілік үйлесімнің мекен-тұрағы, әсемдіктің өрісі. Оның түсінігінде адам табиғатсыз тұл, күні қараң. Ал табиғат адамзатқа тәуелсіз, дербес әлем.

Тірек сөздер: табиғат концепциясы, табиғи стихия мен құбылыстар (жұлдыздар, аспан, күн түн, қар, тау, өзен) элеуметтік және ішкі өзгерістер, символдық мән, адам мен табиғат қарым-қатынасы.

Әдебиет қашаннан «өмір оқулығы» деп танылған. Әдебиет арқылы оқушы өмірді, қоршаған ортаны, адамды біледі. Әдебиет-дамып келе жатқан құбылыс, ол өзгереді, күрделене түседі, жаңа сапаға ие болады.

Әдебиет-бұл жеке ақындар мен жазушылардың шығармашылығы. Жанрлар әдебиет, сондай-ақ жылжиды тынымсыз іздестіру зергерлер көркем сөздер. Әңгіме жанры-прозаның шағын түрі. Онда әңгіме, кейіпкердің іс-әрекеттері қысқарады және уақытқа қарағанда қысқа мерзімді қамтиды. Баяндау жанрының бұл қасиеті тыңдаушылардың оны тез игеруіне және түсінуіне жағдай жасайды.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі адам баласының ішкі сезімін, көңіл-күйін терең толғаған талантты жазушылардың бірі – Оралхан Бөкей. Адам болмысының бүкіл қатпар-қыртысын, табиғи келбетін жан-жақты жарқырата ашқан жазушының өміршең туындылары күні бүгінге дейін жас ұрпақпен бірге жасап, ертеңгі жарқын болашаққа жол ашып келеді. Күн өткен сайын Оралхан ағамыздың артында қалған мол мұрасы өзінің бүкіл болмысын, табиғи өрнек, өрісін айқын танытуда.

Дауылға қарсы жүзіп, көңіл көгіндегі мұратына жеткенше талмайтын, әр шығармасы уақыт өткен сайын жаңа бір қырынан ашылып, рухани дүниесі алмастай айқындала беретін тұлғалардың бірі деп – Оралхан Бөкеев есімін атауға болады. Бүгінгі таңда Оралхан шығармашылығы жөнінде жазылып жатқан сыни пікірлер, ғылыми зерттеу еңбектер баршылық. Атап айтқанда, академик С.Қирабаевтың, сыншы Т.Токбергеновтың, С.Әшімбаевтың, Т.Мәмесейітовтың, Д.Әшімхановтың жекелеген мақалалары соның дәлелі.

Кез келген шығарма жазушының өмірге көзқарасын, жалпы адамдық келбетін, білім-білігін танытатын айнасы. Автор ойынан тыс жалаң туынды болмақ емес. О.Бөкеев еңбектерінде жазушының қадау-қадау толғаныстары кейіпкер монологтарымен жарасымды жалғасып жатады.

Суреткер демі шығарманың әр бетінен сезіледі. Бірде кейіпкер монологы, бірде сөз қактығысы, енді бірде түйдек-түйдегімен шығып жататын өсиет сөздер де толыға түседі. Жазушы тілі құнарлы.

О.Бөкеев өзінің табиғат туралы концепциясын адамның іс-әрекетімен аша түседі. Оның шығармаларындағы «адам табиғаттағы артық нәрсе». Адам кей жағдайда жалпы тіршіліктегі біріншілікке ұмтыла отырып, өзіне де, өзгелерге де зиянын тигізеді. Ол өзіне дейінгі қалыптасқан дүниені өзгертуге тырысады, бірақ ол оңай шаруа емес. Сондықтан адамға дүние өзін бағындырып отырғандай көрініп, сол себепті осы қиындықты айналып өтетін жол іздей бастайды. Бірақ бұл жол көзге бірден көріне қоймайды. О.Бөкеев табиғатты ақылды, әділетті, бірақ адаммен қарама-қайшылықты дамыған деп суреттейді.

О.Бөкеев шығармаларында өмір сүру мәселесіне байланысты екі тенденция бар. Бірі – табиғатпен бірге, адамдар қоғамынан тыс өмір сүру. Екіншісі – табиғатқа қамқор бола отырып, адамдар қоғамында өмір сүру. О.Бөкеев шығармаларындағы басты кейіпкерлер (Ақтан, Ерік, Қоңқай, аңшы шал) адамдар ортасынан шалғай, табиғат аясында өмір сүруді мақсат тұтқандарымен, олардың өзі бір-біріне ұқсамайтын әр түрлі мінез-құлықтағы бейнелер. Ақтан («Мұзтау») туған ауылынан көшкісі келмей жалғыз өмір сүрсе, Ерік («Атау кере») пен Қоңқай («Қар қызы») тек бас пайдалары үшін жүрген адамдар. Автор табиғатта, онымен бірге қайнасып өмір сүруді бірден-бір дұрыс жол деп тапқанымен, адамда ортасынан бөлек тіршілік ету де өз ізін қалдыратынына сенеді. О.Бөкеевтің кейіпкерлері «кейде ақымақ болса да адамдарды, көрсоқыр болса да көрші-қоландарды сағынады». Себебі, «саяқ тартып жүре берген адам Қоңқайға, соларға ұқсағандарға айналып кетеді»

«Оралханның екі-үш күнгі арпалыстан кейін ширай түскен жігіттер бойларындағы жат сезім, жабайы қылықтан арылып, тегеурінді күшпен тастай түйіліп іске кірісті. Сөйтіп автор кейіпкер мінезіндегі өзгеріс-құбылысты сәтті детальдармен осылайша ақтара ашып тастайды», - дейді жазушы, сыншы Т.Мәмесейітов [1].

О.Бөкеев әрбір табиғат құбылысын суреттегенде қызықты ерекшеліктерді тауып отырады. Оның пейзаждары эстетикалық жағынан көзге бірден түседі. Оларда өмір процесі шексіз құбылыстар, қозғалыстағы табиғатпен байланысы шебер суреттелген. Жазушы шығармаларында табиғат көп жағдайда жанданып отырады. Ол шығармадағы басты кейіпкерлердің бірі, бас кейіпкерлердің тағдыры оған қатынасымен анықталады. «Құм мінезі» повесіндегі табиғат әлемі бас кейіпкерімен ылғи сырласып отырады. Құм дауылы оны, тіпті, дүр сілкініп, ұйқысынан оятқандай.

Туған жер табиғатының сырын түсіне білген жазушы ұтымды салыстырулар, жаңа метафоралар, жарқын эпитеттер арқылы көркемдік әлемнің сұлулығын оқырманға жеткізе білді. Мысалы, «аспанда ай жарықтық қорғалап, таудың теріскей бетіне қараңғылық ұйыды, бейне бір алып қара мысық көсіле түсіп ұйықтап жатқандай» немесе «Қарқатынның әрі шоқтай ыстық, әрі мұздай суық құшағында жатқан Аман жарық дүниемен, ...бозамық әлемнің бозөкпе тірлігімен мүлдем қоштасуға қуаты жетпейді».

Әсіресе, О.Бөкеев шығармаларында бірден көзге түсетін, ішкі мазмұны бар пейзаж – қыс пейзажы. Аппақ, таза қар барлық таза нәрсенің - өмірдің, қуаныштың, бақыттың символы іспеттес. Табиғаттың әрбір құбылысынан деталь тауып, сол арқылы есте қаларлық, динамизм мен сұлулыққа толы образдар жасайды. О.Бөкеев сонымен бірге дәстүрлі эстетикалық пейзажды да шебер қолданады. О.Бөкеев табиғат қаталдығын, сұлулығын суреттей отырып, оның адам өміріне тигізер әсерін тек шаруашылық жағынан ғана емес, биологиялық жағынан да қарастырады.

Белгілі жазушы О.Бөкеевтің көркемдік әлемін қарастыра отырып, оның адам, табиғат туралы ғажайып ойларын түсінуге тырыстық. Жалпы параметрде алынған жазушының негізгі тақырыбы үлкен бір доға – кемпіркосақ іспетті болса, оның қаламынан туған «Мұзтау», «Құм мінезі», «Қар қызы», «Сайтан көпір», «Атау кере» секілді повестері кемпіркосаққа өң беретін түрлі-түсті реңктері сияқты.

Жазушы адамның өмірдегі орнына, бір-бірімен және табиғатпен қатынасына көңіл бөле отырып, жұмыр басты сырттай қарағанда ешқандай айырмашылығы жоқ адамдарды бір-бірінен ерекшелейтін не, олар неге ұмтылады, мақсаты қандай, өлім сепкен пулемет сүйреткен аттарға ұқсап қайда шауып барады – міне, осы сұрақтардың барлығына шама-шарқынша жауап берген.

Жалпы, Оралхан Бөкей бейнеленген образдарға ортақ негізгі белгілерді екшеп айтсақ, жан тазалығын, өршілдігін, рухани күштілігін айтуға болады. Жазушы кейіпкерлерінің көпшілігі әлденеге қанағаттанбайды. Бәрінің іздегені – ақиқат. Олардың ақыры торығып, трагедияға ұшырауына кінәлі – сол қоғам, сол дәуір. Өз ортасына – қоғамға, өзі отырған кезеңге көңілі толмай қынжылған немесе одан гөрі жақсы өмір, асқақ арман аңсаған кейіпкерлерге негізінен прогрессивті сипат тән. Өйткені, қанағаттанбау сезімі адамды жаңа тәсіл-мүмкіндіктер іздестіруге, алдағы күндерді болжауға әрекет

жасауға, тіпті болмағанда өзін бұл қоғамнан жат етуге дейін барғызады.

Адам мен табиғаттың терең байланысын, бұзылмас бірлігін пантеистік сенім дәрежесіне дейін көтерген Оралхан Бөкей адам болмысының мәңгілік мәселелерін романтикалық, философиялық тұрғыда шешеді. Жазушы шығармаларында кейіпкердің жан күйзелісі, сезімі табиғат құбылыстарымен егіз бейнеленіп, адам мен табиғат арасы ажырамас бірлікте тоғысады. Табиғат – жазушы үшін «катарсис» көзі, рухани тазарудың, рухани жаңарудың түрі, тазалық таразысы. Қаламгер табиғат пен кейіпкердің тіршілігін сабақтастыра суреттейді, өйткені табиғатқа тебіреніп, оны тереңнен сезінбесе, ол адам романтик бола ма? Әсіресе, табиғат тақырыбы жазушының «Қар қызы», «Сайтан көпір» повестерінде жақсы ашылған.

Сайтан көпір – көпірдің аты. Повестің бұлай аталуында да үлкен мән бар. Жазушы өз қаһармандарының азаматтық, ерлік тұлғасын, төзімділігін Сайтан көпірдің тар қыспағына салып суреттейді. Повесте қарапайым еңбек адамдарының «Сайтан көпірден» өтуі – қияметтің қыл көпірінен өткендей ерлігі. Сондықтан да автор өз кейіпкерлерін осындай қиын сапарға өмір бойы дайындалған рухани биік жандар етіп көрсетеді.

Қаламгердің бұл повесі терең философиялық пайымға, танымға құрылған шығарма. Мұны Аспанның баласы Аманға айтқан мына бір ойынан аңғаруға болады: «Өркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы жағалауға шығып, мақсатына жетпек» [2, 248].

Демек, «Сайтан көпір» жазушы ұғымында ерлік жолы ғана емес, ар алдында есеп беретін, сыннан өтетін жер.

«Сайтан көпір» повесі Аспан шал, оның баласы Аман, қызы Мәлике, зоотехник Ерік басқа да қарапайым еңбек адамдары туралы. Аспан ұлын шаруаның бәріне үйретті. Ең бастысы шыншылдыққа, өмірдің бетіне тік қарауға үйретті. Ол баласына: «Қарағайдың қарсы біткен бұтағы болмасаң, бөксе басты жалтақ күй кешесің осылайша иесіне еркелеген итше көрінгенге құйрығыңды бұлғап сүрген өмірден өлген артық. Мықтылық дегеніміз - әдемі тұрмыс құрып, бақытты ғұмыр кешу емес, қоржын арқалап жүрсең де адамдығыңды жоғалтпау. Бас амандығын амалдап, «Жасасын жарамсақ тірілік», - деп жүргендер сенсіз де жеткілікті. Біле білсең сен, «менің өтіп кеткен дәурен, өліп қалған арманымсың, екі Аяғымсың!», - дейді [3, 67].

Аман осы сөзді естіп, оны тыңдап қоймай одан қорытынды шығара білді. Повестің соңында Аспанның малды ауылға бара жатқанда көрген қиыншылығы, қиындыққа қарсы тұруы, ажалдың құрбаны болмай, өмір үшін күрескені шығарманың идеясы болып табылады.

«Сайтан көпірдің» басталуына зер салсақ, қаламгер айтқалы отырған ойды бірден аңғаруға болады.

«Айқай, дүние-ай!...

Биыл қыс жұмсақ басталды да, арты толассыз жауған қарға ұласты. Әсіресе, жаңа жылдың алдындағы үш күн, үш түнде бас көтертпей жауған қар, сол шаш етекпен жауған қарға мелдеген ел мен жер – ұлы тыныштықтың құшағына тұншығып, мәңгілікке бой суытқандай – жым-жырт. Осындайда кісінің бойын бойкүйездік билеп, ес-ақылдан айрылып, басынды тұмшалап алып ұйықтай бергің келеді. Далаға шықсаң болды, өз-өзіңнен жиіркеніп, үйіңе қайта кіруге асығар едің» [4,189].

Қаламгер туындыларын сан-сапырылысқан оқиға мен сюжетке құрмайды. Сюжет пен оқиға желісінен гөрі кейіпкер жан сарайына терең үніледі, идеалға құштарлық танытады. Жазушы кейіпкерлері - өз ортасынан озық тұрған, иманды, рухани таза өмірді армандайтын жандар.

Сонымен қатар, қаламгер Алтайдың келісті көркем табиғатын асқақ романтикалық шабытпен жырлайды. Табиғат көрінісін, даланың дархан келбетін, адам мен табиғат қарым-қатынасын сан түрлі тәсілдермен шебер бейнелеуі – Оралхан Бөкей көркемдік әлемінің басты ерекшелігі. Оның бұлай ерекше нәзіктікпен мөлдірете суреттеуі романтикалық лиризм басымдылығын көрсетеді. Суреткер табиғат құбылысына рух дарытып, құм шағылдарына «тіл бітіріп, ән салғызады», орманын «ойландырады», тауын «толғандырады». Кейіпкер табиғатпен сыр шертісіп, жан адамға сырын ақтарады. Жан дүниесі қандай қылаусыз, таза болса, оның туындыларында да қардай аппақ кіршіксіз сөздің лебі есіп, кәусар демі сезіліп тұрады. Содан да болар, жазушы қалың қазақ естімеген, тіпті адамзат баласы естімеген дауысты естиді. Оны анау-мынау жер емес, ұлы Алтайдың ақкіреуке қары қасаттап тастаған тұмса табиғаты арасынан тыңдайды. «Қар қызының дауысы». Бұл жұмбақ бейне даусын, ешбір тылсым дүниеге бергісіз құпия сырын «Қар қызы» повесінде былай береді:

«Айнала: аппақ қар, сендей сірескен, тұтаса қатқан суық дүние... тізеден қар кешкен, жалаңаяқ, жалаңбас безектеген Қар қызы ... дірілдеп тонады, ыстықтап ән салады, дауысы қандай ғажап, кісінің жылағасы келеді, құлаққа сызылта салған мұңлы ән келеді».

Міне, осылайша автор Қар қызын суреттейді. Бұл – Оралхан Бөкейге тән стиль, оған ғана тиесілі сезім. Жазушының кейде жорғадай мамыражай, кейде тасыған тілі – тау өзеніндей түйдек-түйдек боп төгілетін тіл мәйегі ерекше. Оның жазу жатсына тұратын ерекшелігімен дара тұрады.

Оралхан Бөкей шығармашылығында адам сыры мен өмір шындығын философиялық ізденістер арқылы танытуға ұмтылатын қырлары, әлемдік әдебиет пен философиядағы XX ғасырдағы ең қуатты ағымдардың бірі – экзистенциализмнің көрінісі бар.

Жалпы алғанда, автордың стильдік айшығы – детерминациясы басым адам характерін, олардың рухани болмысын суреттеуде философиялық және публицистикалық ойдың бірлігін сақтап отыруы. Мұндай ерекшелік О.Бөкейдің барлық шығармасына, оның ішінде «Сайтан көпір», «Бәрі де майдан», «Қар қызы», «Атау-кереге» тән. Қалам иесінің философиялық толғаныстарға баса салмақ артуы бүгінгі адамның болмыстық түрлі салаларына, олардың қарым-қатынасын анықтауға қажет. Адам үшін алаңдау, оның бүгінгі мәселелерін күн тәртібіне көтеруі, қоғамдық пікірге әсер ету рухани дамудың болашағы жөнінде толғана жазу жазушы шығармашылығындағы публицистикалық сарынды заңды етті.

Қаламгер дүниені философиялық тұрғыдан таниды. «Табиғат - әркімнің өзі» деген де ой айтады. Алтайдың арайлы таңы болсын, ақ толқынды Бұқтырма сарыны болсын, Мұзтаудың асқақ та айбынды құзар шыңы болсын, осынау ғажайып өлке жазушының жүрегі, жанының бір бөлшегіндей. Бұл суреткер қиялының байлығын, түйсік қабілетінің молдығын, ешкімге ұқсамайтын келбетін танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі: Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987, -232 б.
2. Бөкей О. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.2., Повестер. –Алматы: Жазушы, 1996, - 493 б.
3. Есембеков Т.О. Драматизм и казахская проза. –Алматы: Ғылым, 1997, –231 б.
4. Оралхан. Күлейменова Б. Неге біз осындаймыз? /Кітапта: Оралхан. (Құраст. Р.Мәженқызы). – Алматы, Өнер, 2000, -320 б.
5. Рай Қ. Мұзтаудың мұзбалағы. Жұлдыз, 1992, №7, -Б.181-187.
6. Бөкей О. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1., Повестер. –Алматы: Жазушы, 1994, - 496 б.
7. Алтай А. Сайтан көпірден өткен суреткер: эссе //Қазақ әдебиеті газеті, №39, қазан 2003.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Копжасарова Гулшат Рустемовна

ООУ им. А.Сейдимбек Жанаркинский район, Улытауский район, Республика Казахстан ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ОРАЛХАНА БОКЕЯ

В концепции О. Бокея о человеке и природе природа - идеальный мир, это место красоты, вечной гармонии, поле красоты. В его понимании человек - это человек без природы, день темный. А природа - это самостоятельный мир, независимый от человечества.

Kopzhasarova Gulshat Rustemovna

General educational institution named after A. Seydimbek, Zhanarkinsky district, Ulytau district, Republic of Kazakhstan

INTERACTION OF HUMAN AND NATURE IN THE WORK OF ORALKHAN BOKEY

In O. Bokey's concept of man and nature, nature is an ideal world, a place of beauty, eternal harmony, a field of beauty. In his understanding, man is a man without nature, a dark day. And nature is an independent world, independent of humanity.

List of used literature:

1. Maytanov B. The spiritual world of the hero: Studies. - Almaty: Writer, 1987, -232 p.
2. Bokei O. A collection of works in two volumes. T. 2., Tales. -Almaty: Writer, 1996, - 493
3. Yesembekov T.O. Dramatism and Kazakh prose. -Almaty: Science, 1997, -231 p.
4. Oralkhan. Kuleimenova B. Why are we like this? /In the book: Oralkhan. (Compiled by R. Mazhenkyny). -Almaty, Art, 2000, -320 p.
5. Rai K. Iceberg of ice. Star, 1992, No. 7, p. 181-187.
6. Bokei O. A collection of works in two volumes. T.1., Tales. -Almaty: Writer, 1994, - 496
7. Altai A. The artist who crossed the Saitan bridge: an essay // Kazakh literature newspaper, No. 39, October 2003.

Муханова Райхан Тураровна

Kgulshat71@mail.ru

Атасу ЖББМ, Жаңарқа ауданы, Ұлытау облысы, Қазақстан Республикасы

МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ БАҒДАРЛАМА АРҚЫЛЫ ТІЛ ДАМУЫ САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Мультимедиалық бағдарламамен жұмыс жасау барысындағы (өз бетінше жаңа білімді меңгерудегі, бекітудегі, бақылау-бағдарлаудағы) оқушы мен компьютердің, оқытушы мен оқушының өзара әрекетін ұйымдастыруға негізделген оқытудың интерактивті әдістері оқушының танымдық қызметін ұйымдастыруда, қызығушылығын туғызуда, сөйлесім мен тілдесім әрекеттері үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруда өте маңызды қызмет атқарады.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, мультимедиалық бағдарламалық өнімдер мен электрондық оқу құралдары, тілдің тарихы, грамматикасы, стилистика, орфография, лексика, пунктуация.

Қазіргі уақытта «қоғамды ақпараттандыру», «білім беруді ақпараттандыру» деген сөз тіркестері біздің сөздік қорымызда жиі кездеседі. Олай болса, қоғамды ақпараттандыру дегеніміз - ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерінің күнделікті тұрмысқа ауқымды енуінің нәтижесі.

Қазақ тілі сабағында мультимедиалық бағдарлама арқылы оқыту жағдайында қысқа уақыт ішінде оқушыларға сөйлесім әрекетінің түрлерін бір-бірімен байланыста, кешенді түрде меңгертуге болады. Аталған оқыту үрдісінің тиімділігі төмендегідей шарттар орындалған жағдайда артады:

- оқушылардың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмысын қазақ тілін оқыту үрдісіне кіріктіру, сабақта мультимедиалық бағдарламаны қолданудың кезеңдерін анықтау, оқытудың интерактивті әдістерін іріктеу, сабақтың мультимедиалық бағдарламасыз өткізілетін кезеңдеріне арналған коммуникативтік-интерактивтік жаттығулар кешенін дайындау, жаттығулардың мазмұнын мультимедиалық бағдарламалардағы оқу мәтінінің мазмұнына сәйкестендіру.

- оқушылардың компьютерде мультимедиалық бағдарламамен жұмыс жасауға даярлығын, оқытушылардың оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, мультимедиалық бағдарламалық өнімдер мен электрондық оқу құралдарын қолдануға байланысты кәсіби және ақпараттық-коммуникациялық құзырлығын қамтамасыз ету [1].

Қазақ тілін оқытуда мультимедиалық бағдарламаны қолдану оқушылардың тілдік және сөйлесімдік дағдылары мен біліктерін дұрыс қалыптастырып, дамытуға, коммуникативтік құзырлықтарын жетілдіруге септігін тигізеді.

Тіл дамыту - қазіргі мектептің оқу-тәрбие ісіндегі басты проблема - тіл мен сөйлеу процесін жіктей оқыту, оқушының дұрыс сөйлей білуіне көңіл бөлу. Сондықтан мұғалім қазақ тілі сабақтарында тіл дамытуға, байланыстырып сөйлеуге айрықша көңіл бөледі. Тілдік материалды дұрыс таңдай білу, оны дұрыс бере білу, тілдің теориясы мен сөйлеу практикасының бір-бірімен қарым-қатынасы түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асырылады. Демек, қазақ тілі пәнін оқыту барысында мұғалім оқушының ойын логикалық жағынан дұрыс, анық, қазақ тілінің әдеби тілінің нормасына сай, грамматикалық, лексикалық, орфографиялық нормасына лайықты, дұрыс айта білуге үйретумен бірге, екінші жағынан ойын орфографиялық және пунктуациялық жағынан дұрыс жаза білуге жаттықтырады.

Оқушының жазба және ауызша ойын дұрыс бере, айта білуіне үлгі беретін - мұғалім. Сондықтан мұғалім тілдің тарихын, грамматикасын, стилистикасын, орфографиясын, лексикасын, пунктуациясын жақсы біліп, меңгеруі қажет [2].

Қазақ тілін оқытуға байланысты тіл дамыту жұмысын ұйымдастырудың негізгі мақсаты - дұрыс, сауатты жазып, оқушының ауызша және жазбаша ойын грамматикалық және стилистикалық жағынан дұрыс сөйлем құрап, жүйелі сөйлеуге үйрету.

Тіл дамыту жұмысы, негізінен, мынадай төрт бағытта жүргізіледі: бірінші - мәдени, әдеби сөйлей білу нормаларын үйрету, яғни орфографиялық дағдыны меңгерте отырып, оқушыға мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру. Екіншіден, лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сөздік қорын байыту, тілдің лексика және фразеология бөлімдерінен кеңірек білім беру көзделеді. Үшіншіден, жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып, жаңа сөздер жасайтын формаларды меңгеру арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құратып үйрету, сөйлемнің құрылысын білдіру арқылы синтаксистік лексикадан білім беру. Төртіншіден, оқушының ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету мақсат етіледі [3].

Қазақ тілі пәнінде тіл дамыту сабақтарын оқытуда мультимедиалық бағдарламаны қолдану арқылы оқытудың мынадай тиімді жақтарын көрсетуге болады:

- оқушылардың сөйлесім әрекетінің түрлері бойынша тілдік және коммуникативтік дағдылары мен біліктіліктерін мультимедиалық бағдарламаны қолдану арқылы тиімді қалыптастырып, дамытуға болады;

- сабақтың тілдік дағдыларын жетілдіру кезеңінде оқушылардың танымдық қызметін олардың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмысы ретінде ұйымдастыру арқылы дағдыларын жетілдіруге болады және сабақтың келесі кезеңіндегі тілдік орталардағы интерактивті тілдесім әрекетін жүзеге асыру үшін қажетті алғышарт жасалады;

- оқушылардың сөйлеу әрекетінің түрлерін бір-бірімен байланыста, кешенді түрде тиімді меңгеруі қазақ тілін оқыту үрдісінде мультимедиалық бағдарламаны қолданудың кезеңдерін дұрыс анықтаумен, сабақтың мультимедиалық бағдарламасыз өткізілетін кезеңдеріндегі оқыту мазмұнының мультимедиалық бағдарламаның мазмұнына бейімделуімен, дайындалған коммуникативтік-интерактивтік жаттығулардың мазмұнымен және сипатымен тікелей байланысты;

- оқушылардың сөйлесім әрекетінің біліктерін, яғни, қатысымдық құзырлылықтарын дамытып, жетілдіру белгілі бір тілдік ортада ғана тиімді жүзеге асырылады. Сондықтан қазақ тілін мультимедиалық бағдарлама арқылы оқытуда сабақтың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмыстан кейінгі кезеңін оқушылардың тілдік серіктестер тобындағы (сыныбындағы, тобындағы, жұбындағы) өзара интерактивті іс-әрекеті ретінде ұйымдастырудың маңызы зор;

- оқушылардың тілдік және қатысымдық дағдыларын олардың өзіндік жұмысы арқылы, ал тілдесімдік-қатысымдық құзырлылығын тілдік серіктестер топтарындағы өзара белсенді әрекеті арқылы дамытуда қазақ тілін мультимедиалық бағдарламалар арқылы оқытуға негізделген интеллектуалды-дамытушы және тұлғалық бағдарланған мультимедиалық ақпараттық технологиялар өте маңызды болып табылады.

Қазақ тілін оқытудағы мультимедиалық ақпараттық қорлар мен электронды оқу құралдарының негізгі қызметтерін мына тұрғыда жіктеп көрсетуге болады:

- мультимедиалық қорлар оқу материалын көрнекі түрде ұсынудың, әр түрлі ақпаратты алудың және талдаудың құралы бола алады;

- мультимедиалық қорларды қолдану арқылы танымдық міндеттер мен тілдік оқу жағдаяттары негізінде ойлауды дамытуға; оқу материалдарын меңгеруге байланысты танымдық қызметті ұйымдастыруға; оқушылардың сөйлесім әрекетінің оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым түрлері бойынша тілдік және коммуникативтік дағдылары мен біліктерін және лексика-грамматикалық дағдыларын қалыптастырып, жетілдіруді тиімді түрде ұйымдастыруға болады;

- мультимедиалық қорлар оқушылардың өзіндік жұмыстарын тиімді ұйымдастыру мен басқарудың құралы бола алады.

Оқытуда мультимедиа құралдарын қолдану дидактиканың негізгі қағидаларын кешенді түрде іске асыру үшін өте қолайлы. Экрандағы сөздердің қимыл-қозғалысы, түрлі-түсті графикалық бейнелер, аудиовизуалды көрнекіліктер, бейнеқатар, бейнефильм, диктордың даусы - мұның барлығы оқушының белсенділігі мен жоғары мотивациялық қызығушылығын тудырып, саналы түрде өз бетінше ешқандай қорқынышсыз еркін жұмыс істеуіне, сөйтіп, оқу үрдісінің тиімді ұйымдастырылуына оң әсер етеді.

Мультимедиалық оқыту өзінің икемділігімен және вариативтілігімен де тиімді: оқытуды әр түрлі формада (өз бетінше, мұғалімнің басшылығымен) ұйымдастырудың, оқушының жеке қызығушылықтарын ескере оқыту мүмкіндігі зор. Тіл дамыту үшін ең жақсы жазылған дәстүрлі оқулықтан гөрі мультимедиалық оқу бағдарламалары мен электрондық оқу құралдары арқылы тілдік материалды меңгеру әрі қызықты, әрі ыңғайлы. Әрине, мультимедиалық оқу бағдарламаларының, электронды оқу құралдарының сапасы туралы мәселенің маңызы өте зор, сонымен бірге мультимедиалық оқыту жағдайындағы оқытушының ролін де жоққа шығаруға болмайды. Мультимедиалық оқытуда мультимедиалық оқу бағдарламаларының сапасы, олардың оқу мақсаттарына сәйкестігі, оқу үрдісінде (аудиторияда, аудиториядан тыс), сабақта мультимедиалық бағдарламаны қолданудың кезеңдерін, мұғалімнің ролін анықтау мәселелері өте маңызды. Сабақта

оқушылардың коммуникативтік дағдылары мен біліктерін қалыптастыру мен дамытуды компьютерге біржола сеніп тапсыруға болмайды, сондықтан мультимедиялық оқыту жағдайында оқыту үрдісін басқару мен технологияландырудағы оқытушының жаңаша ролі мен қызметін анықтаудың маңызы зор.

Мультимедиялық бағдарламада қызығушылықты туғызудың негізгі әдістері ретінде көрнекілік әдісі (аудиолық көрнекілік, визуалдық көрнекілік), анимация, интерактивті жаттығулар қолданылады.

Бағдарламадағы мәтін мазмұнымен танысудағы оқушы мен компьютердің өзара интерактивті әрекеті аудиолық, визуалдық, сөздік, аралас көрнекілік әдістері арқылы жүзеге асады. Лексикалық, грамматикалық ұғымдарды меңгеруде грамматикалық дағдылар мен біліктерді қалыптастырып, дамытуда көрнекілік әдісі түрлі графикалық көрнекіліктер - анимациялық кестелер, сызбалар - түрінде қолданылады.

Мультимедиялық бағдарламамен жұмыс жасау барысындағы (өз бетінше жаңа білімді меңгерудегі, бекітудегі, бақылау-бағдарлаудағы) оқушы мен компьютердің, оқытушы мен оқушының өзара әрекетін ұйымдастыруға негізделген оқытудың интерактивті әдістері оқушының танымдық қызметін ұйымдастыруда, қызығушылығын туғызуда, сөйлесім мен тілдесім әрекеттері үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруда өте маңызды қызмет атқарады.

Ал сабақтың оқушылардың сөйлесімдік, тілдесімдік біліктерін дамытып, жетілдіруге бағытталған келесі кезеңіндегі оқу үрдісі оқушылардың тілдік серіктестер тобындағы (ұжымы немесе жұбындағы) өзара әрекеті негізінде ұйымдастырылады. Сабақтың бұл кезеңінде оқушылардың тілдік ортадағы өзара әрекетіне негізделген оқу қызметін ұйымдастыруда, негізінен, қатысымдық әдіске сүйенуге болады. Оқушылардың топтағы, ұжымдағы, жұптағы оқу іс-әрекетін қатысымдық негізде ұйымдастыруда оқытушының ролі ерекше. Оқытушы оқу үрдісін мақсатқа сай дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушылар өздеріне ұсынылған тілдік жағдаяттар, проблемалық сұрақтар мен коммуникативтік-интерактивтік тапсырмаларды топта талқылап орындау барысында бір-бірімен қатысымдық іс-әрекетке түседі. Немесе берілген оқу міндеттерін шешуге байланысты топтағы полилогты, жұптағы диалогты, тағы басқа ұйымдастыруға болады.

Оқушылардың мультимедиялық бағдарламамен өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы көптеген жетістіктерге қол жеткізуге болады. Мысалы: қысқа уақыт ішінде лексика-грамматикалық дағдылары қалыптасады, өзін оқу қызметінің субъектісі ретінде сезінеді, оқу үрдісін ұйымдастырудағы жағымды психологиялық ахуалдың арқасында еркіндікті сезінеді (компьютер ұрыспайды, айқайламайды; білмей қалса, журналға бірден екі қоймайды, білмегенін қайта қарауға болады, тапсырманы дұрыс орындамаса, қайта орындауға болады, оқытушыдан, жолдастарынан көмек сұрауға болады т.б.). Мультимедиялық бағдарламамен өзіндік жұмыстан кейін оқушылар үшін сабақтың келесі тілдік біліктерді дамыту кезеңінде жұмыс жасау аса қиындық келтірмейді. Себебі оқушылардың тілдік ортадағы сөйлесім, тілдесім әрекеті үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру мультимедиялық бағдарламамен өзіндік жұмыс жасау барысында тиімді жүзеге асырылады.

Қорыта келе, қазақ тілін оқытуда мультимедиялық бағдарламаны қолдану оқушылардың тілдік және сөйлесімдік дағдылары мен біліктерін дұрыс қалыптастырып, дамытуға, коммуникативтік құзырлылықтарын жетілдіруге септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілін оқыту методикасы. С.Рахметова «Ана тілі» 1991 ж.
2. Дамыта оқыту технологиялары. Б. А. Тұғырбаева Алматы, 2000
3. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. М. Балақаев. Алматы, 1989 ж.
4. Е. Балапанов, Б. Бөрібаев. Жаңа ақпараттық технологиялар. А, 2001
5. С. Т. Мұхамбетжанова. Мультимедиялық электрондық оқулықтар - қашықтан оқыту құралы. 2006 ж.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Муханова Райхан Тураровна

ООУ Атасу Жанаркинский район, Улытауский район, Республика Казахстан

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УРОКОВ ПО РАЗВИТИЮ ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ МУЛЬТИМЕДИЙНУЮ ПРОГРАММУ

Интерактивные методы обучения, основанные на организации взаимодействия учащегося и компьютера, преподавателя и учащегося в процессе работы с мультимедийной программой (самостоятельное приобретение новых знаний, подтверждение, контроль-ориентирование), организуют познавательную деятельность обучающегося. студента, пробуждают его интерес,

развивать языковые и коммуникативные навыки, необходимые для беседы и взаимодействия. играет очень важную роль в формировании.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, мультимедийные программные продукты и электронные образовательные средства, история языка, грамматика, стилистика, орфография, лексика, пунктуация.

Mukhanova Raikhan Turarovna

Atasu General Educational Institution, Zhanarkinsky district, Ulytau district, Republic of Kazakhstan
EFFECTIVENESS OF LANGUAGE DEVELOPMENT LESSONS THROUGH
MULTIMEDIA PROGRAM

Interactive learning methods, based on the organization of interaction between the student and the computer, the teacher and the student in the process of working with the multimedia program (independent acquisition of new knowledge, confirmation, control-orientation), organize the cognitive activity of the student. student, awaken his interest, develop language and communication skills necessary for conversation and interaction.

Key words: information and communication technologies, multimedia software products and electronic educational tools, language history, grammar, stylistics, orthography, vocabulary, punctuation.

List of used literature:

1. Methods of teaching the Kazakh language. S. Rakhmetova "Mother tongue" 1991.
2. Development of educational technologies. B. A. Tugyrbaeva Almaty, 2000
3. Language culture and Kazakh language teaching. M. Balakaev. Almaty, 1989
4. E. Balapanov, B. Buribayev. New information technologies. A, 2001
5. S. T. Muhambetzhanova. Multimedia e-textbooks are a distance learning tool. 2006

ӘОК 82.0:37.016

ҒТАХР 10.01.08

Сагиндикова Багира Санекекызы

raihan-a@mail.ru

№86 ЖББМ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ

Орта білім беретін мектептерде әдебиет сабағынан берілетін мәтін түрлері әр алуан болып келеді. Эпикалық шығармалармен, лирикалық шығармалармен қатар драмалық шығармалар да оқытылады. Драмалық шығармалар басқа жанрдағы шығармалар сияқты әдебиет заңдарына бағынады. Сондықтан драмалық шығармаларды оқыту принциптері эпикалық, лирикалық шығармаларды оқытудың әдістері мен тәсілдерімен байланысты. Алайда драмалық шығармаларды оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар.

Тірек сөздер: сөйлеуі, киімі, мінез-құлқы, сыртқы келбеті, мінезі-көрінісі, драмалық шығарма, шағын ертегілер, мысалдар, әңгімелерді енгізу, рөлдік оқу, рөлдік ойындар.

Драма - әдебиеттің үлкен жанры. Ол эпикалық және лирикалық шығармалардан қоғамдағы орны мен жазу формасы арқылы дараланады. Драма, бір жағынан, әдебиет туындысы, екінші жағынан, театр өнерінің негізі. Мектепте драмалық шығарманы оқытуда оның қосарлығын ескеру қажет.

Мазмұнына байланысты драма үш түрге бөлінеді: комедия, драма, трагедия. Драмалық шығармаларда автор белгілі бір идеяны ұсынады, көркемдік типтік жағдайлардағы өмір шындығын көрсетеді. Драманың негізгі формасы – адам, оның қоғамдағы орны, іс-әрекеті, жеке қасиеттері, ізгілікке деген ұмтылысы, күресі. Театр өнерінің дамуына байланысты драмалық шығармалардың түрлері (оперетта, водевиль, либретто және т.б.) дамуда.

Драма мәтіні тек кейіпкерлердің сөздерінен тұрады. Диалог, монолог түрінде жазылған. Драмалық шығарма сахнада ойнаған кезде «пьеса» немесе «спектакль» деп аталады. Пьеса плакаттардан, актіден, суреттен, көріністерден тұрады, уақытпен шектелген. Авторлық әңгімелер, иллюстрациялар болмайды. Кейде автор өз кезегінде оқиғаға, декорацияға немесе кейіпкерлерге сілтеме жасайды. Бұл сілтемелер «ескертулер» деп аталады және жақшаға жазылады.

Драма - қазақ әдебиетінің ең дамыған салаларының бірі. Сондықтан қазақ әдебиетін оқытуда оның әдістемесі дамымайды. Тағы бір себеп-мектеп қабырғасында зерттелген драмалық шығармалардың аздығы және оны оқытуда теориялық қолдаудың болмауы. Орта сыныптарда драмалық шығармалар бойынша Д.Исабековтің «Қарындас» драмасы оқытылады. XI- сыныпта Ғ.Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», М. Әуезовтің «Еңлік -Кебек», Ш.Мұртазаның «Бесеудің хаты» және т. б.

Мектептегі драмалық шығарманы талдау кезінде мұғалімнің алдында бірнеше сұрақ туындайды. Бұл сұрақтар драманың тақырыбы мен идеясына, сюжет пен композицияға, кейіпкерлер мен әрекеттерге, тілге, сахналық қойылымға және т. б. қатысты.

Драмалық шығарманы талдау мәтінмен жұмыс жасау арқылы жүзеге асырылады. Драма тіліне әрқашан назар аударылады. Тілдің қолданылу саласы-адамдардың сөйлеуі-диалог. Диалог-тілдік мәні. Сондықтан, оған қарап, жұмыстың құпиясын ашуға болады. Драма тілі кейіпкердің сөзі ғана емес, сонымен бірге автордың мақсатты сараланған сөздері болып саналады. Демек, драма тілі - көркем тіл. Әлемге әйгілі драматургтер Шекспир, Мольердің тілі шынайылықпен, дәлдікпен, ойнақы, улы өткірлікпен ерекшеленеді. Драмада адамдардың тілі іс-әрекеттер арқылы бейнеленген. Олардың болмысы, сөйлеуі, киімі, мінез-құлқы, сыртқы келбеті, мінезі-көрінісін назарында болды.

Бастауыш және орта сыныптарда оқытылатын шағын ертегілер, мысалдар, әңгімелерді енгізу, рөлдік оқу, рөлдік ойындар және т.б. драмалық шығармаларды білудің алғашқы бастамасы болып табылады.

Оқушылар театрда, сахнада көретін түрлі спектакльдер оларға драмалық табиғатты білуге көмектеседі. Оқушылардың драмалық шығармаларды үйренуін күшейтетін мектептің драмалық үйірмесі үлкен әсер етеді.

Оқушылардың қызығушылығын сахналық декорация мен рөлдік костюмдер арқылы ойнау тудырады. Драмалық шығармалардың ерекшелігін тануға көмектеседі. Ал орта сыныптарда драмалық шығармаларды олардың мазмұнын бірнеше рет өзгерте отырып көбейту, салыстыру драма жанрын тереңірек түсіндіруге ықпал етеді. Комедия, трагедия, драма жанрындағы ойынның мазмұнына байланысты бір жұмысты бірнеше топқа бере отырып, қызықты әрі тиімді нәтиже көрсетеді.

Киносценарий құрастыру, инсценировка оқушылардың көркем мәтінді терең және шығармашылық түсінуіне ықпал етеді. Сондай-ақ киноға, сахна өнеріне деген қызығушылықты арттырады. Оны кіші сыныптарда да, үлкен сыныптарда да орындауға болады. Сыныптың ерекшелігіне байланысты орындалатын жұмыстың мазмұны да әртүрлі дәрежеде болады. Төменгі сыныптарда мұғалімнің өзі мұндай жұмысты қалай орындау керектігін көрсетеді. Фильмнен үзінді көрсету, оның құрылымын\элементтерін талдау, оқылатын сызықты талдау өте маңызды. Киносценарийлер, инсценирлер құру. Сондай-ақ, олар көркем мәтінді ақыл-ой, ақыл-ой оқуына, көркем мәтінді көрнекі және бейнелі қабылдауға ықпал етті. Кино сценарийін жасау үшін Сіз тек бір оқиғаны, бір көріністі таңдай аласыз. Шағын жұмыстарды да тұтастай алуға болады.

Драмалық шығармаларды оқытудың дидактикалық мақсаттарын, міндеттерін анықтау осындай шығармаларды оқыту жолдарын саналы түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Драмалық шығарманы оқыту әдістемесі туралы көптеген әдіскерлер шығарманы сыныпта оқуды құптайды. Әрине, Жұмыстың көлеміне байланысты жеке бөліктерді оқуға болады.

Сыныптағы пьесаны оқу ұжымдық жұмыс деп саналады. Оқудағы кейіпкерлердің оқуы-психологиялық акт. Сондықтан мұғалімге қиялды қиял актісіне қосу пайдалы. Драма мәтінде кейіпкердің портреті жоқ. Кейіпкердің портреті прозалық шығармалардағыдай болмаса да, плакатта кейіпкердің жасына, ерекшеліктеріне, іс-әрекетіне, киіміне, мінезіне және т.б. сілтемелер бар. Сондықтан да өзін-өзі ұсыну батыры талап ететін шығармашылық, білім әдеттегі сипаттағы. Кейіпкерді таныстыра отырып, студент оның тілдік тәсілін ескере алады.

Оқу алдында сыныпта шағын кіріспе әңгіме, осы жұмыс туралы пікірталас өткізіледі. Мұғалім пьесаның қойылымын анықтауы керек. Шығарманың тақырыбы, жазу уақыты, тарихи фон, құрылымы, әдебиет пен театрдағы орны туралы ақпарат береді. Мұнда кейіпкерді сомдаған қоюшы режиссерлер мен сахна шеберлері туралы айту орынды.

Драмалық шығармаларды оқыту әдістемесінде мынандай әдістерді алуға болады:

- Әңгімелеу;
- Проблемалық баяндау;
- Шығармашылық оқыту (іздендіріп оқыту);
- Иллюстрация және көрнекілік;
- Жазбаша жұмыс;
- Өз бетімен жұмыс жасау;
- Оқушылардың шығармашылық жұмыстары;

- Деңгейлік тапсырмалар орындату;
- Өнер және мәдениет құралдарын қолдану;
- Техникалық құралдарды қолдану;
- Сабақтан тыс жұмыстар жүргізу т.б.
- Жазбаша жұмыстарды орындату.

Жазбаша жұмыстардың мақсаты- оқушылардың тілін дамыту. Драмалық шығарманы оқыта отырып, оқушылардың тілі мен ойлауын дамыту жүйелі ету үшін жазбаша жұмыстардың түрлерімен тақырыптарын мұғалім алдын ала белгілеп, даярлап алады. Драманы талдауда оқушының сөздік қорын байытуға жазба жұмыстың «Сөздік дәптер» түрін қолдану дағдыға айналдыру өте маңызды орын алады.

Одан кейін жазба жұмысының түрі-драмалық шығармада автор жасап шығарған ерекше сөз қолданыстарын іріктеу, іздену, талдау.

Сабақ барысында инсценировканы қарапайым бір-екі оқиға төңірегінде жасата отырып, оқушылардың өздеріне сахналық декларация мен рөлдік костюмдердің көмегімен рөлмен ойнатып көру оқушы қызығушылығын тудырады. Драмалық шығармалардың ерекшелігін тануға көмектеседі. Ал орта буын сыныптарда драмалық шығармаларға тартыстың мазмұнын бірнеше түрде өзгерте отырып ойнату, салыстырту драма жанрын терең түсіндіруге мүмкіндік туғызады. Мәселен, бір шығарманы бірнеше топқа тапсыра отырып, тартыстың мазмұнына қарай комедия жанрында, трагедия, драма жанрында ойнату, салыстырту аса қызықты да тиімді нәтиже көрсетеді.

Драмалық шығарманы оқыту әдістемесі жайлы әдіскерлердің көбі шығарманың сыныпта оқылғанын құптайды. Әрине шығарманың көлеміне қарай жекелеген бөліктерін оқуға да болады.

Пьесаны сыныпта оқу ұжымдық еңбек болып саналады. Оқушылардың кейіпкерлерді оқу үстінде елестетуі - психологиялық акт. Сондықтан мұғалім елестету актісіне қиял қосқаны тиімді. Драма мәтінінде кейіпкер портреті болмайды. Дәл прозалық шығармалардағыдай кейіпкер портреті болмағанымен, афишада кейіпкердің жасы, ерекшелігі, қызметі, киімі, мінезі сілтемелер беріледі. Сондықтан кейіпкерді елестетудің өзі шығармашылықты, типтік характерлерді білуді қажет етеді. Кейіпкерді елестетіп алған оқушы оның тіл мәнерін де ескере алады.

Сыныпта оқылмас бұрын сол шығарма жайлы шағын кіріспе әңгіме, пікірлесу өткізіледі. Мұғалім пьеса жайлы тұжырымды анықтама беруі керек. Шығарманың тақырыбы, жазылу уақыты, тарихи фоны, құрылысы, әдебиеттегі және театрдағы орны туралы мәлімет береді. Сол шығарманы қойушы режиссерлер мен кейіпкерді сомдаған сахна шеберлері туралы да дерек берген орынды.

Көлемі жағынан да драмалық туындылар көбіне шағын әрі өзара шамалас болып келеді.

Мұғалім күрделі драмалық шығарманы өзі оқығанда, оқушылар пьесаның идеялық-көркемдік бітімін тұтас қабылдайды, ал бұл талдау үшін жеңілдік тудырады дейді. Әйтсе де, бұлардың ішінде рольмен оқу кең тараған. Зерттеушілер драманы бірден рольмен оқудың онша тиімді бола бермейтінін айтады. Өйткені рольмен оқығанда оқушылар күшті оқу техникасына ғана салады да, пьесаның «үні» көмескі болып қалады.

Әрине, оқуға алдын-ала арнайы дайындық жүргізілсе, оқылатын мәтіннің қысқаша мазмұны, ондағы кейіпкерлердің іс-әрекеті, ішкі дүниесі т.б. жағдайлар анықталса, рольмен оқу әрі мәнді, әрі тиімді болатыны рас. Әдетте, мұндай оқу үшін мұғалім күні бұрын 5-6 оқушыны (мәтіндегі кейіпкерлерге орай) арнайы даярлайды.

Инсценировка, киносценарий құрастыру оқушылардың көркем мәтінді терең әрі шығармашылық жолмен түсінуіне игі ықпалын тигізеді. Сонымен қатар кино, сахна өнеріне деген қызығушылығын да арттырады. Оны төменгі сыныптарда да, жоғары сыныптарда да орындатуға болады. Сынып ерекшелігіне қарай орындататын жұмыс мазмұны да түрлі дәрежеде болып келеді. Төменгі сыныптарда мұғалім ондай жұмыстарды қалай орындаудың үлгісін өзі көрсетеді. Кинодан үзінді көрсету, оның құрылымдық элементтерін талдату, оқиға желісін саралату аса маңызды. Киносценарий, инсценировкалар жасату. Сондай-ақ көркем мәтінді ыждаһатпен, оймен оқуға, көркем мәтінді көз алдына келтіріп, бейнелі түрде қабылдауына әсерін тигізді. Киносценарий құрастыру үшін бір оқиға, бір көріністі ғана таңдап алуға болады. Шағын шығармаларды тұтастай алуға да болады.

Инсценировкалар негізгі бір оқиға айналасында құрастырылады. Ол үшін оның эпизодтары назарға алынады. Өздері құрастырылған инсценировкалар мәтіні бойынша оқушылар оны сахнаға әзірлейді. Кейде инсценировкалы сабақ өтеді. Инсценировкада кейіпкер сөздеріне ерекше көңіл бөлінеді. Ең маңыздысы шығармада ерекше орын алатындарын теріп алуға болады.

Балалардың театрдан, клубтан көрген түрлі спектакль, қойылымдары олардың драма табиғатын тани түсуіне көмектеседі. Оқушылардың драмалық туындыларды оқып үйренуін күшейтуде мектептегі драма үйірмесінің де тигізер көмегі аз емес. Айталық, мектеп сахнасында И.А.Крыловтың «Құмырсқа мен шегіртке» мысалына инсценировка жасау- оқушылар үшін қызықты шығармашылық

іс, әрі танымдық маңызы үлкен нәрсе. Мұндағы рөлдер: құмырсқа, шегіртке және автор. Бұларды көрсету (ойнау) үшін құмырсқа мен шегірткеге арнайы костюм тігіледі, сахнаға декорация жасалады, оқиғаға лайықтап алынған музыка ойналып тұрады. Жеңілтек шегіртке мен еңбекқор құмырсқаның іс-әрекеті балалар үшін әсерлі де тартымды. Бар оқиға автордың тұжырымына, идеясына (Еңбек етпеген - ішіп- жемейді) жауап болады. Міне, осындай жұмыстарда балалар инсценировканың сырт көрінісіне (костюм, ойнау т.б.) ғана алданып қалмай, солардың бәрі не үшін істеліп, автордың қандай ой-ниетін көрсетуге қызмет етіп тұрғандығын түсінеді, одан рухани әсер алады.

Бұл арада басын ашып алатын мәселе мынау: қалай болғанда да пьесаны сыныпта өткізу керек. Әрине, сынып - театр сахнасы, оқушылардың рөлмен оқуы театр актерлерінің сахнадағы ойнауы емес. Драманы мектепте оқып үйренуді театрландыру деп ұқпау керек. Екеуі екі басқа дүние. Сыныпта оқуда ым-ишара, қол, бет-ауыз, қимыл әрекеттері т.б. қатыспайды десе де болады.

Оқушылар пьесаны оқығанда текстегі ой мен әрекет логикасын түсініп отырулары қажет. Рөлмен оқушылардың интонациялары тыңдаушыларға әсер ететіндей болуы тиіс. Сыныптағы оқу кейіпкер рөліне енуді көздемейді. Оқушы оқып отырған мәтінмен байланысты кейіпкерлер мен іс-оқиғаға өз қатысын білдіріп отырса жеткілікті.

Драмалық шығармалардың белгілері, әрине, мұнан да көп болуы мүмкін, бірақ негізгілері деп осыларды алуға болады.

Драматургияны оқыту әдістемесі-өзгермелі, дамытуға бейім, жаңа технологияны қабылдауда сыни көзқарастары да болатын өзіндік ерекшелігі мол әдіс-тәсілдер болып табылады.

Қорыта келе, драмалық шығармалар тарихпен, мәдениет дамуымен, эстетикамен байланыста оқытылуы қажет. Сондықтан драмалық шығармаларды оқытқанда тарихи деректерді мол қамтып, мәдениет дамуының сипатын танытып, драмалық шығармадан эстетикалық әсер алатындай әдіс-тәсілдерді қарастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақшолоқов Т. Көркем шығармаға талдау жасау. – А. Мектеп, 1993.
2. Бадырақов Қ. Жоғары кластарда қазақ әдебиетінен тапсырмалар жүйесі. –А., 1977.
3. Дүкенбаев С.Х. Драмалық шығармаларды оқыту. - Алматы. 1987.
4. Бораш Р.Б. Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2006. № 3.
5. Бітібаева Қ.Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – А. 2003.
6. Әбдібекқызы Қ. Оқушылардың көркем шығармашылық қабілеттерін дамыту. Алматы, “Рауан” 1994.
7. Құрманбаева Г., Дүйсебаева С. Дарыту дамыту интеграциясы. –Алматы, 1998.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сагиндикова Багира Санекекызы

СОШ №86, Караганды, Республика Казахстан

ОРГАНИЗАЦИЯ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ДРАМАТИЧЕСКИМ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ

Типы текстов, передаваемых на уроках литературы в средних школах, разнообразны. Наряду с эпическими произведениями, лирическими произведениями преподаются драматические произведения. Драматические произведения подчиняются законам литературы, как и произведения других жанров. Поэтому принципы обучения драматическим произведениям связаны с методами и приемами обучения эпическим, лирическим произведениям. Однако обучение драматическим произведениям имеет свои особенности.

Ключевые слова: речь, одежда, поведение, внешность, характер-зритель, драматическое произведение, мини-сказки, примеры, введение рассказов, ролевое чтение, ролевые игры

Sagindikova Bagira Samekekyzy

Secondary school № 86, Republic of Kazakhstan, Karaganda

ORGANIZATION OF TEACHING METHODS FOR DRAMATIC WORKS

The types of texts transmitted in literature lessons in secondary schools are diverse. Along with epic works, lyrical works are taught dramatic works. Dramatic works obey the laws of literature, as well as works of other genres. Therefore, the principles of teaching dramatic works are related to the methods and techniques of teaching epic, lyrical works. However, teaching dramatic works has its own peculiarities.

Key words: speech, clothing, behavior, appearance, character-spectator, dramatic work, mini-fairy tales, examples, introduction of stories, role-playing reading, role-playing games.

Literature used:

1. Akchulakov T. analysis of the work of Art. - A. School, 1993.
2. Badyrakov K. system of tasks in Kazakh literature in higher classes. –A., 1977.
3. Dukenbaev S. Kh. teaching dramatic works. - Almaty. 1987.
4. Borash R. B. Some problems of teaching dramatic works // Kazakh language and literature. 2006. № 3.
5. Bitibaeva K. in-depth study of literature. – A. 2003.
6. Abdibekkyzy K. development of students ' artistic creative abilities. Almaty, "Rauan" 1994.
7. Kurmanbaeva G., Duisebayeva S. integration of Education Development. - Almaty, 1998.

ӘОК 81'373
ҒТАХР 10.02.19

Тогтахан Гүлжанар
Guli-kuat@mail.ru

КММ №27ЖББМ, Теміртау, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕПТЕ ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Білім берудің негізгі сатысында қазақ тілін оқытудың мақсаты ана тілінің қоғамдық-әлеуметтік мәнін түсінген, тілдің қызметін жүйелі меңгерген, коммуникативтік біліктілігі дамыған дара тұлға даярлауға мүмкіндік туғызу.

Тірек сөздер: лексика, статистикалық, әдістемелік, лингвистикалық ұстанымдар, ұғымды бейнелеу, сөздің көпмағыналылығы.

Ахмет Байтұрсынұлы: "Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімнің ұзақ жолы қысқару үшін, ол жолдан балалар қиналмай оқу үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін, балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа түзеп отыру... Мектептің жаны - мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі хәм сондай болмақшы. Яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы", - десе, Бауыржан Момышұлы: "Арпалысып жүріп алған абырой - өмірдің ең шырын рақаты," - дейді [1].

Қазақ тілі сабағы оқушы үшін тек грамматикалық ережелер жаттайтын, қызықсыз жаттығуларды құлықсыз орындататын пән қатарынан шығып, баланың ой өрісін өсіріп, оған тілдің ұлттық мәдени мұра, тіршіліктің өзегі, танымның көзі екендігін сезіндіруі қажет. Бұл оқу материалдарының, жалпы білім мазмұнының ішкі байланыстарынан туындап, оқушының шығармашылық бағыттағы жұмыстарымен ұштасқанда, жүзеге асырылады. Шығармашылық баланың интуициясына, қиялына, таным деңгейіне сүйеніп, оның өмірге, қоршаған ортаға деген қатынасын қалыптастыруға себін тигізеді. Оқушының таным деңгейі оның сөйлеу тіліне, сөздерді орынды қолданып, сөйлемді дұрыс құрастыру, ойын жеткізе білу іскерлігіне тікелей тәуелді. Сондықтан жаңа бағдарламада оқушының тілдік білімін кеңейтіп қана қоймай, олардың пәнге қызығуын, ынтасын арттыратын әлеуметтік, танымдық мотивтердің қалыптасуына жол аша отырып, алған білімдерін практикалық іскерлік-дағдыға айналдыру көзделеді.

Баланы сөйлеуге үйрету үшін оқушыларға әр сыныпта тілдің белгілі бір мөлшерде сөздік қорын меңгерту және сол сөздерді дұрыс айтып, сауатты жазуға және сөйлеуде дұрыс қолдануға дағдыландыру тіл дамыту материалдарын сұрыптау арқылы тиімді ұйымдастырылады. Ол лексикалық материалдарға да байланысты. Мәселен, А.И.Власенков: "Для повышения развивающей функции обучения принципиально важна деятельность самого ученика с изучаемым материалом", - деп анықтайды. Демек, баланың тілін дамыту, оқыту материалдарын таңдап, сұрыптауға байланысты болады.

Тіл дамыту барысында тілдің барлық сөздік қорын сан жағынан меңгеру мүмкін емес, сондықтан тіл дамыту үшін лексикалық материалдар іріктеліп, сұрыпталып алынады.

Қазіргі кезде әдістемеді қолданылып жүрген лексикалық құралдарды іріктеу ұстанымдарын үш топқа бөлеміз: статистикалық, әдістемелік, лингвистикалық ұстанымдар. Бұл ұстанымдарды тіл дамыту мақсатымен былайша жіктеуге болады:

Бірінші топқа жататын негізгі ұстанымдар - сөздің қолданылу жиілігі және оның көп тарағандығы. Сөздің қолданылу жиілігі деп оның бір мәтінде немесе зерттелген мәтіндердің бәрінде кездесу санын айтамыз. Оның көп тарағандығы дегеніміз - зерттеген мәтіндерде сол сөздің жиі

қолданылуы. Бала тілін дамыту үшін қажетті лексикалық минимум беруде бұл екі ұстанымды жеке-жеке емес, кешенді түрде пайдаланған жөн.

Екінші топқа тіл дамыту мақсатын ескеретін ұстанымдарды жатқызамыз. Олар: жиі қолданылатын лексика мен сирек қолданылатын лексиканы бөлек-бөлек іріктеуді талап ететін ұстанымдар:

а) Бағдарламада белгіленген тақырыптарға сәйкестік ұстанымы. Бұл ұстаным бойынша, лексикалық білім беруде қазақ тілі пәні материалдарына, тақырып, мәселелеріне сәйкес келетін сөздер енгізіледі. Мысалы, оқушыларға сөздерді ұсынуда сөздің көп мағыналылығы мен ауыспалы мағыналардың жасалуы сияқты күрделі ұғымды сөздер таңдалынбайды. Өйткені ол күрделі ұғымды сөздің мәнін, мағынасын біршама игергенмен оны оқушылар сөйлеуде қолдана білу дағдысы әлі дұрыс қалыптаспағаны байқалады. Сөздің ұғымын жалпы сол сөйлемдегі ойға байланысты түрде ғана түсінеді де, оның стилистикалық реңін меңгере бермейді. Мәселен, шақ, құйып қойғандай деген сөздің киімге байланысты жалпы мәнін ұғынуы мүмкін, ал құйып қойғандай деген тіркес ұғымы адам мүсінін жасау өнеріне байланысты екенін қабылдай бермейді.

ә) Ұғымды бейнелеу ұстанымы. Бұнда ұғым мәні бойынша сөздердің бейнелегіштік және көркемдегіштік қасиеттеріне байланысты сөз таңдап енгізу ұсынылады. Бұл ұстаным өз ойын бейнелеп, көркемдеп жеткізу үшін сөзді стилистикалық тұрғыдан дұрыс қолдануға үйретеді. Мәселен, бала сипаттау мақсатында мәтін құрастыру үшін онда тілдің көркемдегіш және бейнелегіш құралдарын қолдана білу дағдыларының болуын талап етеді.

б) Семантикалық ұстаным бойынша минимумға бағдарламалық материалдарға байланысты аса маңызды сөздер іріктелініп алынады. Мысалы, тіл білімін игеру үшін терминдер ұғымы игертіледі. Олай болса, оқушыға сол сыныпта оқытылатын пәндер бойынша терминдік сөздер таңдалуы қажет.

Үшінші топқа жататын ұстанымдар мыналар:

а) Сөздердің бір-бірімен тіркесу қабілетін ескеру. Бұл ұстаным бойынша минимумға неғұрлым көп сөздермен тіркесіп, грамматикалық мағынада жиі көрінетін сөздер енгізіледі. Бұл туралы тіл білімінде тіркестердің түрлері (есімді, етістікті), байланысу тәсілдері сияқты ұғымдар бар. Оқушының сөздік қорын дамыту үшін лексикалық минимум ұсынудың жиілік ұстанымының өзі осы сөздің тіркес құрау қабілетіне байланысты. Олай болса, сөздердің бір-бірінің тіркесу қабілеті лексикалық минимум ұсынудағы сөздерді сұрыптаудың ең маңызды өлшем бірлігі болады.

ә) Сөз тудыру құндылығы немесе сөздің туынды сөздерге негіз болу қабілеті. Бұл ұстаным бойынша, неғұрлым сөз көп туынды сөздерге негіз бола алатын, сөйтіп жаңа сөздің мағынасын болжауға, өз бетімен түсінуіне мүмкіндік беретін сөздер алынады. Бұларға қоса:

б) Сөздің көпмағыналылығын ескеру,

в) Стилистикалық шекті мәнді сөздерді енгізу ұстанымдары да бар.

Осы ұстанымдар бойынша жиі (актив) қолданылатын лексикалық құралдар іріктеледі.

Тілді игерудің осы ерекшеліктеріне байланысты тілдік құралдарды қатысымдық мақсатта қолдана білу, тіл дамыту икемділігі мен дағдыларының деңгейін көтеріп, белгілі тіл жүйесі мен тілдік құрылыс және тілдік бірліктердің, мектептегі оқу материалдарының негізінде қарастырылады.

Қандай да бір тіл дыбыстық пен грамматикалық құралдарымен бірге лексикалық құралдардың негізінде жасалатыны белгілі. Ол тілдің сөздік қоры деп аталады. Оқушының тілін дамыту мақсатында оның игеретін сөздік қоры шешуші рөл атқарады. Ол туралы Ф.де Соссюр: "... слова как базисной единицы, центральной в механизме языка" - деген [2].

Сондықтан тіл дамыту деңгейі осы сөздерді сандық, сапалық деңгейге және лексикалық білім мен оны сөйлеуде қолдана білу икемділігі мен дағдысына қатысты.

А. Жапбаров бұл икемділік пен дағдыларын тіл мен сөйлеу бағытында мынадай болады деп есептейді:

- сөзді тілдің өз алдына бөлек бірлігі ретінде, оның мағынасын, дыбысталуы мен стилистикалық реңін, грамматикалық белгілерін, байланысу жүйесіндегі лексикалық, синтаксистік тіркесімділігін игеру;

- сөздерді тақырыптық топтарға қарай жүйелей және қолдана білу;

- сөйлеуде сөзді мағыналық, тұлғалық және стилистикалық белгілеріне қарай дұрыс таңдай алу;

- сөзді ауызша және жазбаша сөйлеудің жағдайы мен түрлеріне қарай қолдана білу;

Тұжырымдағанда, лексикалық икемділіктері мен дағдыларын дамытуда төмендегідей қағидаларға сүйену керек:

Біріншіден, сөйлеу икемділігі мен дағдысы тіл заңдылықтарын игерту, теориялық білім негізінде жүргізіледі. Бұған тіл лексикасының жүйесі туралы, оның функционалды-стилистикалық рендері, сөздік құрамы т.б. туралы теориялық мәліметтер жатады. Бұл мәліметтер жалпы алғанда оқушылардың лингвистикалық біліктілігін қалыптастыруға бағытталуы болу қажет. Лексикалық

икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру сөздің санына ғана емес, оның сапалық мәніне де байланысты. Ол дегеніміз сөздерді қолдана білу біліктілігі болып табылады. Демек, бала тілін дамыту үшін оның сөздік қорын молайтумен қатар сол сөзді өз ойын жеткізуге қолдана білуде жаттықтыру мақсаты көзделуі тиіс.

Басқа біреудің сөйлеуін түсіну үшін немесе өз ойын айтып жеткізу үшін қажетті лексиканы қолдануды білмеген жағдайда қатысым жасалмайды, басқа адамның сөзін түсіне алмаймыз, өз ойымызды нақты жеткізе алмаймыз. Сондықтан оқытуда лексиканы меңгерудің маңызы ерекше бола отырып, ол тіл дамытуда да айрықша мәнге ие болады. Лексиканы меңгерудің маңызы зор болғанымен, оны меңгеру - тіл дамытудың мақсаты емес, сол мақсатқа жетудің өте маңызды құралы. Лексика сөйлеуде қолдана алу үшін меңгертіледі. Демек, басқа адамдардың жазған мәтіндеріндегі оқып-түсіну немесе тыңдап-түсіну, өз ойын ауызша немесе жазбаша түрде жеткізе білу үшін сөйлеуге қажетті лексиканы қолдана алатындай деңгейде меңгеру қажет. Онсыз сөйлеу іскерлігі мен дағдылары жетілмейді. Сондықтан баланың тілін дамыту үшін, ең алдымен, лексиканы қолдана білу ікемділігі мен дағдысы қалыптастырылады.

Үшіншіден, лексикалық материал туралы мәлімет баланың қатысымдық-әрекетіне қажетті болуы тиіс. Өйткені игерген сөзді тек сөйлем құрауда ғана емес, күнделікті қызметінде ойын жеткізу, пікір алысу, әңгімелесуді нәтижелі жүргізе білу үшін сөз бен сөз тіркестерін қолдана білуге жаттықтырылады.

Оқушылардың сөз байлығын арттыруда сөздерді тақырыптық топтармен үйрету пайдалы. Ол үшін оқушыларға таныс тақырыптар алынуы керек. Тақырыптық топтарға байланысты сөздерді игеру сөз байлығын арттырып қана қоймай, білімдік танымдарын кеңейтіп, тілдерін ұстартады. Белгілі тақырыпқа әңгіме өткізуге шығарма жазуға дайындық жасайды. Тақырып бойынша сөз үйрену мұғалімнің басшылығымен, оқулық үлгілерімен жүргізіледі. Лексикалық жаттығуларға лексикадан алған білімді бекітіп, осы негізде лексикалық іскерлікті қалыптастыру үшін жүргізілетін «синонимдерді», «антонимдерді» талдауға арналған жаттығулар жүйесін жатқызамыз.

Бесінші сыныпта лексикалық тақырыптарды оқытумен байланысты сөз тіркестерін жасау, сөйлем құрау, мазмұндама, шығарма жазу сияқты жұмыстар арқылы оқушылардың алған білімдерін байқауға, бекітуге мүмкіндік береді. Негізінен бесінші сынып оқушыларының жас ерекшелігін ескеріп, жаттығу жұмыстарын түрлендіру, тіл дамыту жаттығуларын жинап, топтастыруға негізгі мақсат.

а) жаттығу жұмыстарының мақсатын кешенді түрде қою.

ә) әрі тіл дамытуға арналған жаттығулар жүйесін жинақтауда жаттығу жұмыстарына қойылатын негізгі талаптарды басшылыққа алу керек.

Жаттығу мәтіні оқушының жас ерекшелігіне сай келуі керек. Жаттығу мәтінінің тәрбиелік мәні болуы керек. Берілген тілдік тапсырма айқын, түсінікті болуы керек. Лексикалық тақырыптың грамматикамен байланыстылығын ашып көрсету. Жаттығудың шығармашылық түрін пайдалана білу - оқушының ой дәрісін кеңейтіп, пәнге қызығуын арттырады, әрі тіл байлықтарын арттырып, сөйлеу шеберліктерін қалыптастырып, ұстаз бен шәкірттің шығармашылық ынтымақтастығы шыңдала түседі. Қандай да бір сабақ түрінің мақсатына жетуі, тілдік тақырыптың мән-мазмұнының жан-жақты ашылуы жаттығу түрлерінің ұтымды әрі қызықты ұйымдастыруына байланысты.

Қорыта келгенде, лексиканы оқыту - оқушылардың тілін дамытуға көп мүмкіндік береді. Оқушылардың тілін дамыту үшін, оларды өздігінен сөйлеуіне зәрушілік туғызып, сөйлеуге қызықтырып отыру керек. Оқушылардың сөйлеуінде кездескен кемшіліктері болса, мұғалім жөндеп, түзеп, жетілдіріп отырады. Мұнымен қатар мұғалім сөздің тура, ауыспалы мағынасы, синоним, омоним, антоним, сөз тарихы бойынша тиянақты білім беру үшін, іздене отырып, тиімді әдіс-амалдарды пайдалануы қажет. Тіл дамытуға арналған жаттығулар жүйесін жинақтауда жаттығу жұмыстарына қойылатын негізгі талаптарды басшылыққа алу. Олар:

- Жаттығу мәтінінің жас ерекшелігіне сай келуі.
- Тәрбиелік мәні болуы.
- Жаттығуда берілген тілдік тапсырманың айқындығы.
- Лексикалық тақырыптың грамматикамен байланыстылығы.
- Лексикалық тақырыптың тіл дамытумен байланыстылығы.

Жаттығудың шығармашылық түрін пайдалана білу - оқушының ой-өрісін кеңейтіп, пәнге қызығуы мен құлшынысын арттырады. Әрі тіл байлықтарын арттырып, сөйлеу шеберліктерін қалыптастырып, ұстаз бен шәкірттің шығармашылық ынтымақтастығын шыңдай түседі. Оқушылардың оқу еңбегін, білім алу жолындағы өздігінен атқаратын жұмыстарын тиімді ұйымдастырудың жолдары кеңейіп, тың мүмкіндіктері ашылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жапбаров А. Оқушылардың тілін дамыта оқытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері. 1-кітап, Алматы, 2007.
2. Байтұрсынов А. «Тіл тағылымы». Алматы «Ана тілі», 1992, 320 б.
3. А. Жапбаров «Оқушылардың тілін дамыта оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері (5-10 сыныптар)». Алматы, «Арыс» баспасы, 2007.
4. Оралбаева Н.О., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерге қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы «Ана тілі», 1996.
5. Садықов Т., Әбілқасымова А. «Оқушыларды танымдық белсенділігін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Алматы, 2005.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Тогтахан Гульжанар

КГУ СОШ №27, Темиртау, Республика Казахстан

ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ В ШКОЛЕ

Целью обучения казахскому языку на основной ступени образования является создание возможности для подготовки индивидуальной личности, понимающей общественно-социальную сущность родного языка, систематически владеющей деятельностью языка, с развитой коммуникативной квалификацией.

Ключевые слова: лексика, статистические, методические, лингвистические позиции, представление понятия, многогранность слова.

Togtahan Gulzhanar

Secondary School №. 27, Temirtau, Republic of Kazakhstan

TASKS OF TEACHING VOCABULARY AT SCHOOL

The purpose of teaching the Kazakh language at the basic level of education is to create opportunities for the preparation of an individual who understands the socio-social essence of the native language, systematically owns the activity of the language, with a developed communicative qualification.

Keywords: vocabulary, statistical, methodological, linguistic positions, concept representation, word versatility.

ӘОК 82.0:37.016

ҒТАХР 10.01.08

Токбергенова Нурлыгуль Казкеновна

Kgulshat71@mail.ru

Талдыбұлақ ЖББМ, Ұлытау облысы, Жаңарқа ауданы, Қазақстан Республикасы

ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙ-ӨРІСІН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Әдебиетті оқыту әдістемесінің таяу болашақтағы дамуы оқу-тәрбие үрдісін ізгілендіру, оқытуды саралау, пәндердің сондай-ақ жеке әдістемелердің интеграциялануы, оқыту деңгейінің қазіргі ғылым, мәдениеттің даму деңгейіне жақын келуі, вариативті бағдарламалардың, сабақтардың жаңа технологияларын жасау, әдебиетті оқыту әдістерінің жаңа түрлерін іздестіру болып табылады.

Тірек сөздер: Оқу техникасын жетілдіру, мәнерлі, айқын оқу, көркем мәтінмен жұмыс істеуге баулу, ұжымдық оқу, даралап оқыту, оқу техникасы, ұжымдық оқу, көркем мәтін, мәнерлеп оқу.

А.Байтұрсынұлының «Тіл жұмсар» атты әдістемелік еңбегінде: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі- өздігінен алатын ... білімнің ұзақ жолы үшін ... балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгіленген мақсатқа қарай түзеп отыру», - деп жазған болатын. Қазіргі таңда ұлы ұстаздың бұл ойы бүгінгі қазақ әдебиеті әдістемесінің де негізіне жатады деуге болады.

А.Байтұрсынұлының оқудың негізі білімді өз бетінше алу екенін айтқан пікірлері әлі күнге дейін өзінің мәнін жойған жоқ. Ол педагогиканың өзекті мәселесі болып отырған оқушының өз әрекетіндегі субъектілік қызметін арттыру міндетіне сай келеді.

Сөз өнерін, көркем әдебиеттің өзін әдебиет тарихы мен әдебиеттану ғылымында белгілі дәрежеде оқып үйрену негізінде оқушыларға әдеби білім, адамгершілік, ізгілік, имандылық, тәрбие беру мен білім-білік дағдыларын қалыптастыру заңдылықтарын ашу-оның қарастыратын басты мәселесі.

Баланың білімді өздігінен алатын жолдарын анықтау- әдістеменің басты міндеті мен қызметі екені сөзсіз. Әдіскер ғалым ретінде А.Байтұрсынұлы бастаған істі әрі қарай дамытушылардың бірі Мағжан Жұмабаев баланы әдебиетпен таныстыруға аса үлкен мән берген. Ол жұмыстың жүзеге асырылуын бастауыш мектептен бастап мұқият дайындау керек деп танып, өзінің «Бастауыш мектептегі ана тілі» атты белгілі әдістемелік еңбегін жазды. Онда М.Жұмабаев әдіскер-ғалым ретінде төрт жылдық бастауыш мектептің әр жылына сәйкес ана тілі бойынша бала тілін дамыту үшін жаттығулар жүйесін жасап ұсынған.

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңіндегі басты мәселелердің бірі - білім беру жүйесінде оқыту үрдісін технологияландыру.

XXI ғасыр – жеке тұлғаны қалыптастыру, ізгілендіру, дамыту ғасыры. Мамандардың алдында тұрған бірден-бір мақсат - оқушылар алған білімдерін пайдаға асырып, оларды өз бетінше түрлі өмірлік жағдайда қолдана білетін, өмірге өзіндік көзқарасы бар азамат болып жетілуіне көмектесу.

Әдебиет пәні оқушы бойында биік эстетикалық талғамды дамытуды, өнер туындысындағы, табиғаттағы, адамдар қарым-қатынасындағы үйлесім мен әсемдікті танып ұға білуге, дұрыс бағалауға, әсерленуге, терең пайымдауға үйретеді, сонымен бірге ол көркем әдебиетке деген сүйіспеншілікті, ынта-ықыласты оята отырып, оқырман мәдениетін қалыптастырады.

«Әдебиетші мұғалім ең алдымен көркем сөз сипатын ашатын заңдылықтарды білуі керек. Сондай-ақ көркем туындыны талдаудың ғылыми әдістемелерін жетік меңгеруі қажет. Әдеби шығармаларды талдауда мұғалім мен оқушы арасында бірлескен еңбек, бірлескен шығармашылық, өнерпаздық орын алуға тиіс», - дейді белгілі әдіскер мұғалім Қ.Бітібаева [1].

Сонымен оқытушы және оқушының оқу әрекетіндегі бірлестіктер мен дербестік сипаттарын, ұйымдастыру жолдарын қарастыруға әдістеме ғылымы қолда бар бай тәжірибеге сүйенеді және оның таяу болашақтағы даму бағыттарын айқындайды.

Ол бағыттар:

- әдеби білімді саралауды жүзеге асыру, бағдарламаларды қайта қарап, тұжырымдама негізінде батыл жаңарту;

- әдебиетті оқытудың гуманистік, адамгершілік-эстетикалық сарынын күшейту, сабақ үрдісінде жазушы көтерген ізгілікті тағылымды, өнегені ашуды, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді танытуды, сол арқылы оқушының ұлттық рухани санасын қалыптастыруды нысана тұту;

- оқушының көркемдік-ассоциациялық, образдық ойлануына, әдебиетті өнер табиғатына сай оқи білуіне, шығарманың идеялық-эстетикалық мән-мағынасына терең бойлап, тебірене қабылдауына, кейіпкер тағдырына ортақтасуына жағдай жасап, стандартқа сай білім, біліктілікпен қаруландырып, оқырман ретіндегі мәдениетін көтеру;

- оқытудың шығармашылық сипатын көтеру, оқушылардың оқу еңбегіндегі ой дербестігін, оқу-танымдық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ету, сабақ тиімділігін арттыру нәтижелігіне қол жеткізу;

- оқытуды демократияландыру, сабақта мұғалім мен оқушы арасында бірлескен мақсатты қарым-қатынас, субъект-субъект дәрежесіндегі еркін диалог ахуалын туғызу, нақтылы сынып жағдайында әдеби білім нәтижелігін қамтамасыз ете алатын мұғалім ізденісін қолдау;

- әдебиет пәнінің гуманитарлық циклдегі басқа да пәндермен, білім салаларымен пәнаралық, пәнішілік байланысын тиімді пайдалану, тіл мәдениеті, шешендік өнер, тіл дамыту бойынша тіл мен әдебиетке ортақ бағдарлама жасау;

- әдебиет оқулықтарының, оқу кітаптарының мазмұны, ғылыми-дидактикалық негіздерін түбегейлі жақсарту, оқулықтарға білім берудің жаңа технологиясын ендіру.

Бұл бағыттар жалпы білім беретін қазақ мектебіндегі әдеби-білім тұжырымдамасының негізгі ұстанымдары. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің бұл тұжырымдамада көрсетілген негізгі бағыттары әлемдік тәжірибеге де сай келеді деуге болады.

Әдебиетті оқыту әдістемесінің таяу болашақтағы дамуы оқу-тәрбие үрдісін ізгілендіру, оқытуды саралау, пәндердің сондай-ақ жеке әдістемелердің интеграциялануы, оқыту деңгейінің қазіргі ғылым, мәдениеттің даму деңгейіне жақын келуі, вариативті бағдарламалардың, сабақтардың жаңа технологияларын жасау, әдебиетті оқыту әдістерінің жаңа түрлерін іздестіру болып табылады.

Отандық әдістемеліктің даму бағыттарының әлемдік тәжірибенің даму бағыттарымен үндес келуі егеменді еліміздің білім дамуының әлемдік білім кеңістігімен үйлесімде болу тенденциясын басшылыққа алады.

Осыған орай оқытудың әртүрлі технологиялары жасалып, іс-тәжірибеге енуде. Жаңа технологияларды қолдану негізінде келешек ұрпақтың еркін дамуына жан-жақты білім алуына белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасалады:

Мұғалімнің шеберлігінің негізі көрсеткіштерінің бірі - әдістеме саласындағы ғылыми жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгеру, игеру. Оларды өзінің күнделікті қызметіне пайдалана білу, мұғалімнің шығармашылық еңбегі ең алдымен сабақпен байланысты.

Оқушылардың өнерге және сөйлеуге деген шынайы сезімдері мен талаптарын дамыту үшін әр мұғалім жоғары мәдениетке, әдебиетті терең білуге, әдіс-тәсілдерді жетік білуге, жан-жақты білімді, әр баланың шынайы досы мен пікіріне ие болуы керек.

Көркем шығармалар ең бірінші мәтінді талдау шығармашылық жұмысты қажет етеді. Қандай көркем шығарма оқылса да, оқушылардың бұл туралы өзіндік әсерлері мен пікірлері бар.

Көркем шығарма біреуге ұнауы мүмкін, ал екіншісіне ұнамауы мүмкін. Оқушы көркем шығарманы оның дүниетанымына, сезіміне, білім деңгейіне байланысты қабылдайды.

Әдеби талдаудың негізгі мақсаты - студенттердің қабылдауы мен пікірін әдеби сынның талаптарына сәйкес ғылыми бағыттау.

Талдауды бастамас бұрын мұғалімдердің көпшілігі шығарма туралы студенттермен арнайы әңгіме жүргізеді, тіпті шағын әдеби айтыс өткізеді.

Оның тиімділігі мұғалім оқушының көркем шығарманы қалай қабылдайтынын түсінеді, талдау кезінде қандай мәселелерге ерекше назар аудару қажет екенін басшылыққа алады.

Жазушы мұғалімнің алдындағы оқушыға оқырман ретінде қарап, оны оқырман етіп тәрбиелеуі керек.

Көркем шығармадағы жазушының ойлары мен идеяларына көзқарас. Әдеби талдау үшін, ең алдымен, сол көркем шығармада суреттелген оқиғалардың тарихи негіздеріне ерекше назар аудару қажет.

Көркем шығарманы оқыту - оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру», - деген болатын әдебиет зерттеуші - ғалым, белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қажым Жұмалиев [2].

Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл - оңай үрдіс емес. Қабылдау деген сіз бере салғанды ол ала қоятын зат емес. Ол - оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние. Қандай жақсы көркем шығарма болмасын оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жай күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту – мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, әдеби, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс – тәсілдерді орнымен қолдану қажет.

Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім - болмысымен түсіне білулері жатады.

Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс - тәсілдерін сұрыптай отырып пайдалануы керек. Оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы абзал:

- оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру;

- оқырмандық тұрақты ынта – ықыласты, биік талғамды қалыптастыру;

- әдеби мұраны және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық қабылдауына қажетті білім және біліктілікпен қаруландыру;

- логикалық ойын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру болып табылады.

Мектепте әдебиетті оқытудың мән-маңызы көркем туындыны оқыту, талдау, оқырмандық пікір қалыптастырумен ашылмақ. Көркем туындыны оқу бар да, талдау бар. Талдау оқусыз жүзеге аспайды. Оқу баланың өз еңбегімен жүзеге асады, талдау - мұғалім, оның ұйымдастыруы, жобалауы, тиімді жағын ойластыруы арқылы жүзеге асады. Көркем мәтінді оқушы қалай оқып, қабылдайды, қандай ой туады, өз көзқарасын қалай жеткізеді – бұл оқушы мен мұғалімнің бірлескен еңбегінің жемісі болмақ.

Көркем мәтінді оқу түрлерін жіктеп ажыратамыз:

1) көркем мәтіндегі жазушы ойын мұғалім көмегімен аңғара оқу. Оның мән-мағынасын тұшына, түсіне оқу. Қиын, түсініксіз образды, айшықты сөздерді ұғына оқу, яғни лингвистикалық түсіндірмелі оқу;

2) таңдап оқу. Белгілі мақсатпен қойылған сұрақтарға жауап іздеп, тіл көркемдігін дәлелдеу, портрет, пейзаж, образды табу;

3) іштен оқу немесе өздік оқу. Іштен оқудың оқушыны жеке, өз бетімен жұмыс істеуге баулудағы маңызы ерекше зор. Ойлану, өз бетімен іздену, жауап табу, дербес белсенділігін арттырудағы іштен оқудың атқарар рөлінің ерекше екендігі;

4) рөлге бөліп оқу. Рөлге бөліп оқу таным белсенділігі, қызығушылығын арттыруда, қабілеттерін дамытуда, сабақтың эмоциялық, психологиялық мәнін нәрлендіруде пайдалы;

5) хормен оқу. Оқу техникасын жетілдіру, мәнерлі, айқын оқу, көркем мәтінмен жұмыс істеуге баулу бүкіл сынып оқушыларын көркем оқуға ұйымдастыруда тиімді;

6) ұжымдық оқу. Әсіресе, даралап оқытуда тиімді. Оқу техникасына, мәнерлеп оқуына қарай, оқушыларды топқа бөле отырып, мұғалім ұжымдық оқуды тиімді ұйымдастырса, көркем мәтінді тез меңгертуге ықпал жасайды, мәтінді оқуға деген оқушы ынтасын арттыруға әсер етеді;

7) жұптық оқу. Жұптық оқудың тиімділігі, біріншіден өз беттерімен оқу техникасын жетілдіру дағдыларын дамытады, екіншіден ұқыпты тыңдай білуге, бір-бірінің жұмысына талдау жасай білуге икемдейді;

8) мәнерлеп оқу. Мәнерлеп оқу-әдебиетті оқытудың басты әдістемелерінің бірі. Мәнерлеп оқудың мақсаты:

- оқушыларға көркем туындының эмоциялық-эстетикалық әсерін сезіндіру;

- көркем мәтінге жан беру, әр сөздің мәні мен мағынасын, сөз бояуларының нақышын сезе білу;

- көркем мәтіндегі айтар ой мен поэтикалық көркемдікті өздеріне болжату, түсіндіру, мәтінді талдау дағдыларын дамыту.

Әдебиет сабағының күре тамыры көркем мәтінмен жұмыс істеу ерекшелігі - ол оқушының жүрегіне, сезім қылына әсер етуі.

А. Байтұрсыновтың: «Мұғалім әдісті көп білуге тырысуы керек, оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек,» - деген болатын.

В.М.Шепельдің тұжырымдауы бойынша: «Технология - бұл өнер, шеберлік, ептілік, іскерлік, әдістердің жиынтығы, жағдайдың өзгеруі.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында жаңа технологияны қолданудың тиімділігі өте зор. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» әр түрлі стратегиялар: Топтау», «Ойтүрткі», «Инсерт», «5 жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Семантикалық карта», «ЖИКСО», «Еркін жазу» т.б. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын шығармаларды оқи отырып, кейіпкер бойындағы асыл қасиеттерді жинақтап, нені ұққандарын анықтауға тиімді.

Қорыта келе, бүгінде көркем туындыны саналы түрде оқуға деген қызығушылықтың төмендеуі зерттеуші ғалымдар мен әдіскер ұстаздарды, ата-аналарды қатты толғандыруда. Әдебиет мұғалімнің терең білімді болып, әдістемелік шеберлікті жетік меңгеріп, көркем туындыны шығармашылық шабытпен оқыта білуі - бүгінгі заман талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рахметова С.Р. Қазақ тілін оқыту әдістемесі, Алматы, 2003 ж.

2. Т.Ақшолақов, шығарманың көркемдік ерекшеліктерін көрсете отырып, А., «Жазушы», 1998 ж.

3. А. Байтұрсынов, Тіл білімі, А., «Жазушы», 1992 ж.

4. Р. Сыздықова, Б. Шалабаев, Көркем мәтіндерді лингвистикалық талдау, А., «Мектеп», 1989 ж.

5.Т.М.Мейірманқұлова «Қазақ тілін оқыту әдістемесі», Астана «Фолиант» баспасы, 2010 ж.

6. Қ.Бітібаева. Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары, А., «Жазушы», 1990 ж.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Токбергенова Нурлыгуль Казкеновна

ООУ Талдыбулак, Улытауский район, Жанаркинский район, Республика Казахстан

ПУТИ РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРЫ

Развитие методики преподавания литературы в ближайшем будущем – это гуманизация образовательного процесса, дифференциация обучения, интеграция предметов, а также отдельных методов, приближение уровня образования к уровню развития современной науки. и культуры, создание вариативных программ, новых технологий уроков, поиск новых видов методов преподавания литературы.

Ключевые слова: совершенствование техники чтения, выразительное, ясное чтение, обучение работе с художественным текстом, коллективное чтение, индивидуальное обучение, техника чтения, коллективное чтение, художественный текст, выразительное чтение.

Tokbergenova Nurlygul Kazkenovna
General educational institution Taldybulak, Ulytau district, Zhanarkinsky district, Republic of Kazakhstan

WAYS TO DEVELOP STUDENTS' THINKING IN THE LITERATURE CLASS

The development of methods of teaching literature in the near future means the humanization of the educational process, differentiation of teaching, integration of subjects, as well as individual methods, bringing the level of education closer to the level of development of modern science. and culture, the creation of variable programs, new lesson technologies, the search for new types of methods of teaching literature.

Key words: improving reading technique, expressive, clear reading, training in working with literary text, collective reading, individual training, reading technique, collective reading, literary text, expressive reading.

Used literature:

1. Rakhmetova S. R. methods of teaching the Kazakh language, Almaty, 2003
2. Т. Akchulakov, reflecting the artistic features of the work, A., "writer", 1998.
3. A. Baitursynov, Linguistics, a, "writer", 1992.
4. R. Syzdykova, B. Shalabaev, linguistic analysis of literary texts, A., "School", 1989.
5. Т. М. Meirmankulova "methods of teaching the Kazakh language", Astana "Foliant" publishing house, 2010.
- 6.К. Bitibaeva. Effective ways of teaching literature, A., "writer", 1990.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының магистрі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жетписбаева Динара Макумовна, КММ №45 гимназия қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жумабаева Миран Каримхановна, «Бауыржан Момышұлы атындағы жалпы білім беретін мектебі» КММ, қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, Балқаш, Қазақстан Республикасы;

Исмаилова Акмарал Налжигитовна, №86 ЖББМ қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Копжасарова Гулшат Рустемовна, А.Сейдімбек атындағы ЖББМ қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, Жаңарқа ауданы, Ұлытау облысы, Қазақстан Республикасы;

Муханова Райхан Тураровна. Атасу ЖББМ қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі,, Жаңарқа ауданы, Ұлытау облысы, Қазақстан Республикасы;

Сагиндикова Багира Санекекызы, №86 ЖББМ қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі,, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тогтахан Гүлжанар, КММ №27ЖББМ қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, Теміртау, Қазақстан Республикасы;

Токбергенава Нурлыгуль Казкеновна, Талдыбұлақ ЖББМ қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, Жаңарқа ауданы, Ұлытау облысы, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Рүстем Хасенович, академия «Bolashaq» магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, Караганды, Республика Казахстан;

Жетписбаева Динара Макумовна, учитель казахского языка и литературы, КГУ гимназия №45г. Караганды, Республика Казахстан;

Жумабаева Миран Каримхановна, учитель казахского языка и литературы, КГУ «Общеобразовательная школа имени Бауыржана Момышулы», Балхаш, Республика Казахстан;

Исмаилова Акмарал Налжигитовна, учитель казахского языка и литературы, СОШ №86, г. Караганды, Республика Казахстан;

Копжасарова Гулшат Рустемовна, учитель казахского языка и литературы, СОШ им. А. Сейдимбека, Жанааркинский район, Улытауская область, Республика Казахстан;

Муханова Райхан Тураровна, учитель казахского языка и литературы, ОУ Атасу, Жанааркинский район, Улытауская область, Республика Казахстан;

Сагиндикова Багира Санекекызы, учитель казахского языка и литературы, СОШ №86 г.Караганды, Республика Казахстан;

Тогтахан Гульжанар, учитель казахского языка и литературы, КГУ СОШ №27 Темиртау, Республика Казахстан;

Токбергенова Нурлыгуль Казкеновна, учитель казахского языка и литературы, Талдыбулакская СОШ, Жанааркинский район, Улытауская область, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich Academy "Bolashaq" Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ismailova Akmaral Nalzhigitova, teacher of Kazakh language and literature, KSU gymnasium № 45. Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shetpisbayeva Dinara Maksutovna, teacher of Kazakh language and literature, KSU gymnasium No. 45. Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhumabayeva Mirash Karimkhanovna, KSU «Bauyrzhan Momysshuly general education school», teacher of the Kazakh language and literature, Balkhash city, Republic of Kazakhstan

Kopzhasarova Gulshat Rustemovna, teacher of Kazakh language and literature, secondary school named after. A. Seydimbek, Zhanaarkinsky district, Ulytau region, Republic of Kazakhstan;

Mukhanova Raikhan Turarovna, teacher of Kazakh language and literature, Atasu educational institution, Zhanaarkinsky district, Ulytau region, Republic of Kazakhstan;

Sagindikova Bagira Samekekyzy, teacher of Kazakh language and literature, secondary school No. 86, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Togtahan Gulzhanar, teacher of Kazakh language and literature, KSU Secondary School No. 27 Temirtau, Republic of Kazakhstan;

Tozbergenova Nurlygul Kazkenovna, teacher of Kazakh language and literature, Talдыбулак secondary school, Zhanaarkinsky district, Ulytau region, Republic of Kazakhstan

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
ACTUAL PROBLEMS OF MODERNITY
№ 3 (41)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы Борамбаева М.Н. Редакторы Шешенбаева Ж.Р. Техникалық редакторы Картабаева С.Х. Басуға 29.09.2023 жыл қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 17,б.т.	Главный редактор Борамбаева М.Н. Редактор Шешенбаева Ж.Р. Технический редактор Картабаева С.Х. Подписано к печати 29.09.2023 г. Формат 60X841/8. Объем 17, усл.п.л.	Chief editor Борамбаева М.Н. Co-editor Sheshenbaeva J.R. Editor Kartabaeva S.H. Signed for printing 29.09.2023 Format 60X841/8. Volume 17, usd.p.p. Typeface «Times New Roman».
Таралымы 500 дана. Әріп түрі «Times New Roman» «Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа бөлімінде басылып шығарылды Қарағанды қ., Ерубаева 14	Гарнитура «Times New Roman». Тираж 500 экз. Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г. Караганда, ул. Ерубаева 14	Circulation 500 copies. Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa» Karaganda, Erubaev str., 14

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі,
16/6
«Bolashaq» академиясы»,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Адрес редколлегии журнала:
100008, Республика Казахстан,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева,
16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of
Kazakhstan, Karaganda, S. Erubaev
str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-
04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі,
16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKCKZX БИН
950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева,
16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKCKZX БИН
950640001690
АО «Народный банк
Казахстана»

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
ПС HSBKCKZX BIC
950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC